

1937

«ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР»

ДӘУІРДІН
ЖАРЫҚ
ЖҰЛДЫЗЫ

МҮХАМЕДЖАН ТЫНЫШПАЕВ- II
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДУМА АҒЗАСЫ, ИНЖЕНЕР.
СЯСАТІСІНЕ ЖЕТІК, ХАЛЫҚҚА ТАЗА ЖОЛМЕН
ҚАШАННАН ҚЫЗМЕТ ЕТІП ЖҮРГЕН АЛДЫҒЫ
ҚАТАР ЗИЯЛЫ АЗАМАТ.....

Қазақ. 1917. №247

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ**

ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА

**"ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР"
ҒЫЛЫМИ-БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ СЕРИЯ**

ДӘУІРДІҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ

(Халқымыздың көрнекті саяси қайраткері
М. Тынышпаевқа (М.Тынышбаевқа) арналады)

АЛМАТЫ 2001

ББК78.5

Д - 22

Д-22 Дәуірдің жарық жұлдызы: Халқымыздың көрнекті саяси қайраткері М. Тынышпаевқа (М.Тынышбаевқа) арналады / Құраст. М.М. Бегманова. - Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. - 273 бет, суретті. - "Ұлы тұлғалар" ғылыми-биографиялық серия.

ISBN 9965-473-15-3

ББК 78.5

Бас редакторлары

тарих ғылымдарының кандидаты
Алдажұманов Қ.С.
техника ғылымдарының докторы
Тынышбаев Д.М. (Шейх-Али)

Жауапты редактор

Орталық ғылыми кітапхана директоры
К.К. Әбугалиева

Редакция алқасы:

Әбенова Л.Д., Т.В. Вдовухина,
Нұрбекова Қ.Н

Құрастырушы

Бегманова М.М.

Д 4406000000

00(05)-01

© Бегманова М.М.

құрастырушы, 2001

ISBN 9965-473-15-3

МАЗМҰНЫ

Құрметті Оқырман!

Алғы сөз

М.Тынышбаев өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері

I Бөлім. САХАРАНЫ ТҮРКІСІБПЕН ТҮЛЕТКЕН, АҒА ЕСІМІН ТУҒАН ЕЛІ ТУ ЕТКЕН (М.Тынышбаевтың таңдамалы еңбектері)

Ақтабан-Шубырынды (Великие бедствия и великие победы казаков)

Киргизы и освободительное движение

Ұлы мәртебелі мырзаға

"Түрік монгол тарихы"

Мырза Едіге батыр. Ертедегі Едіге мен тарихтағы Едіге

Казахи в ХҮІІ-ХҮІІІ веках

Примечания к родословной дома Жочи-хана, Старшего сына Чингисхана

Следы древних городов, крепостей, курганов в Сыр-Дарьинской и Джетысуйской губерниях

II. Бөлім. М.ТЫНЫШБАЕВ - КӨРНЕКТІ САЯСИ ҚАИРАТКЕР (М.Тынышбаев туралы жазылған зерттеулер)

Такенов А., Байғалиев Б. Инженер и историк

Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда

Нұрпейісұлы К. Бетпе-бет

Назарбаев Н. Алаш мұрасы және осы заман

Асылбеков М. Мухамеджан Тынышпаев и Турар Рыскулов на Турксибе

Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан

Жүгенбаева Г. Империяға қарсы шыққан қазақ

Ускенбай К. Мухамеджан Тынышпаев – исследователь казахского средневековья

Дүзбаев Ж., Ысқақов А. Мұхаметжан Тынышпаев

Осадчий Ф. Достоин всенародный памяти

Исаева С. Турксиб Мухамеджана Тынышбаев

Тәкенов Ә. Тынышпаевтың екінші ұлы табылды

Тынышпаев Д.М. Я выполнил волю отца

Тынышпаев Д.М. Воспоминания об отце, его реабилитация и признание

Ахметова С. Имандылық белгісі

Шәрәпиев С. Ақылы асқан адамдар

Тұрланов С. Облыстық мұражай Тынышбай ұлы атында

Елубаев Е. Халқы қастерлей беретін ер

Салықов К. Ескендір Тынышбаевқа

III Бөлім. КӨМЕКШІ КӨРСЕТКІШТЕР

М.Тынышбаев еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші

М.Тынышбаевтың өмірі мен қызметі туралы әдебиеттер

М.Тынышбаев еңбектерінің әліпби көрсеткіші

М.Тынышпаев еңбектеріндегі есімдер көрсеткіші

Көрсеткішті құрастыруға пайдаланылған әдебиеттер мен мерзімді
басылымдар тізімі

Авторлар туралы мағұлмат

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН !

Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы 2001 жылдан бастап "Ұлы тұлғалар" деген арнайы ғылыми-биографиялық серия ашып отыр. Ондағы мақсат - халқымыздың ұлттық зиялыларын, елеусіз қалған есіл ерлерімізді қалың көпшілікке насихаттау.

Өткен тарихымызды бұрмалаусыз, тура қорытудың бірден - бір жолы, халқымыздың болашағы үшін бар ғұмырын күресте өткізген зиялыларымыздың артында қалдырған рухани мұрасын оқырманның, әсіресе жас ұрпақтың қолына жеткізу болса керек.

Міне, сондықтан да біртуар азаматтарымыздың өмірі мен халық үшін атқарған қызметін жан-жақты, терең зерттеу, олардың әрқайсысын халық арасында жеткізу - бүгінгі күн тәртібінде тұрған көкейтесті мәселе деп білеміз.

Ұсынылып отырған ғылыми - биографиялық жинақта М.Тынышбаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы мағлұмат, өмірінің негізгі кезеңдері берілді. М.Тынышбаевтың таңдамалы еңбектерінен үзінділер, ол туралы ғалымдардың зерттеулері ұсынылды.

Ғылыми - биографиялық серияның "Көмекші көрсеткіштер" бөлімінде М. Тынышбаевтың өмірі мен шығармашылық еңбегін сипаттайтын мәліметтер әліпби тәртібімен орналасқан: әуелі қазақ тілінде, содан соң орыс тілінде берілген, оның өз еңбектері хронологиялық ретпен әр жылдың ішінде әліпби бойынша орналасқан.

Еңбектің соңында әліпби және есімдер көрсеткіші берілген. Онда еніп отырған цифрлар, М.Тынышбаевтың өмірі мен шығармашылық еңбегін сипаттайтын және хронологиялық көрсеткіштерінің тұсындағы рет тәртібін білдіреді.

Бұл жинақ Қазақстан тарихын зерттеуші тарихшыларға, ізденушілерге, жалпы көпшілік қауымға арналған.

Оқырмандардың талап-тілегінен шығады деген ниетпен, осы еңбек туралы ұсыныстарыңызды, пікірлеріңізді мына мекен - жайға жіберулеріңізді сұраймыз:

480100, Алматы қаласы, Шевченко көшесі, 28. Орталық ғылыми кітапхана. Ғылыми - библиографиялық бөлім.

Тел.: (3272) 93-02-19

Факс: (3272) 93-02-60

E-mail: cnb @ academset. kz

АЛҒЫ СӨЗ

Бір жарым ғасырдан астам отарлық кезенді бастан өткерген қазақ халқының білімі мен мәдениеті, қоғамдық өмірі мен ұлт-азаттық жолындағы күресі ХХ ғасырдың бас кезінде жаңа да сапалы сатыға көтерілгені аян. Бұл кезде қазақтың дәстүрлі ұлттық мәдениетінен нәр алып, Ресей империясының сол кездегі алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарын бітіріп шыққан ұлттық зиялы қауым өкілдерінің талантты шоғыры өздерінің білім мен ғылым саласындағы, қоғамдық-саяси өмірдегі қызметімен ерекше көзге түсіп, интеллигенцияның тандаулы өкілдері қатарында танылған еді. Шоқан мен Ыбырайдың дәстүрін жалғастырып, Абайды пір тұтқан олар әлемдік өркениет аясында өз халқының үлесін орнықтыруға, отарлық жүйемен күрестің жаңа әдістерін қалыптастыруға еңбек етті. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мыржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай, Жақып Ақпаев және сол замандағы басқа да қайраткерлердің қай-қайсысы да өз саласында жол салған ерен тұлғалар.

Өз халқының мұңын жоқтаған, сол жолда бар білімін, күш-қайратын жұмсаған осы зиялы қауым мен олардың ізбасарлары өз жеке басының емес, халқы үшін заман тауқыметін тартқан қайраткерлер ретінде тарихымыздан мәңгілік орын алды. Шынында да өз заманының талабын терең түсінген олар ағартушылық қызметпен шектеліп қоймай, азаттық күресі жолында парламенттік әдісті де жетік меңгеріп, қазақ мемлекеттігін қалпына келтірудің демократиялық жолын іздестірді. Олардың өмірі мен қызметі халқымыздың тарихында өшпес із қалдырғаны аян.

Ұлт-азаттық қозғалыстың осы көрнекті өкілдерінің қатарында Мұхаметжан Тынышпаевтың (1879-1938) орыны ерекше екені мәлім. Ол қазақтан шыққан тұңғыш темір-жолшы-инженер. Кезінде Санкт-Петербургтегі жол қатынасы инженерлер институтын бітірген инженер М.Тыныш-

паев Жетісу темір жолының жобасын жасауға, кейін оның құрылысына қатынасып, тыңнан түрен тартқан кәсіби маман. Отарлық езгіні көзімен көріп, қазақ жерлерінің талан-таражға салынуына, халқының құқығын қорғауға белсене шыққан студент М.Тынышпаев кейін, 1905-1907 жж. Ресей революциясы кезінде, қазақ халқының атынан Мемлекеттік Думаға тұңғыш рет сайланған ұлт өкілдерінің бірі. 1917 ж. ақпан революциясынан кейін құрылған Ресей империясы Уақытша үкіметінің Түркістандағы комитетінің мүшесі, Жетісу облысының комиссары М.Тынышпаев сол жылы қарашаның аяғында құрылған Қоқан Автономиясы үкіметінің алғашқы төрағасы болды. Оның Алашорда құрамындағы қызметі де ерекше еді.

Құрамында М.Тынышпаев бар Алашорда үкіметі 1918—1920 жылдарды қамтитын осынау шиеленіске толы кезеңде, екі жаққа бірдей соғыс алаңы болған туған жерді қантөгістен құтқаруға, қазақ елі дербестігін қалпына келтіруге, елдің амандығын сақтауға бар мүмкіндікті пайдаланып бақты. Алашорданың жетекшілерінің бірі болған М.Тынышпаев осы мақсатты ту етіп, Ә. Бөкейханов, Х. Ғаббасов, Р. Мәрсеков, У.Танашев және А.Қозбағаровтармен бірге, бір-бірінен күшпен алмастырған әр түрлі орыс үкіметтерімен жүргізілген келіссөздерге де белсене қатысты.

М.Тынышпаевтың өмірі мен қызметі туралы Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатов шығарған "Қазақ" газеті 1917 жылғы 247 санында: "Мұхамеджан Тынышпаев—II Государственный Дума ағзасы, инженер. Саясат ісіне жетік, халыққа таза жолмен қашаннан қызмет етіп жүрген алдыңғы қатар зиялы азамат" деп көрсетіп, оның 1905, 1916 және 1917 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі туралы "...Мұхамеджан қазақта бір болса өзі, екі болса екінші кісі екендігі" - деп бағалайды (Қазақ. 1917. 28 қазан). Сол сияқты "Семиреченские ведомости" газеті де Құрылтай Жиналысына депутаттыққа кандидат М.Тынышпаевты "...1905 жылғы революциялық қозғалысқа араласқан,

Жетісу қырғыздары арасынан бостандық пен революция идеяларын үгіттеп таратқан облыстан шыққан тұңғыш қырғыз" (1917. 7 октябрь.) деп сипаттайды.

Азамат соғысы аяқталған соң бұрынғы Алаш қозғалысы қайраткерлерінің басына күн туған кезде М.Тынышпаев өзінің кәсіби мамандығы бойынша теміржол құрылысында еңбек етті. Оның бұл қызметке сеніп жіберілуіне Тұрар Рысқұловтың себепші болғаны белгілі. Аса қабілетті қазақ инженерінің қолтаңбасы қалған Түрксібтің күні бүгінге дейін халық шаруашылығының күре тамыры болып отырғанын ескерсек, оның тарихында М.Тынышпаевтың еңбегі зор.

Алматы қаласындағы Транспорт және коммуникация академиясына М.Тынышпаевтың есімі берілуі талантты инженердің қызметін құрметтеу белгісі деп білеміз.

М.Тынышпаев қазақ халқының тарихының келелі мәселелерін толғаған зерттеулер де жазып жариялатқан. Ғалым мұрасының маңызды бөлігі осы ғылыми талдаулары. Ол халқымыздың тарихының күрделі, бұрын зерттелмеген кезеңдеріне арнап, дерек көздері бай, ғылыми тұрғыдан негізделген іргелі еңбектер қалдырды. Мысалы, "Қырғыз-қазақ руларының шежіресі", "Қырғыз-қазақтардың шығу тегі", "Қазақ этнонимі туралы", "Алтын Орданың күйреуі және Қазақ хандығының құрылу тарихы", "Ақтабан шұбырынды" және т.б. еңбектері әлі күнге дейін өте құнды ғылыми айналымда кеңінен қолданылып келеді. Кеңес заманында тарихшы, ғалымдар М.Тынышпаев еңбектеріне жүгініп, оның қазақ руларының шежіресіне, таңбаларына қатысты жазғандарын дерек көзі ретінде пайдаланса да, сілтеме жасап көрсете алмағаны да рас.

Кеңестік саяси жүйе құрбаны М.Тынышпаев 1930 жылдары Воронеж облысына жер аударылса, 1937 жылы қайтадан тұтқынға алынып, атылып кетті. М.Тынышпаев есімі халқына қайта оралғаннан бергі уақытта 1993 жылы, оның шығармалар жинағы орыс тілінде жеке кітап болып

жарық көрді. 2001 жылы "Арыс" қорынан М.Тынышпаевтың таңдамалы шығармалар жинағы жарияланды. Ол туралы зерттеулер жазылып, кандидаттық диссертациялар қорғалды.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Орталық ғылыми кітапханасында шығарыла бастаған "Ұлы тұлғалар" сериясы бойынша әзірленген бұл жинақтан оқырман М.Тынышпаевтың өмірі мен қызметі туралы мол мағлұмат алары сөзсіз.

Қайдар АЛДАЖҰМАНОВ,
тарих ғылымдарының
кандидаты.

М.ТЫНЫШБАЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

М. Тынышбаев **1879 жылы** 12 мамырда Жетісу обл.-сы, Лепсі уезі, Мақаншы-Садыр болысындағы Жыланды тауының баурайында дүниеге келген.

1890 ж. 14 тамызда Верный қаласындағы Ерлер гимназиясына оқуға қабылданды.

1900 ж. 21 жасында гимназияны алтын медальмен бітіреді.

1900-1906 жж. Император І Александр атындағы Петербург Жол Қатынасы инженерлері корпусы институтының студенті.

1905 ж. Профессор Бодуэн-дэ Куртэнэмен (поляк), А.А. Кусовпен (украин), журналист В.Жаботинскиймен (еврей) бірігіп, автономист-федералистер одағын құрды.

1905 ж. 19 қарашада Петербург қаласында автономист-федералистердің эсерлік одағының І-ші съезінде "Қазақтар және азаттық қозғалыс" атты баяндама жасады.

1905 ж. Бүкіл қазақ халқының атынан Ресей Министрлер Комитетінің төрағасы С.Ю. Виттеге хат жазды.

1907 ж. сәуірде Жетісу түземдіктері атынан 2 Мемлекеттік Думаға сайланады.

1908 ж. 1 тамыздан Ашхабад қаласында Жол қызметі дистанциясы бастығының көмекшісі.

1911 ж. Урсатьевск-Әндіжан станциясының темір жол құрылысы бастығы әрі бас инженері.

1912 ж. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатовтармен бірігіп, "Қазақ" газетін шығаруға қатысты.

1914 ж. бастап Жетісу темір жол құрылысында болды.

1914-1915 ж. "Қазақ" газетінде "Қазақ инженері" деген бүркеніш атпен көптеген мақалар жазып отырды.

1916 ж. Жетісу жеріндегі көтеріліске ат салысты. Патша үкіметінің қазақ даласындағы отаршылдық саясаты туралы белгілі мәлімдемесін ("Его превосходительству господину Туркестанскому генерал-губернатору") жазып қалдырды.

1917 ж. 6 сәуір. Уақытша үкіметтің қаулысымен Түркістан өлкесін (Самарқанд, Сырдария, Ферғана, Закаспий, Жетісу облыстары мен Хиуа, Бұхара) басқаратын Түркістан комитетіне мүше болып тағайындалды.

1917 ж. 24 сәуір. О.А. Шкапскиймен бірге 1916 жылғы көтерілістің зардабын жою үшін Жетісуға іссапарға жіберілді.

1917 ж. 26 қарашада Қоқан қаласында ІҮ Төтенше өлкелік мұсылмандар съезінде бүкіл үкімет билігі М.Тынышбаев басқаратын Түркістан Уақытша Үкіметі (министрлер кеңесі) мен 54 мүшесі бар Халық билігі кеңесіне берілді.

1917 ж. 28 қараша. "Түркістан автономиясының" төрағасы болып сайланды.

1917 ж. 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында Екінші жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметінің төрағасы Ә. Бөкейхановтың орынбасары болып сайланды.

1918 ж. 24 маусым Ә.Бөкейханов, Х.Ғаббасовпен бірге Алашорда үкіметінің бірнеше заң-актілерін шығарды.

1918 ж. 8-23 қыркүйек. Құрылтай Жиналысы мүшелері Комитеті (Комуч) ұйымдастыруымен өткен Уфа кеңесіне қатысты.

1919 ж. 16 сәуір. Жетісу халқының ауыр жағдайы туралы адмирал Колчакқа хат жазды.

1919 ж. 6 мамыр. Қазақ даласын басқару туралы Ережеге байланысты өз пікірлерін білдіріп, А.Бірімжанов, Р.Мәрсеков және т.б. бірігіп Колчак үкіметіне хат жолдады.

1919 ж. 26 мамырда Омбы қаласында М. Тынышбаевтың қатысуымен Ерекше Кеңес өтеді.

1920 ж. 18 наурызда Солтүстік Жетісуда М.Тынышбаевтың басқаруымен қазақ съезі өтті.

1920 ж. сәуір айында Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының астанасы - Ташкент қаласына шақыртылады. Ол халық шаруашылығының әр саласында қызмет атқарды.

1920-1921 ж. Түркістанда темір жол бөлімінде қызметте болды.

1922 ж. Түркістан Республикасы Су шаруашылығы басқармасында қызмет атқарды.

1922 ж. 4 желтоқсанда Ташкент қаласында құрылған "Талап" қоғамының мүшелігіне сайланды.

1924 ж. Ташкентте Жер Суландыру бөлімінде қызмет атқарды.

1924 ж. Орта Азияны ұлттық межелеуге байланысты, Орталық Атқару Комитетінің Жерге орналастыру комиссиясының құрамына көшпелі шаруашылық жөніндегі Бас маман және Техникалық Кеңестің мүшесі болып тағайындалды.

1924 ж. Ташкент қаласында құрылған Қазақтың педагогика институтына шақырылып, онда физика мен математикадан дәріс оқыды.

1925 ж. Қазақстан Республикасының астанасын өзгертуге байланысты, Қызылорда қаласын көркейту жұмыстарын басқарды.

1926 ж. 1 наурызда Қазақ Округтік Жергілікті Жол Қатынасы Басқармасының Жетісу губерниялық атқару комитетінің Жол бөліміне басшылық етті.

1927-1930 ж. Түрксиб темір жол құрылысында жауапты қызмет атқарды.

1930 ж. 3 сәуірде Алматы қаласында Өлкетану бойынша қазақстандық І-ші ғылыми-зерттеу съезі ашылады. М.Тынышбаев арнайы шақыртылды. Онда "Жетісудің өткені (тарихи-археологиялық тәжірибе)" атты үлкен баяндама жасайды.

1930 ж. 3 тамызда М. Тынышбаев кенеттен тұтқынға алынып, Алматы түрмесінде 2 жыл отырды.

1932 ж. 20 сәуір. 2370 іс бойынша РКФСР Қылмыс Кодексінің 58/7, 58/11 және 58/3 баптарының тармақтарымен айыпталып, басында 5 жыл мерзімге (1930 жылдан бастап есептеліп) қамау туралы үкім шығып, Воронежге жер аударылды. Отбасымен (зайыбы Әмина Шейх-Али және ұлы Дәулет) Воронежде тұрды. Мұнда Москва-Донбасс темір жол басқармасының өндірістік-техникалық бөлімі тобының жетекшісі және жобалау бөлімінің инженері болып істейді.

1935 ж. көктем-жаз. Жер аударылу мерзімі аяқталып, елге оралды.

1935-1937 жж. Гурьев-Қандыағаш темір жолы құрылысында істеді.

1937 ж. 21 қараша. Өзбек ССР-і Ішкі Істер Халық Комиссариаты тұтқынға алды.

1938 ж. 20 сәуірде М.Тынышбаев ресми құжаттар бойынша "атылды".

1958 ж. 28 ақпан. Қазақ ССР-і Жоғары Соты М.Тынышбаевтың қылмысы жоқтығы туралы шешім қабылдады.

...репрессия жылдарында аяулы да абзал
азаматтарымыздың жойылғаны — большевизмнің
бетіне басылар қара таңба, біздің ғасырлар бойы
ұмытпайтын қасіретіміз.

Н. НАЗАРБАЕВ

**I. Бөлім САХАРАНЫ ТҮРКІСІБПЕН ТҮЛЕТКЕН, АҒА ЕСІМІН
ТУҒАН ЕЛІ ТУ ЕТКЕН
(М.Тынышбаевтың таңдамалы еңбектері)**

АКТАБАН - ШУБЫРЫНДЫ

(Великие бедствия и великие победы казаков)

200 лет тому назад казакский народ пережил неслыханный погром, за которым последовал общий подъем национального духа и героическая борьба с историческим врагом - калмыками; затем, в самый разгар победоносной кампании казаки разбились на два лагеря: одна группа (Младшая и часть Средней Орды) удалилась к русским границам и приняла русское подданство; другая же, покинутая своими сородичами, вторично была разбита калмыками, с которыми затем боролась целых 30 лет, пока после исторической резни калмыцкого народа китайцами (1757 г.) восточные казаки не добились своего врага (1758 г.)

Этот важнейший момент в исторической жизни казаков почти не изучен, если не считать кратких упоминаний о нем Левшина и нашего заслуженного учителя по истории Средней Азии академика В.В. Бартольда; погром, пережитый казаками, настолько грандиозен по своим размерам, насколько важен по своим последствиям, роковым для всего казакского народа. Прежде чем перейти к существу исследуемого момента, мы позволили себе вкратце напомнить историю борьбы казаков и калмыков.

Возвышение монгольских племен, составивших Ойратский Союз, известный под именем "калмаков" (калмыков), началось, как известно, в 1399-1408 годах. Из племен, вошедших в состав Казакского Союза, первый удар калмыков испытали на себе керей; в 1430 годах калмыки доходили до Иссык-куля, в окрестностях которого обитали уйсыны и кыргызы; в 1447 году калмыки разбили на Сыр-Дарье узбекское посольство, посетили Герат. Приблизительно

тельно с этого времени начинается временное падение могущества калмыков, и нападающей стороной являются казакские племена; так, Рашид-хан, сын Сеид-хана чагатаида, в подданстве коего состояли уйсыны и киргизы, в 1522-24 годах предпринимал походы против калмыков и за победу над ними был прозван "гази"; а около 1554 года на них сделал набег воинственный Тауекел-султан, впоследствии бывший казакским ханом. В 1600-1610 годах калмыки разоряли Тарский, Тюменский уезды, а в 1630 году появились в низовьях Волги. Казаки удалились на юг от Улутауских гор. В 1622-1629 годах на калмыков, проживавших восточнее Иссык-Куля, делал нападения воинственный казахский хан Есым, брат и преемник Тауекел-хана. В 1630—1643 годах с переменным успехом воевал с калмыками сын Есима Джангер-хан, попавший однажды даже в плен. Особенно усилились казаки при знаменитом Тауке-хане (конец XVII и начало XVIII века), прошедшем почти всю жизнь в упорной борьбе с калмыками. По-видимому, во времена Тауке-хана казаки разрезали калмыков надвое (с юга на север), вследствие чего западные калмыки - торгоуты - оказались отрезанными от главной массы - восточных калмыков. При сыне и преемнике Тауке-хана, умершего в 1718 году, Болат-хане, человеке слабовольном и непредприимчивом, казаки не только не предпринимали походов на калмыков, но сделались жертвой организованного, внезапного нападения калмыков. Такому военному успеху калмыков способствовал сержант шведской артиллерии Иоганн Густав Ренат, попавший в русский плен в 1709 году под Полтавой. Будучи эвакуирован в Тобольск, он принял участие в известной экспедиции Бухгольца вверх по Иртышу. Транспорт, в котором он состоял, вблизи теперешнего г. Павлодара был окружен калмыками и после упорного сопротивления взят в плен (зимою 1715-1716 г.). Ренат пробыл у калмыков до 1733 года, научил плавить железную руду, лить пушки, снаряды, устроил даже

типографию. В то время как калмыки под руководством Рената деятельно готовились к войне, их исконные враги - казаки, упоенные победами Тауке-хана, забыли, видимо, о существовании опасного соседа и занялись обычными внутренними распрями, спорами и т.д. Приблизительной границей между владениями калмыков и казаков была р.Иртыш, оз.Балхаш и полоса между реками Чу и Талас. Левшин, основываясь на записях Тевкелева, со слов казаков, принимавших в 1748 г. русское подданство, устанавливает дату нападения калмыков - 1723 год.

Так как показания давали участники события, то эту дату нужно признать правильной. На основании сохранившихся народных преданий можно определить месяцы происшествия, направление бегства и размеры бедствий, постигших казакский народ.

Найманское отделение садыр, от которого происходит автор, по словам стариков, перед нашествием калмыков жило на Каратауских горах, от р. Талас до среднего течения р.Арыс; это подтверждается названиями отдельных местностей: ниже гор Аулие-Ата есть арык Кельдекара, названный, очевидно, по имени садырского рода кельде-кара; в верховьях р. Боролдая на урочище Уш-ащи есть местность, носящая название Садыр-мурде, т.е. кладбище садыров; в 25 верстах на север от Чимкента есть лог Садыр-сай, т.е. лог садыров. По словам отца автора, седьмой предок последнего, Джомарт-батыр, обычно зимовал возле гор Улькен-тура и Кши-тура по р. Боролдаю (по левой стороне; между обоими "тура" в местности Теректы в речку Теректы впадает ручеек, называемый ныне "Садыр калмаган булак", т.е. ручеек, у которого застряли, т.е. окружены и перебиты, садыры. В 1723 году здесь как раз и зимовал Джомарт-батыр со своими 9 сыновьями. Когда родственники сообщили о тревожных слухах и о необходимости бегства, то гордый Джомарт ответил, что калмыки всегда были трусами в открытом бою и что он с 9 сыновьями всегда

готов сразиться с ними, и тут же прибавил, что в его табунах много "пшбе", двухлеток, недавно лишь подвергнутых кастрации, и что они не в состоянии переносить частых и быстрых передвижений. Все откочевали, и один Джомарт с сыновьями не тронулся с места и чуть ли не на другой день подвергся внезапному нападению калмыков. Нападение было, по-видимому, так неожиданно, что не оказалось наготове верховых лошадей (кастрированные могут переносить передвижения лишь дней через 5-7). Очевидно, Джомарт со всеми домочадцами бежал вверх по ручейку и остановился у вертикальных стен гигантских скал Улькен-тура, где все и были перебиты.

Предание говорит, что молодая женщина, жена одного из сыновей Джомарта, поспешно оставила в юрте двадцатипятидневного сына, закрыла его котлом, а сама спряталась в густых зарослях кустарника и камыша; только они и уцелели и в тот же день были увезены родственником Куатбатыром, рискнувшим разведать о судьбе аула Джомарта. От этого двадцатипятидневного мальчика - Тасбулата - в 5 колене происходит автор. Позднее Куат женился на этой родственнице и усыновил Тасбулата; отсюда потомство Тасбулата при спорах или дележах имущества, общего куатовцам, выступает как равноправный член куатовского общества.

Кастрация лошадей происходит в начале апреля, к этому времени года и следует отнести описанное событие.

По другому преданию, сохранившемуся в отделении матай (из найманов), некто Борте со своими стадами находился еще в отаре, т.е. на зимних пастбищах, вдали от общих зимовок. Когда паника достигла и матаев, последние также побежали. Перейдя р. Чирчик, вспомнили, что позади остался Борте. Послали за ним специального гонца о двуконь. Борте не пожелал бежать, считая панику преувеличенной. Но чуть ли не на другой день нагрянули калмыки, и Борте один едва ускакал и, переезжая сильно

раздувшийся Чирчик, едва не утонул в бурливой реке. Сильный подъем воды (первый раз) в Чирчике бывает в конце апреля - начале мая. Ныне потомство Борте проживает по р. Биень Капальского уезда.

Если принять во внимание, что Каратауские горы освобождаются от снегов в середине или в конце марта и с этого времени только и бывают доступны большим передвижениям, то можно прийти к заключению, что первые нападения калмыков на Таласский район произошли в марте (вероятно, в конце), через Каратауские горы они прошли в апреле, а в конце апреля или в начале мая найманы перешли р.Чирчик.

По сохранившимся преданиям Старшая и Средняя Орды (кроме аргынов) бежали к Самарканду и Бухаре, а Младшая - к Хиве. Эти предания вполне согласуются со следующими данными:

1. Левшин утверждает, что "остатки Большой Орды и с малою частию Средней откочевали тогда к Ходженту; большая часть Средней - к Самарканду; меньшая - к Хиве и Бухаре".

2. Величайшее бедствие 1723 года, бегство с лишением имущества, скота, детей, родных известно у казаков под именем "Актабан-Шубырынды", что значит - "всенародное бегство пеших до состояния, что побелели, т.е. износились, пятки". К этому выражению в Младшей Орде прибавляют "Сауран айналган", что значит - "случай, когда обошли г.Сауран". Старшая и Средняя Орды прибавляют другое выражение - "Алка-коль сулама", т.е. случай, когда "в полном изнеможении от голода и усталости бросились на землю и пластом легли у озера Алка-коль".

Местоположение древнего Саурана известно - оно находится на линии Ташкентской железной дороги в 30 верстах севернее г.Туркестана.

На пути бегства другой группы, Старшей и Средней Орды, находятся два Алка-коля; оба заливаемые озерка - в

пойме р.Сыр-Дарьи. Первое озеро находится на левом берегу Сыр-Дарьи, в 6 верстах выше Конногвардейского поселка (у которого Голодностепский канал разветвлялся на 2 магистрали). Другой Алка-коль находится на правом берегу, на широте г.Ташкента, в 90 верстах от последнего и в 90 верстах от железнодорожного моста.

Так как беженцы расположились у оз. Алка-коль в полной уверенности, что теперь они вне опасности (в противном случае бежали бы безостановочно дальше), то таким местом могло быть только верхнее озеро за Сыр-Дарьей, у Конногвардейского поселка; второе же озеро, по правую сторону Сыр-Дарьи, наоборот, не могло представлять собою надежного места, так как дальнейшему пути бегства как раз препятствовала многоводная река.

3. От железной дороги станции Хилково на запад и северо-запад и далее по всей Самаркандской области вплоть до Бухары разбросаны кишлаки с наименованиями найман, уйсун, джалаир, кыпчак, со всеми отделениями этих родов. В районе Кермине в настоящее время проживают до 12 тысяч дворов одних только садыров, между тем основное ядро садыров Лепсинского уезда состоит из 9 тысяч дворов; оказывается, в районе Кермине находятся садыры, с которыми автор сходится в 8-9 коленах.

Таким образом, направления бегства по Левшину, по народным преданиям и географическим наименованиям вполне сходятся. Из того, что мест с названием "аргын" на указанном пространстве совершенно нет (если не считать небольшую группу в 200 хозяйств кочевников-тобыктинцев в Джизакском уезде), а при бегстве туда они не могли бы не оставить следов в виде кишлаков, то приходится заключать, что аргыны не переходили Сыр-Дарью, а бежали, вероятно, на северо-запад от Каратауских гор в нынешний Тургайский уезд; отсюда можно сделать и другое заключение, что аргыны перед 1723 годом жили севернее других казаков - в

Бетпакдала и у Улутауских гор и, вероятно, пострадали в сравнении с другими в меньшей степени.

В памяти народной об историческом бедствии сохранились следующие стихи:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді,
Ел-жұртынан айрылған жаман екен,
Қара көзден мөлтілдеп жас келеді.

Мына заман қай заман? Бағы заман.
Баяғыдай болсайшы тағы заман,
Атадан ұл, енеден қыз айрылды,
Көздің жасын көл қылып ағызамын.

Мына заман қай заман? Қысқан заман,
Бақыт құсы алаштан ұшқан заман,
Көк аспаннан топырақ, пен шаң борады,
Күні суық қаңтардан, қыстан жаман.

Қош аман бол, Қаратау, атам өлкем,
Төрт түлік пен ел екен жердің көркі,
Бақ, байлықпен даңқты алаш ұлы,
Қайсы жұрттың болар-ау келекесі.

Қош аман бол, Қаратау, ел өлкесі,
Жердің кетер ел ауса берекесі,
Ханзададай, ханшадай өскен ұл-қыз,
Қайдан енді табады берекесін.

"С вершины Каратауских гор спускаются откочевывающие (аулы); при кочевке одиноко (потерявши мать) идет один верблюжонок; как тягостна потеря близких родных; с черных глаз капают чистые слезы. Что это за година? - година тяжелых народных испытаний и лишения

былого счастья и богатства; при всенародном бегстве пеших поднимается облако пыли сильнее январской снежной метели.

Что это за время? - время безначалия, беспорядочной паники; но вернется ли счастливое прошлое? Близкие родные и родина остались позади; тоскуя по ним, испускаю из глаз море слез".

Народные предания дают еще другие указания о размерах бедствия: после выражения "Актабан-Шубырынды", "Алкаколь сулама" добавляют - "каин сауган", что дословно значит - "доили березу", т.е. обнажали березу и употребляли в пищу сок березовой целлюлозы. В голод 1918 года старики вспоминали предания, что когда-то при нашествии калмыков предки их употребляли в пищу те же предметы, что в 1918 году: "джау джулоур" - нечто вроде полевой картошки, "алгыр" - похожий на лук корень очень горького растения (в сыром виде - яд); "козы куйрык" (грибы) и другие растения и их корни, а также нечистые твари.

Академик В.В. Бартольд утверждает, что Самарканд в 20-х годах XVIII века в течение 7 лет (вероятно, 1723-1730 годы) был совершенно покинут жителями, и в Хивинском ханстве приблизительно в те же годы были заброшены все селения и все пашни, и что в самой Хиве оставалось не более сорока семейств.

В.П. Наливкин сообщает, что около того же времени (1702-1784 гг.) пришло в Фергану из Самаркандской области значительное количество эмигрантов; что вызвало это переселение, туземные историки не объясняют. Сопоставляя эти известия с изложенными выше фактами всеобщего обнищания, голода, охватившего казаков, не трудно прийти к заключению, что голодные толпы беженцев наводнили Самарканд, Бухару, Хиву, Фергану и прочие местности и ввергли в голод и оседлое население.

Среди осартившихся найманов Кокандского уезда, в котором имеется крупная найманская волость, существует предание, что туда пришли их предки из казаков 6-7 поколений назад; значит, сообщение Наливкина относится также к казакам. Пустыня в районе Бухары в те годы была занята Малик-бием из рода дулат, подрода сыйкым (5-й потомок Малика, ныне 75-летний старик Байсеит, проживает в 25 верстах на север от Чимкента); эта пустыня с тех пор называется Малик-чолы, т.е. пустыня Малика. Значительная часть беглецов дошла до Джидели-Байсына, местности, очень хорошо сохранившейся в памяти казаков даже Лепсинского и Капальского уездов; Джидели - название горы, а Байсын - город в восточной Бухаре.

Общее состояние беглецов Левшин описывает так: "Переходы сии влекли за собою неминуемое разорение и гибель. Стада и табуны ежедневно уменьшались; меновая торговля прекратилась; нищета и страдания сделались всеобщими: иные умирали с голода, другие бросали жен и детей своих. Наконец бегущие остановились; но где же? - в местах бесплодных и не представляющих никаких удобств для кочевого народа. Столь несчастное положение не могло быть долго сносимо киргизами. Из двух зол, предстоящих им, легче было избрать то, которое обещало какие-нибудь выгоды если не в настоящем, то хотя бы в будущем. Отчаяние убеждало их в необходимости возвратить себе прежние жилища, а бедствия внушали средства к достижению сей цели. Опасность примирила внутренние междоусобия, возродила общее согласие и направила всех к одному предмету".

А.Диваев приводит предание, что Младшая Орда с частью Старшей три года воевала с калмыками, пока Тайлак-батыр (из Младшей Орды) с племянником Саурык-батыром (Большая Орда, ошакты, род тас-журек) на берегах рр. Буланты и Буленты (юго-восточн. Угол Иргизск. уезда) и в местности Кара-Сиыр нанес калмыкам полное пора-

жение; отсюда и место разгрома калмыков до сих пор известно под именем "Калмак-крылган" - место гибели калмыков. Весть об этой блистательной победе моментально распространилась по степи, подняла упавший национальный дух и вызвала всеобщий энтузиазм и горячее желание отомстить врагу. На горячий взаимный призыв сбросить иго неверных калмыков, на отчаянную борьбу не на жизнь, а на смерть откликнулись сыны трех Алаша, затренировали лучших скакунов, перетянули султаном их челки, заплели в косички гривы, туго перетянули хвосты и с пиками, с айбалтами, луками ринулись со всех концов степи, ведя победоносное наступление...

Оставляя до дальнейшего установление даты наступления казаков и периода героической борьбы, остаемся пока на преданиях и других данных, из коих можно выяснить общую картину борьбы. Мы имеем только два предания, относящиеся к этому периоду; по первому из них, сохранившемуся среди дулатов Чимкентского и Аулие-Атинского уездов, силы Старшей Орды перешли Сыр-Дарью около впадения р.Чирчика и перевалили Келес-Бадамский хребет западнее казакского "Арарата" - горы Казыкурта; Средняя Орда поднималась несколько севернее, а Младшая Орда наступала по западному склону Каратауских гор.

По другому преданию, приведенному А.Диваевым, после калмак-крылганской победы война продолжалась еще 3-4 года, и во вторую войну калмыки вновь потерпели погром в местности, получившей впоследствии название "Анракай", т.е. место стога и рыданий (калмыков); при этом Диваев, со слов стариков, утверждает, что "Анракай" находится "при озере Ит-ишпес", на Ала-кульской стороне... к горам, что на север от Аральского моря".

Предание об анракайских победах сохранилось и у казаков Пишпекского и Алматинского уездов; но Анракай находится не там, где указывает А.Диваев, а в 120 верстах

на юго-восток от южной оконечности оз.Балхаш, известной у казаков под именем "Ит-ишпес Алакуль" (озера Ала-куль, воду которого не станет пить даже собака, т.е. до того плохая). От залива Алакуль на юг тянутся горы Абульхайр, Сункайты (на карте речка "Суу-кайтын"), Аксуексай (лог "Белый кости") и известная гора Хан-тау; на этих горах находятся урочища "Улкен Орда конган" и "Кши Орда конган" (место стоянки, или ставки Старшего хана и Младшего хана).

Других преданий, касающихся этого периода, у нас нет. Но тут на помощь идет география с характерными названиями урочищ. У кочевников, особенно у казаков и киргизов, есть прекрасная черта - давать урочищам названия по крупным событиям, когда-либо там совершившимся. Первым таким пунктом является небольшая горка "Орда-басы" (на карте искаженная в "Урба-бас") в 5 верстах от ст. Бадам и в 30 верстах на запад от Чимкента.

Второй пункт - в верховьях речек Боролдай и Кошкарата (на границе Аулие-Ат., Чимкентск. уездов) на горе Архарлы-тау, где есть два урочища "Улькен Орда конган" и "Кши Орда конган", т.е. эти два названия вторично встречаются одновременно и вблизи друг от друга (4-5 верст).

Наконец третий пункт - на восток от Аулие-Ата, против станций Акыр-тюбе и Подгорное - два лога: Сункайты и Абульхайр (на карте "Абыл-каир"). Упомянутые предания и географические наименования приводят нас к весьма важным заключениям.

Соединение трех наступающих групп, по-нашему, произошло у горки Орда-басы, что значит - "глава Орды", или "Главная Ставка". Прежде всего большой интерес представляет эта небольшая горка Орда-басы. Наклонная терраса долин рр. Арыс и Бадам, ограниченная Каратаускими, Алатаускими горами и отрогами их, усеяна отдельными возвышениями, невысокими хребтами, постепенно переходящими во всхолмленную степь. Несмотря на свою

незначительную высоту, Орда-басы расположена так, что командует над всей террасой: стоит только подняться из низин районов Арыстанды или Чаян (90-100 верст), или Боролдайской системы (50-60 верст), как сразу бросается в глаза характерная сопка Орда-басы; и наоборот, с Орда-басы можно обозреть все пространство, какое только доступно глазу дальнозорного степняка.

Если к этому добавить, что у Орда-басы протекает р. Бадам, когда-то многоводная, с наилучшими тучными лугами, и если прибавить, что позади Орда-басы (на запад и юг) во многочисленных логах волнистой местности могут быть скрыты значительные полчища казаков, то можно быть уверенным, что здесь некогда была "Главная Ставка" казакских сил; мы даже уверены, что именно здесь "общее предприятие...освящено клятвою в верности друг другу" и здесь "главным предводителем" был выбран Абул-хайрхан", и белый конь (ак-боз ат), принесенный по обычаю народному в жертву, был принят залогом будущего успеха" (Левшин, часть II, стр.71). Тяжелые воспоминания печальных событий, радость по отбитым родным местам, по священным кладбищам предков, блестящие надежды на уничтожение коварного врага быстро сменялись одни за другими...

Легко догадаться, что следующим историческим местом являются верховья рр. Боролдая и Кошкараты, где на расстоянии 3-4 верст некогда стояли Ставки Старшего хана трех Орд и Младшего хана. Верховным ханом всех трех Орд считался сын Тауке-хана Болат-хан, и Улькен-Орда конган - место стоянки его ставки. С другой стороны, нельзя допускать, чтобы в мирное время ставки ханов стояли так близко: это было не в обычаях ханов, для большой самостоятельности кочевавших вдали друг от друга, и не в привычке вообще богатых скотоводов так тесниться при наличии обширных хороших пастбищ.

Дальнейший след прохождения на восток казакских войск мы видим в названии лога Абуль-хайр, против пос. Подгорное. Местные ботбаи (из рода дулат) рассказывают, что некогда на этом месте остановился на время какой-то хан Абуль-хайр.

Казакі постоянно связывают два слова: "Абуль-хайр" и "Сункайты"; эти названия одновременно встречаются около Подгорного и на юг от Балхаша. Но что обозначает второе слово "Сункайты", никто из стариков, хранителей народных преданий, не мог объяснить.

Наконец, местности на юг от Балхаша настолько связаны географическими названиями и народными воспоминаниями казаков о великом, победоносном побоище, что не остается никаких сомнений, что и здесь некогда становились ставками Старший хан Болат и Младший хан Абуль-хайр. Тут заканчиваются все данные, дающие ключ к выяснению исторических событий описываемого периода; можно только сказать, что после великого анракайского погрома калмыки бежали далее на восток по р. Или. Еще не умолкли народные ликования по поводу анракайской победы и победные триумфы Абульхайра, Барака, Абульмамбета, гонца Аблая, уже затмившего всех остальных выдающейся храбростью, и целой плеяды народных героев-батыров, как неожиданно случилось что-то, миг уничтожившее все плоды 3-4 - летней героической борьбы, сорвавшее всю победоносную кампанию, вместо блестящих надежд на будущее преподнесшее народу потерю политической свободы и независимости, присоединение к царской России, с одной стороны, и подневольную жизнь под властью ненавистных калмыков, с другой...

Чем вызвана эта роковая развязка, ни предания, ни история не говорят, и нет других намеков или следов, благодаря которым можно было бы сделать какое-нибудь заключение.

Левшин по этому поводу замечает (стр.71), что, "ожидавая новых нападений... от Галдан-Цырена, признали за лучшее удалиться от сего опасного соседа частью на запад, а частью на север". Тут много неясного и недоговоренного: почему казаки удалились не сразу, в первый раз, когда еще не знали побед над калмыками; почему Младшая Орда и часть Средней ушла с фронта в разгар победоносной кампании; разве они до того времени не знали, что калмыки будут тревожить и в будущем и т.д.; но самое главное, почему об истинной причине ухода Младшей и части Средней Орд умолчали те живые свидетели, которые в 1748 году давали Тевкелеву ясные и определенные ответы по остальным вопросам. Очевидно, было что-то такое, о чем откровенно говорить они стеснялись, а значит, весьма возможно, что именно они, главари, в чем-то были виновны...

Выше мы видели, что при движении до Анракайских гор одновременно встречались названия "Улькен Орда конган" и "Кши Орда конган", т.е. места стоянок Старшего хана (Болат) и Младшего хана (хана Младшей Орды - Абуль-хайра). Примерно с этого времени начинается упоминание имени Абульмамбета как хана (хотя бы номинально) трех Орд; в то же время, как увидим дальше, Абуль-хайр во всех отношениях с Россией домогался признания его ханом трех Орд. Эти обстоятельства и ряд других соображений приводят к мысли, что после анракайской победы Болат-хан умер и на его место надлежало выбрать Старшего Хана. Претендентов было три: первый - хан Младшей Орды Абуль-хайр, командовавший всеми казакскими силами и выдвинувшийся своими блистательными победами; но он происходил из Младшей линии, из которой ни разу не выбрался Старший хан всех трех Орд; второй - брат Болат Шахмухамед (Самеке), считавший, что по обычаю тюрко-монголов наследником должен быть выбран старший в царствовавшей фамилии, т.е. он;

третий - сын Болата, молодой Абульмамбет. Выбор, по-видимому, неабсолютного большинства пал на Абульмамбета. Такой обиды не мог стерпеть старик Абуль-хайр, человек крайне честолюбивый; с таким выбором не мог согласиться и Самеке, родной дядя Абульмамбета; вслед за уходом с фронта Абульхайра Самеке со своими приверженцами также оставил фронт. Оставшаяся половина вынуждена была отступить, причем Средняя Орда ушла к Бетпакдала и к низовьям р.Чу, а Старшая Орда - в Ташкентский уезд и признала политическую зависимость от калмыков. Отношения между двумя группами казаков, а особенно между ханами, с этого времени обострились до крайней степени. Мы считаем, что именно это обстоятельство заставило Абуль-хайра сразу прикочевать к русским границам и повести переговоры о принятии его в подданство, и просить построить город с крепостью, в которой мог бы он найти себе убежище в случае опасности (Левшин, часть II, стр. 111); в противном случае трудно объяснить, почему именно Абуль-хайр, имевший на востоке надежный заслон ввиду многочисленной Средней Орды, поспешил обратиться к русскому правительству.

Что отношения Абуль-хайра с ханами Средней и Старшей Орд после анракайской победы стали враждебными, это мы усматриваем из текста Левшина: "В Оренбурге ожидали... хана Средней Орды Абуль-магмета, с которым он (Абуль-хайр) был во вражде" (стр. 139); "Нурали и Эрали (сыновья Абуль-хайра), избегая встречи с Абуль-магметом, не только не приехали... но в тот же день откочевали от Оренбурга" (стр. 144); "Абуль-магмет, избегая козней Абуль-хайра, удалился к Туркестану" (стр. 164). Одинаково враждебны были отношения между Абуль-хайром с одной стороны и Бараком, Аблаем с другой. Наконец все опасения Абуль-хайра оправдались: он был убит Бараком в 1748 г. (стр. 177).

Тот же Левшин несколько раз подчеркивает старания Абуль-хайра называться ханом Казакским (т.е. всех трех Орд); Абуль-хайр вводил в заблуждение русское правительство: в грамоте на имя хана Старшей Орды Джолбарса говорится: "Подданный наш Абуль-хайр Хан всеподданнейше нам доносил, что он Вас уже в подданство наше и принял" (стр. 76); в грамоте Анны Иоанновны Абуль-хайр называется "Киргиз-Кайсацкой Орды Ханом" (стр. 117), тогда как Семеке-хан назван "наш подданный Шемяка Хан" (стр. 120). Остается закончить наше исследование установлением даты периода от наступления казаков до ухода Абуль-хайра с фронта.

Предание, приведенное А.Диваевым, говорит, что первый период войны (до первых решительных побед) продолжался около трех лет, а затем победоносное наступление продолжалось тоже около 3-4 лет, т.е. всего выходит около 6-7 лет. Если началом войн считать 1723 год, то конец падает на 1730 год.

Выше были приведены сведения о размерах грандиозных народных потрясений, коснувшихся не только казаков, но и культурного Туркестана, где оседлые места были покинуты в течение 7 лет. Трудно допустить, чтобы казаки могли оправиться от разорения в течение одного года. Наконец, все действия Абуль-хайра после анракайской победы приводят к тому, что он по отступлении поспешно двинулся к русской границе, завязал дипломатические отношения, чтобы защитить себя от враждебных ханов Средней и Старшей Орд; этому противоречит текст Левшина, из которого выходит, что целых 4 года (1726–1730) Абуль-хайр не предпринимал никаких реальных мер защиты от враждебно настроенных сородичей.

Поэтому остается заключить, что сепаратная попытка казахских старшин Койбагара, Сугура и т.д. принять русское подданство предшествовала первым победам Тайлак-батыра и Саурыка.

Этим объясняется и перерыв сношений (1726-1730 гг.) казаков с русскими.

Таким образом, можно считать установленным, что первые победные наступления казаков относятся к 1726 году или немного позже (1727 год), и что анракайское побоище (и смерть Болата) произошли не позднее весны 1730 года, так как в июле того же года посольство Абульхайра было уже в Уфе.

Ташкент, 1927 г.

Мухамеджан Тынышпаев

Великие бедствия...(Актабан-Шубырынды) Алма-Ата:

Жалын, 1992.- С.137-149.

КИРГИЗЫ И ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ

(Доклад 1-му съезду автономистов, прочитанный 19-го ноября 1905 года)

Киргизская степь находится совершенно в особых культурных, социально-политических и общественно-экономических условиях и управляется на основании особых законоположений. Поэтому для уяснения общего характера современного движения в степи и для ознакомления членов союза с народом, с представителями которого ему придется работать и с которым в России еще очень мало знакомы, считаю нужным дать краткие сведения о киргизах, о системе управления, о политическом, духовном, религиозном и экономическом угнетении, которые послужили главной причиной положения в степи.

Киргизы-кочевники, занимающие области: Акмолинскую, Семипалатинскую, Семиреченскую, Торгайскую, Уральскую, Сыр-Дарьинскую, части Закаспийской, Самаркандской и Ферганской областей и Аму-Дарьинского отдела, часть Астраханской губернии под названием Киргизкайсакской Букеевской орды, по всеобщей переписи 1897 года занимают 6-е место в России с численностью населения в 4 100 000 жителей.

- 1) Великороссы - 55,7 млн.
- 2) Малороссы - 22,5 млн.
- 3) Поляки - 8 млн.
- 4) Белорусы - 5,9 млн.
- 5) Евреи - 5 млн.

Но эта цифра безусловно неверна: у киргизов метрических записей не было до самого последнего времени, а во многих местах и теперь их нет. Во время переписи, при опросе киргизы скрывали детей, так как думали, что правительство собирается ввести воинскую повинность, от которой они освобождены. Бывший советник Тургайского

областного правления И.Крафт считает их в 6 миллионов, один из лучших знатоков истории и быта киргизов Я.Я. Полферов считает их в 5,5 миллионов, и по-видимому, эта цифра - наиболее близка к действительности.

До 1730 года киргизы жили самостоятельной политической жизнью и представляли союз (хотя непостоянный) из 3 орд, правители были султаны, последние - выходцы из восточных монголов. Тогда как сами киргизы считаются более отдаленною ветвью монгольской расы и ближе всего примыкают к татарам казанским и крымским, а в особенности к последним. Верховная власть принадлежала собранию старейшин. Султаны были предводителями на войне и им предоставлена была исполнительная власть.

Теснимые отовсюду врагами - китайцами, зюнгарами, калмыками, башкирами и русскими казаками, киргизы, начиная с 1730 г. Стали принимать русское подданство, а в 1865 году покорились последние вольные степняки, кочевавшие в Кокандском ханстве.

Войны в сущности не было, так как киргизы чувствовали и понимали, что дольше не смогут сохранить свою политическую независимость, и русскому правительству совсем недорого обошлось это присоединение, чтобы лишить целый 5,5 миллионный народ самых элементарных человеческих прав. Как бы грустно, как бы тяжело не было, киргизы все же должны были расстаться с вольной жизнью и отказаться от своей свободы, которой так и дышит обширная многострадальная степь.

Киргизы, принимая русское подданство, никогда не думали и даже не допускали мысль, что в семье русского народа они окажутся пасынками, не имеющими никакого права на материнскую любовь со стороны России. Политика правительства и современное состояние киргизов ясно показали, насколько обманулись киргизы в своих ожиданиях.

Оставляя в стороне историю введения различных положений в Киргизской степи, я постараюсь представить перед вами то, что получил в действительности народ, желавший проявлять свою свободу и политическую независимость за обеспечение мира и спокойствия, народ, желавший видеть в лице русского правительства олицетворение справедливости и законности. Бюрократическое правительство создало самые дикие и бессмысленные положения о киргизах. Так Уральская и Тургайская области подчинены военным губернаторам, Акмолинская и Семипалатинская области сверх военных губернаторов имеют одного общего генерал-губернатора, а Сырдарьинская, Семиреченская, Самаркандская, Ферганская области и Аму-Дарьинский отдел подчинены другому генерал-губернатору. Тургайская, Уральская области и Степной край находятся в ведомстве министерства внутренних дел, а громадный Туркестан подчинен военному министерству, и повсюду в последнем действует военное управление. В Туркестане ближайшими властями являются уездные начальники, а в Тургайской и Уральской областях и в Степном крае сверх этих начальников на уезд полагается 3-4 крестьянских начальников, а также полицейские, институт урядников.

Русский суд совершенно не приспособлен к киргизской жизни и незнаком с языком, обычаями того народа, в среде которого он действует. Народный суд, основанный лишь на устных преданиях и обычаях и не имеющий писанных законов, подчинен всецело администрации, следовательно, в Туркестане он находится в ведомстве Военного министерства, а в остальных местах - в Министерстве внутренних дел. Брачные и семейные дела в одних местах переданы народному суду, в других - непосредственно администрации, а в третьих - киргизскому духовенству. Метрические книги в одних местах находятся в руках киргизского духовенства, в других - у аульных старшин (сельских полицейских).

Как видно из вышеизложенного, киргизская степь в административном и судебном отношении представляет такую пестроту и бессмыслицу, подобные которым трудно что-либо придумать. Чем руководствовалось правительство при осуществлении этой безжизненной и бессмысленной системы управления одним цельным народом, знающим один язык, имеющем общие нравы, обычаи, историю и одну религию, нам совершенно непонятно, и полагаю, само правительство не сумеет найти никакого объяснения.

Генерал-губернаторы с их наместническими полномочиями по действующим законоположениям имеют полное право высылать всякого киргиза, хотя бы он был совершенно безгрешен, как дитя. Невежественные чиновники, привыкшие по-собачьи бегать и ласкаться перед его высокопревосходительством, однако строго разделяют население на русское и киргизское; интересы киргизов, по их мнению, должны быть приведены в жертву политике уничтожения всего живого и самобытного туземного населения и русификации края, к нему применяются самые крайние меры. В глазах русских властей киргизы - не люди, а какие-то вредные существа, не имеющие права на существование; поэтому они позволяют себе совершать над ними всякие жестокости. Население терроризовано до последней степени; оно стонет под тяжестью неслыханного произвола и гнета... Генерал-губернаторы широко пользуются своими правами и лучшие люди совершенно безвинно высылаются в тундры Сибири. Одним невероятным, но имевшим место фактом - ссылкой двух безвинных киргизов по приказу генерала Сухотина, этого зверя в образе человека - возмутился даже Плеве, смерть которого помешала возвращению их на родину.

Городские тюрьмы вечно переполнены ни в чем не провинившимися киргизами, сажаемыми по приказу начальства; кто же, при встрече с начальником, не снимет

шапку, тому не миновать тюрьмы...

Таким образом, административными распоряжениями и существующими законо-положениями достигнуто то, что киргиз не смеет шевельнуться без разрешения начальства. Элементарные человеческие права у киргизов отрицаются; жизнью и совестью населения всецело распоряжается администрация.

Заккрытие мечетей, медресе и молитвенных домов, запечатывание и конфискование духовных книг, раздача евангелия на киргизском языке и угроза высылки в Сибирь для не желавших принимать его, приказы о введении в (...) киргизские духовные училища обязательного обучения русской грамоты, преподаваемой учителями-миссионерами, проект о способе приведения киргизов к присяге целованием дула ружья и острия меча, заключение киргизских детей в миссионерские стены и объявление их православными, истязание киргизки стягиванием головы ее веревкой за то, что она отказывалась от принятия православия, запрещение подавать прошения и заявления на киргизском языке и введение переписки в волостных канцеляриях на русском языке, и целый ряд других грубых издевательств и насилий над личностью и совестью людей, - все это, господа, совершилось в XIX и в начале XX столетий, и это совершается и по сей день в далекой окраине, забытой людьми и богом. Как называть все это, как не крестовыми походами невежественного, теократического и бюрократического правительства великой державы России против инородцев и иноверцев?!

С тех пор, как киргизы приняли русское подданство, не было ни одного светлого радостного дня, ни одной счастливой минуты! С тех пор никто, и решительно никто не подумал о том, чтобы сделать для киргизов что-нибудь доброе, или хотя бы, что-нибудь похожее на доброе!

Гонения и притеснения со стороны правительства не ограничиваются одним непризнанием за киргизами поли-

тических прав и свободы в исповедании своей религии; еще большее зло терпят они в области экономической жизни.

По своим климатическим и почвенным условиям киргизская степь наиболее удовлетворяет скотоводческому хозяйству, но они давно занимаются земледелием там, где это возможно.

Так, например, в Уральской области хлебопашество идет настолько успешно, что на душу в год приходится около 15 пудов, в двух уездах Тургайской области (Актюбинском и Кустанайском) - 13 пудов. Напротив того, в Семипалатинской области приходится около 6 пудов, в Семиреченской - около 4,5 пуда, а то и меньше; в Сырдарьинской области, вероятно, около 3-3,5. Если принять во внимание, что по крестьянским бюджетам на душу приходится 18 пудов хлеба, то понятно, что недостающее количество пищевого довольства киргизы должны возмещать продуктами скотоводства. Статистика действительно подтверждает, что скота больше там, где земледелие, благодаря условиям почвы, слабо развито и наоборот.

Лет 20 тому назад местные администраторы - генералы, по выражению Ян.Ян. Полферова, "кликнули клич", и доклады о колонизации киргизских степей стали поступать один за другим. По ходатайству губернаторов переселенцам предоставляли всякого рода льготы, чтобы только они понаехали и заняли богатый, сказочный край; и вскоре переселенческие обозы в бесчисленном количестве потянулись по степным дорогам, разыскивая удобные, места для поселений. Большинство переселенцев, недовольное степью с ее климатическими, почвенными и иными условиями, возвращалось обратно. С проведением Сибирской железной дороги волна переселенческого движения увеличилась, хотя одновременно увеличивался и процент обратного переселения, достигая иной раз 42. Правительство отбирает все новые и новые участки, туземное население

фактически лишается удобных земель, годных для пастбищ и земледелия. Переселенцы уходят обратно, участки пустуют, но все-таки урезка земли продолжается. Киргизы жмутся друг к другу; из-за земель происходят споры, драки и убийства. Киргизов обвиняют, что они от скотоводства не переходят к земледелию; но в предоставляемых в их распоряжение голых степях и песках не могут жить не только люди, но и звери. Теперь районы пастбищ сильно сократились, благодаря чему киргизы уже принуждены оставить привычку частых передвижений для поправления скота. Леса, под защитой которых зимою паслись стада на подножном корму, уже отняты. Собирать сенные запасы на зиму неоткуда. Снежные бураны в степи, гололедица и падеж скота стали учащаться, и статистика прогрессивного падения скотоводческого хозяйства Киргизов прямо-таки невероятна. Земледелием заниматься больше почти негде. Отсюда понятно, почему теперь киргизский народ идет таким быстрым темпом по наклонной поголовного обнищания и принужден повторить в скором времени историю повсеместных голодовок и вымирания не менее несчастных соседей - башкир.

Земельный вопрос у киргизов - безусловно самый важный; при дальнейшем отбирании земель и пренебрежении к их интересам уже нельзя будет ручаться за спокойствие. Глухой ропот становится все слышнее и слышнее, и уже местами переходит в открытое волнение. Вот в общих и кратких чертах политика правительства, приведшая весь киргизской народ в состояние поголовного бесправного степного пролетариата!

Ясно, что правительство стремилось: во-первых, дикими и варварскими репрессиями и преследованием языка, обычаев, религии и самобытного вообще уничтожить киргизов как самостоятельную национальность и обрусить весь край; во-вторых, различными административными мерами, распоряжениями и положениями обратить кирги-

зов в бесправную, незаконную массу; в-третьих, лишить их собственных земель, упитанных их кровью и усеянных их костями, и выгнать в объятия смерти, на голые и бесплодные места...

Как можно после этого доверять правительству, обещающему все только на словах и ничего не показывающему на деле. Действия и распоряжения правительства во время всеобщего движения еще яснее показали киргизам, что они имеют полное право не верить всяким манифестам и рескриптам.

Указом 12 декабря 1904 года, рескриптом министра внутренних дел от 19 февраля и указом 17 апреля обещаны полная свобода обратного перехода в религию предков, возвращение высланных в Сибирь за религиозные дела, открытие закрытых мечетей и медресе остаются закрытыми, духовные книги - конфискованными, и как бы для того, чтобы показать, что (...) совершенно игнорируют всякие указы и рескрипты их царя, как раз в это время захватывают насильно киргизских детей и объявляют их православными. Я могу назвать героев этой истории: Оренбургский губернатор Барабаш, Тургайский - Ломачевский, советник последнего, известный ревностный миссионер г.Васильев, и архиерей Левицкий. Рескриптом от 18 февраля всем дано было право свободно обсуждать свои нужды и подавать петиции; местные сатрапы разгоняли киргизов и принимали все меры к недопущению съездов, а в Петербурге Булыгин требовал от доверенных засвидетельственного полномочия от населения и разрешения от губернаторов, которые всеми силами препятствовали стремлениям и желаниям киргизов. Тот же рескрипт гласит, что представительство будет состоять из лиц "достойнейших и доверием народа облеченных". Какое доверие могли оказать какому бы то ни было представительству уже наученные горьким прошлым киргизы, когда Булыгин, по единогласному заявлению всех губернаторов, хотел лишить

их избирательного права; затем, только благодаря сильному волнению в степи, правительство вынуждено было включить и киргизов, но все-таки на основании каких-то особых правил. Где же тут равноправие лиц и национальностей?!

Летом громадное совещание было устроено в Семипалатинской области, Каркаралинском уезде на Куяндинской ярмарке, здесь подписалось 14,5 тысяч человек под знаменитой петицией, наделавшей много шума в степном крае. Разъезды по степи военного губернатора Романова и правителя канцелярии степного генерал-губернатора Лосевского не могли остановить киргизов. Осенью Семипалатинский губернатор Галкин издал приказ, чтобы власти всеми силами противодействовали и не пускали киргизов в Омск для совещания. Генерал Романов издал приказ об увольнении киргизских переводчиков и замене их русскими казаками. Крестьянским и уездным начальникам предписано было свыше принять самые строгие меры по отношению к киргизам и велено было переписать всех киргизов, подписавшихся под различными петициями. Особенно энергично, но безуспешно действовал Каркаралинский уездный начальник г.Оссовский, так как каркаралинцы оказались самыми деятельными и сознательными из киргизов; он требовал в город для допроса 42 киргиза, подписавшихся под петицию Царю. Все они отказались давать показания и не приехали в город.

В "С.О."от 11 ноября помещена (на имя гр. Витте) телеграмма в форме резкого протеста против населений и недоверия к обещаниям правительства от уполномоченных киргизов и татар Семипалатинского и Павлодарского уездов. Не менее успешно действовали, несмотря на всякие угрозы, киргизы Акмолинской области. В настоящем движении среди киргизов особенно отличались те, где бюрократический произвол был сильнее всего, т.е. в Степном крае, где под различными петициями подписалось не менее 25 тысяч киргизов. Теперь генералу Сухотину

ничего не остается, как сослать все киргизское население в Сибирь, а самому царствовать в безлюдной степи. Движение в Семипалатинской области докатилось до Семиреченской; здесь киргизы Лепсинского уезда послали петицию, подписанную 1000 человек, в которой выразили резкий протест против всей гнусной политики правительства и выставили свои требования. Вопрос о допущении представителей от киргизов сильно волновал все население, и депутации с ходатайствами приезжали одна за другой. Среди них нельзя не отметить киргизов Уральской и Тургайской областей. В общем все эти киргизские требования за первый период, т.е. до 6 августа, сводятся к следующим пунктам: широкое самоуправление, отмена исключительных законов и административных распоряжений, уничтожение генерал-губернаторств, института крестьянских начальников и урядников, замена военного управления гражданским, пересмотр законоположений о киргизах при участии от них сведущих лиц для согласования их с понятиями и условиями жизни киргизов; преобразование русского суда для той же цели и постановка народного суда на разумных началах с подчинением его Мин. юстиции; гражданская свобода на началах неприкосновенности личности, жилищ, совести, слова (устного, письменного и печатного), союзов и собраний; явочный порядок открытия типографий для издания газет, брошюр, книг и т.д.; пропорциональное представительство в Государственной Думе, основанное на началах всеобщей, прямой, равной и тайной подачи голосов без различия пола, национальности и вероисповедания, и предвыборная агитация; признание земель, принадлежащих киргизам и находящихся в пользовании их, общинной собственностью Киргизов.

Видя, что законом 6 августа степь выделена в особую категорию, с вероятною целью ограничить число Киргиз-

ских депутатов, киргизы выразили протест в форме требований об уравнивании их избирательных прав с коренным населением (см. "С.О." 11 ноября).

Вот вкратце история бесправного гнета, пережитого и переживаемого киргизами в русском подданстве. Элементарные человеческие права попораны, жизнь и совесть находились и пока находятся под сторогим контролем администрации и продолжают подвергаться насилиям. Законы уступали свое место административному произволу диких и невежественных сатрапов.

Генералы, помощники их и другие паразиты высосали все соки из населения. До начала революции киргизы терпеливо ждали, что о них вспомнят и освободят из-под пресса произвола. Если про них забыли, то они сами подняли голову и громко заговорили о свободе, справедливости, законности, равноправии.

Из сказанного ясно, что в степи никаких особых политических партий пока нет: общее желание и стремление киргизов выразились в тех требованиях, которые я только что привел. Основные причины, вызвавшие волнения, я привел в начале доклада. Здесь же не могу распространяться о форме автономного устройства, которое желательно народу, так как я являюсь лишь случайным представителем, а не уполномоченным с определенной программой.

**// Русский Туркестан. 1906. № 1.
Тынышбаев М. Тандамалы. Избранное. - Алматы: Арыс, 2001. - С.23-33.**

ҰЛЫ МӘРТЕБЕЛІ МЫРЗАҒА

(Түркістан генерал - губернаторына)

Мен Лепсі уезіндегі Мақаншы-Садыр болысында туып-өсіп, 1889 жылдың күзінде Верный гимназиясы дайындық класының кіші бөліміне түсіп, оны 1900 жылы оқып түгестім; сол жылы Петроград жол қатынасы инженерлері институтына қабылдандым да, институт курсы 1906 жылы тәмамдап шықтым; 1907 жылы Жетісу облысындағы жергілікті халық сайлаушылары мені 2-Мемлекеттік Думаның мүшелігіне сайлады, ал ол тара-тылған соң Орта Азия темір жолына қызметке тұрып, одан 1914 жылдың басында Жетісу темір жолына қызметке тұрып, одан 1914 жылдың басында Жетісу темір жол құрылысына ауыстым.

Гимназист кезімде жыл сайын салт атпен Верныйдан Лепсіге дейін (500 шақырым) барып қайтып жүрдім; студенттік шағымда Жетісу облысына күн аралатып қатынап тұрдым; 1906 жылы институтты бітіргеннен кейін, Пішпек уезіндегі Жетісу темір жолы жұмысында болып, қазақтар арасында 4 ай жүрдім; қызметке кіргеннен кейін Жетісу облысына (әсіресе Лепсі уезіне) араға екі-үш жыл салып баратын едім, әлі де қатынасымды үзгем жоқ.

Жоғарыда айтқан сөздерімнен менің 1894 жылдардан беріде Жетісу қазақтары өміріндегі жағдайдың өзгеруіне куәгер екенім аңғарылса, кейін жоғары класс гимназисі және студенті болған кезімде жергілікті халықтың мұң-мұқтажын түсініп, орыс өкіметі мен қазақтар арасындағы қарым-қатынасқа зер сала бастадым және қазақтар өміріндегі жағдайдың бірте-бірте өзгеруіне қарап, қазақтардың жайы бұрын қалай болғанын қазіргі күйімен салыстырып көрдім.

Осы қарым-қатынас тарихына ой жібере отырып, ең алдымен мына бір жәйтті баса айту керек: орыстардың

өлкеге аяқ басуын олардың тәртіптілігі, әділдігі мен күштілігі жайында бұрын да естіп жүрген жергілікті халық өздерін әбден қажытқан шапқыншылыққа, ел арасындағы алауыздық пен басбұзарлыққа енді тыйым болар деген үмітпен қуана қосшап қарсы алды. Орыстармен о баста, олардың ішкерілеп енуі немен тынары белгісіз кезде тізе қосқан белгілі ру басыларының орыс отрядтарына жолбасшы болуын осындай жағдайлармен де түсіндірер едік. Әулетті ру басшыларына ерген қазақтардың көпшілігі өздері бағынды; шапқыншылық негізінен Россия мен Қоқан хандығы арасында өтті де, дені осы кейінгі хандықтың қол астында жүргендіктен қазақтар солардың жағында болған еді. Өлке бағындырылып, бұдан былайғы билік Жетісу облысының алғашқы әскери губернаторы генерал Г.А. Колпаковскийдің (1867 ж.) басқаруымен орыс өкіметінің қолына көшті. Сол жылы құрамына Жетісу да енетін Түркістан өлкесінің алғашқы генерал-губернаторы болып генерал-адъютант К.П. фон-Кауфман тағайындалды. Қазақтардың жай-күйін жақсы түсінген өкімет олардың көңілінен шығуға ұмтылып, өлкелік облыстардың басшылығына қазақтар соңғы кезге, атап айтқанда генерал-губернаторлыққа генерал-адъютант А.Н. Куропаткин тағайындалғанға дейін кездестірмеген ықыласты адамдарды қойды.

Ақыры жергілікті халық күткендегідей болып шықты: ішкі алауыздық пен одан туындаған қиыншылық, қайғы-қасірет тыйылды, орыс өкіметі осылайша әділдігін көрсетті.

Ұзақ жылғы шапқыншылықтан кейін қазақтар бейбіт жағдайда мал шаруашылығымен, кейін егіншілікпен де айналысты, өлкені орыстар билеген алғашқы кезеңде жергілікті халықтың тұрмысы жақсара түсті.

1876 жылы генерал Колпаковскийдің араласуымен Верныйда қазақ балаларына арналған пансион бар ерлер гимназиясы ашылды (ол пансионда мен де тұрып оқыдым); сол жылдары генерал Кауфманның қамқорлығы арқасында Ташкентте де осындай пансион бар ерлер гимназиясы

ашылып еді; қазақтардан жиналған қаражатпен күнін көріп тұрған бұл пансион соңыра, генерал Кауфман қайтыс болғаннан кейін, осы күні Ташкентте тұрып жатқан белгілі миссионерлер Ильминский мен Остроумовтың ықпалымен жабылып қалды; қалған қаражатқа мұғалімдер семинариясы ашылып, семинарияны жақтаушылардың қалауымен қазақ балалары енді осында оқи бастады.

Генерал Колпаковский далалық генерал-губернатор болып тағайындалған кезде Омбыда қазақ балаларына арналған гимназияның жанынан тағы бір пансион ашқанды, бірақ ол Петроградқа кеткен соң бұл пансион да жабылды.

1874 жылдары генерал Колпаковский қазақтардың мүддесін қорғап, Жетісудағы атты казак әскеріне тым көп жер бөлінгеніне назар аударып, Лепсі уезінде казактарға қажетті жерді белгілеп, қалған бөлінген қазақтардың өздеріне қайтару жөнінде комиссия құрды (бұл комиссия жұмысына қазақтар жағынан менің әкем қатысты); қазақтарға тек Лепсі уезінің өзінде ғана 100 000 десятина жер қайтарылып берілді (бұл жердің бір пұшпағында менің әкемнің қыстауы бар); мұндай игі істердің Қапал мен Верный уезінде де жүргізілгені есімде. 1880 жылдары генерал-губернатор Кауфман қазақтардың жайылымдық жерлерінің тарыла бастағанын байқап, оларға 1 қазаннан бастап малын казактар иеленіп отырған жерлерге де жаюға мүмкіндік туғызатындай құжатқа қол қойды. Өлкені генералдар Кауфман мен Колпаковский басқарған тұстағы қазақтарға жасалған мұндай қамқорлықтың мысалын көптеп келтіруге болады. 1882 жылы 3 мамырда Ташкент қаласында генерал Кауфман көз жұмды, сол жылы генерал Колпаковский далалық генерал-губернатор болып тағайындалып, Жетісу облысы оның тікелей араласуымен далалық генерал-губернаторлықтың құрамына енді. Далалық өлкені басқарудың жалпы тәртібін қашан әскери советке кеткенше (1889 ж.) генерал Колпаковскийдің өзі белгілеп отырды.

Қазақтарға деген көзқарас генерал Колпаковский кете салысымен өзгере қоймаса да, өлкені генералдар Кауфман мен Колпаковский басқарған кезенді (1867-1889 жж.) бөле жарып атаған дұрыс. Әкімшілік шенін генерал Колпаковскийдің өзі реттеді; уезд басшылығына көбінесе шала сауатты, бірақ әділ, мақсатшыл, халықты мәдениетке тартуға ықыласты адамдар тағайындалды. Әрине, сол кезде де алаяқтық және басқада жәйттер кездесіп қалатын еді, алайда мұндай жекелеген оқиғалар генерал Колпаковскийдің назарына ілігіп, тез арада тұншықтырылып тасталып жүрді. Сол тұстағы қазақтардың жақсы тұрмысы әкімшілік құрамының дұрыс іріктелуімен де байланысты; өлкеде тіршілік ету жеңіл, керек дүние арзан болды; қазіргі кездегідей экономикалық-шаруашылық, саяси, мәдени және басқа да салалардағы қиын жағдайлардың белгісі де сезілген жоқ; 1896 жылы Ереженің кері әсері әлі біліне қоймады әрі түземдік әкімшілікке лайықты, әділ адамдар да тартылып жатты.

Екінші кезең - 1889 жылдан (генерал Колпаковский кеткеннен кейін) 1905 жылға дейін созылған өтпелі кезең болды; өлкеде харам ойлы адамдар пайда болып, олар қарапайым қазақтарды қанауға ойысты, мәселен, бір қорап швед сіріңкесін бір қойға сатты, т.б.; орысша тіл, жазу үйренген қазақтар осы казактар мен татарлардан шыққан жолбикелерге еліктеп, резеңке калош, жылтыр етік киді, шылым, папирос тартуға, арақ ішуге әуестенді, т.б. Алаяқтар көбейіп, қазақтарды жиі алдап кетіп жүрді; өмір сүру қиын әрі қымбатқа түсті, орыс әкімшілігіндегі кадрлар бұрын қазақтармен ешқандай қарым-қатынаста болмаған, көңіл де бөліп көрмеген кездейсоқ адамдармен толықтырылды. Оған сайлаудағы паракорлық қосылды, дау-жанжал ұлғайды. 1897 немесе 1898 жылғы сайлауда Қапалдағы уезд бастығы Петров өзіне қазақтың жас қызын әкелуді бұйырды, ол бұйрық орындалды да; қыздардың бірі көрген азапқа шыдамай дүниеден қайтты, екіншісі ұзаққа

созылған аурудан әрең жазылды. Петровтың осы жәйтке байланысты Верныйдағы бір досына астамсып, мақтанышпен жазған хаты марқұм Тұрдыбек Сыртановтың қолына түсіп, жұртқа жайылды, соңынан қылмысты іс қозғалып, ол іс маңызды тапсырмалар орындаушы шенеунік Пантусовтың ықпалымен жабылып тасталынды. Халық уезд басында кімдердің отырғанын, уездік басқармаларға кімдердің орнығып алғанын көріп, біле бастады; әрбір жаңадан келген кедей тілмаш-қазақ бір жылдан соң байып шыға келетін болды, табын-табын жылқы айдады, жаңа киіз үй тікті, т.б.; гимназиядағы қазақ оқушыларына тілмаш болу үлкен арманға айналды.

Бір жағдайда ғана бұрынғы тәртіп пен көзқарас өзгерген жоқ - ол өкіметтің қазақтардың пайдалануында болған жерге деген қатынасы еді. Жерден ығыстыру жәйттері кездесетін, бірақ бұл талас көбінесе қазақтардың пайдасына шешіліп отырды. Менің есімде бары (кейбір құжаттардың көшірмесі де сақтаулы), әкем оншақты жыл бойына Лепсі уезіндегі қазақтардың әлімжеттік жасап, жерін тартып алуына байланысты қатарынан уезд бастығына, әскери губернаторға және далалық генерал-губернаторға онға жуық шағым жасады және іс әрдайым әкемнің пайдасына шешілуімен болды. Әкемнің игілігіндегі жер тек 1898 жылы ғана біржола өзіне бекітілді. Мұндай мысалдар Қапал мен Верный уезінде де аз кездеспейтін.

1905 жылы Россиядағы аграрлық қозғалысқа байланысты Верный қаласында Кірімелер басқармасы құрылды, бұл оқиға қазақтардың тағдырына үлкен өзгеріс енгізген үшінші кезеңнің басы болып есептеледі. Басқарма жетекшілігіне тәжірибелі, Жетісумен таныстығы мол, байырғы түркістандық О.А. Шкапский отырғызылды. Пішпек уезінің бір бөлегін алдын-ала тексеру мен экономикалық зерттеуден кейін Шкапский 1905 жылдың күзінде жер шаруашылығы мен жерге қоныстандыру басқармасының меңгерушісі Шванебахқа Жетісуда қазақтар

иеленбеген бос жер жоғын айғақтайтын тұжырымды есебін тапсырды. Ал, Шкапский бұл орынға қазақтардан жерді тартып алу үшін, - заңды не заңсыз жолмен бе, ол жағы Шванебахты мазаламайтын, - отырғызылған еді (бұл туралы кейін маған О.А. Шкапскийдің өзі айтты). 1906 жылы Шкапский Жетісудан қуылып, оның орнына бұдан кейін Верныйдан 8 жыл бойы (1914 жылға дейін) қозғалмаған С.Н. Велецкий әкелінді.

Велецкийдің алғашқы әрекеті жергілікті халықтың ғана емес, облыс әкімшілігінің де алаңдаушылығын туғызды; Верный уезінің Шамалған болысында жаппай жер тартып алу ісі басталды, бұл әуел бастан-ақ кірмелер өкілеттілігінің қазақтарға, заңға және қалыптасқан жағдайға менсінбей қараушылығын көрсетті; Велецкий облыстық басқармасының қатысуымен бұл жерлерді қазақтардың өздеріне қалдыру туралы қаулыға байланысты 1907 жылы 31 наурызда 786-шы нөмірімен ерекше пікір жазды, онда барлық заң және оның күшіне енген тапсырма-тармақтары толық сақталғаны, ешқайсысы да бұрмаланбағаны айтылды; сонымен қатар барлық гидротехникалық және басқа да барлау, шабындық, егістік жерлердің көлемін басып жатқан кезде жүргізілген болып шықты; 1907 жылдың 15 наурызындағы осыдан бес күннен кейін әскери губернатор бекіткен № 34 журналда қазақтардың суармалы, құнарлы жерлерінен кірме жатақтар тұрағын салу үшін кете қоюды бұрын да қаламағанын, қазір де қаламайтынын, тіпті сыйлық ақыға да көнбейтінін айғақтайтын уезд бастығының хабары тіркелгенімен, қазақтар жерді өз ықтиярларымен босатты деп жазылды. Бұл жерлер генерал М.Е. Ионовтың қорғағанына қарамастан қазақтардан тартып алынды. 1908 жылы Лепсі уезінде 30 мың десятин көлеміндегі жер барымталанды; уездік жер мәселесі жөніндегі комиссияның қаулысына шағым айтылды және шағымданушылардың бұлтартпас дәлелі негізінде комиссия шешімі күшін жойды; 1909 жылы бұл жер, жаңадан ауыстырылған бір учасютан

басқасы, тағы да қолды болды; генерал Ионовтың көзі тайған (Велецкий мен генерал Ионовтың ұзаққа созылған дау ақыры алғашқысының жеңіске жетіп, кейінгісінің отставкаға шығуымен аяқталды), ал әкімшілік бұрынғыдан да күшейе түскен жер шаруашылығы басқармасының қысымымен көп жағдайда шегініс жасауға мәжбүр болды, тіпті Лепсі уезінде кірме жатақтарға жақтаса бастады: Лепсі уезінің бастығы Федоровтың қысымымен және өлкеден жер аударамын деген қоқан-лоққысымен Мақаншы-Садыр болысының управителі Құрбанғали Арапов комиссия қаулысы жұртшылыққа жария етілгені және оған ешкімнің қарсы еместігі жөнінде анықтама қағаз берді. Қазақтар бұл туралы кейінірек, қаулыны облыстық басқарма мен генерал-губернатор бекіткеннен соң барып ғана білді. 1910 жылы Лепсі уезінде тағы да 61 мың десятина жер осындай әдіспен тартып алынды. Осындай және осыған ұқсас мысалдар облыста жеткілікті. Сол 1910 жылы Жетісу облысына сапарға шыққанымда бұған менің көзім анық жетті. Мәселен, Қарабалтадан Пішпекке, одан әрі Константиновкаға дейінгі 75 шақырым қашықтықтағы почта станциялары түгелдей бір-біріне іркес-тіркес салынған кірме жатақтар поселкесімен жалғасып жатыр; бүкіл Пішпек уезін осындай поселкелер жауып кеткен, оған келуді сонау алыстағы Чернигов, Орлов және басқа да губернияларда тұратын мұжықтар да көксеп, айта бастады. Верный мен Қапал, әсіресе Лепсі уезіндегі жағдай соншалықты мәз емес. Мен бұл жерде заң жүзіндегі праволардың бұзылуын айтып отырғам жоқ; мұнда кейбір кірме шенеуніктердің астамсығаны сонша, "Ереженің 122-статьясына сәйкес келеді-мыс" деген желеумен, қыстаулар айналасындағы жерлерді түгел иемденіп алып, тіпті ортада қыспақта қалған шаруаны сыртқа аяқ бастырмауға дейін барды. Заңды айналып өту былай тұрсын, бұл оны қорлау, аяққа басу болмай ма сонда. Жер мәселесі осымен біржола шешілген болып шықты; қазақтардың жаппай шағымдануына ешкім

назар аударған жоқ. Қазақтар өздерінің жағдайын нашарлатып, әлеуметтік тұрмысын құлдыратқан мұндай өрескелдікке қарсы да шығып көрді, бірақ одан еш нәтиже шықпасына да көздері анық жетіп отыр; ал өмір бір орнында тұрған жоқ, қалыптасқан жағдай жанадан көптеген қиындықтар туғызды. Мал шаруашылығы құлдырап, құнарлы жерлер тартып алынған соң, егістік көлемі де қысқартылды. Жеті жылда - 1907-ден 1914 жылға дейін - облыс танымастай өзгерді. Генералдар Колпаковский, Фриде, Иванов және Ионовтар кезіндегі адамдар кетіп, олардың орнына басқаша түсінік-пайым, көзқарастағы адамдар келді.

1868 жылғы Ереженің қазақтарды шыр айналдырғаны сонша, енді сайлау мен партияшылдықтың жанында жер дауы да кейінге ысырылып қалатын болды. Сайлаудағы парақорлық шектен шықты. Әрбір сайлау алдында үміткерлер егер өзін сайласа, барлық заңсыздықтарға тыйым салынып, қой үстіне бозторғай ұя салған заман орнайды деп нандырды. Қазақтар үміткерлердің сайлауда жеңе қалған жағдайдағы жалақысы 900-1500 сомнан аспайтынын біле тұра, неліктен жомарттық жасап, 5, 10, 20, 30 не 40 мың сомнан таратып беріп жүргеніне түсінбейтін. Ал үміткер болыстыққа немесе халықтық сотқа қол жеткізе қалса, әлгі шығынды 5, 10, 20 есе орайтындай пайда түсірер еді. Осындай талау дәп қазіргі кезде де жүріп жатыр. Партияшылдықтың кесірі мен болыстың тонауы жұртшылықты тығырыққа тіреп, тіпті кейде қылмысқа да итермеледі. 1905 не 1906 жылы Лепсі уезінде 500-600 адам жиналып, болыстық управитель Мұхамед-Ғали Бейсенбинді өлтіріп кетті.

1916 жылы шілдеде қара жұмысқа адам алу кезінде болыстардың шектен шыққан қанаушылығына наразылық білдірген топ Қостанай уезіндегі Қарабалта болысында управитель Сайм Қадыповты, Орал уезіндегі Шыңғырлау болысында Ахмед Сарбалинді өлтірді.

Біреу болыстық управительмен ауыз жаласып, түземдіктердің жерін өте арзан бағаға сатып алды; екіншілері әртүрлі қызметі үшін бай түземдіктерден сыйлық алып, оған мақта тазалайтын заводтар салды, полицейлер мұнда мақта тазалауға адамдарды күштеп айдап әкелді; үшіншілері шарап жасаушылармен серіктесіп алып, көлденең жолмен жүзім алдыртып отырды; төртіншілері болыстық управитель мен қазидан осы қызметке бекіткені үшін ақы алып тұрды; бесіншілері түземдік жезөкшелермен айналысты; алтыншылары мұндай мүмкіндіктің бір де бірін жібергісі келген жоқ...

Осының бәрі халықтың көз алдында болды: ал өздерін қалыптасқан жағдайдың қожайынындай сезінген пысықайлар оларға пысырмады да, солақай табысқа мелдектеп, суда жүзген балықтай болды.

Өлкеде назар аударарлық тағы бір келеңсіз жәйт етек алды. Жергілікті халық пен кірмелердің (орыстар, татарлар немесе сарттар) арасындағы дау-талас әкімшіліктің араласуымен көбінесе сол кірмелердің пайдасына шешілді; әртүрлі жағдайда, кірме шаруалар мен казактардың жаласымен де қазақтар соттан көп құқай көрді; мұнда сауатсыздық пен аудармашыны сатып алушылықтың да әсері болмай қалған жоқ; бірақ қарапайым халық оны түсінбей, орыс шенеунігі орысты жақтайды дегендей пікір түйеді.

Лепсі, Верный, т.б. уездерде әкімшілік барлық жауапкершілікті казактардың мойнына артты; егер орыстың малы не басқа бірнәрсесі жоғалса, болыс оған жауапты болып, тез арада орнын толтыруға міндеттелді. Лепсі уезінде мұндай мерзім 3-5 күнмен шектелді.

Осы арада казактар арасындағы ағарту мәселесіне де тоқтала кетейін. Марқұм генерал Колпаковскийдің гимназия мен пансион ашу үшін жинаған педагогтар құрамын қазір еш жерден де (казактар арасындағы ағарту жұмысында) кездестіре алмайсыз.

Алғашқы директор, марқұм Новактың қазақ балаларына деген әкелік қамқорлығы және оның жергілікті халықтан шыққан жасөспірімдерге адамшылық ықыласпен ден қойған педагогтарының құрамы біздің жанымызда қарапайым әрі ұлы адамдар бейнесінде қалып қойды; гимназияның екінші директоры, менің тәрбиешім, бүгінде Верный тұрғыны М.В. Вахрушевты да құрметпен еске аламыз; бұл ағарту жұмысына жан-дүниесімен берілген қарт жазда кездейсоқ ұшырасқан қазақ балаларын жинап алып, сабақ оқытатын, орысша үйрететін, т.б.

Гимназияның қарт инспекторы А.Д. Юрашкевичтің жаңадан қосылған балаларды жыл аяғына дейін сабаққа үлгерту үшін күні бойы оқытатынын да білемін. 1908 жылдан кейін мұндай қарым-қатынас күрт өзгерді. Оған еш кінәсі жоқ М.В. Вахрушевтің қызметтен кетіп, Дейнеконың гимназия директоры болуы да көп әсер етті. Мысал ретінде 5-6 қазақ баласының 8 кластан босатылмай қойғанын (біреуі менің туысым), жоғары оқу орындарындағы қазақ балалары үшін тағайындалған стипендияның (оның бірін мен де алып тұрғам) алынып тасталуын және оны ұлты орыс студенттердің пайдаланып жүргенін айтсақ та жеткілікті. Ал менің биыл заң факультетін тәмәмдағалы отырған туысыма ешқандай да жеңілдік жасалған жоқ. Осындай қиыншылықты бастан өткеріп жатқан олар соғыс жағдайына қандай көзқараста болмақшы...

Соғыстан бір мағына іздеп, Россияның не жеңген, не жеңілген жағдайындағы оның зардаптарына болжам жасап, Россия мен қазақтардың өміріне қандай өзгеріс енетінін шамалап, талдау жүргізуге қарапайым қазақ тұрмақ, орыстың орта сауатты интеллигентінің де ақылы жетпес еді.

... Қазақтар соғысты біржақты түсінді: егер орыстар жеңсе, Россияның жағдайы жақсарады, демек қазақтарға да жақсылық болады; егер орыстар жеңілсе, онда Россияға жаманшылық келеді; жау біздің жерімізге де жетіп, қалаларды, ауылдарды талқандап, дүние-мүлікті тонап, мал-

дарымызды айдап әкетеді, қазақтардың қырылғаны қырылып, қалғаны босқынға ұшырайды, бір сөзбен айтқанда, монғол шапқыншылығы кезіндегі кеп басқа түседі (XVIII ғасыр - монғол князі Қалдан-Цереннің уағы қазақтардың жадына өшпестей болып тоқылған), т.б. деп ойлады.

Қазақтар үшін мұндай соғыс зардаптарынан құтылудың бір-ақ жолы бардай көрінді, - ол орыстарға қолдан келгенінше көмектесу. Алғаш ақшалай көмек ұйымдастырылғанда - қазақтар үй басынан 50 тиыннан бір сомға дейін жинады; егер бұл ақша көзделген жеріне жетпесе, оған қазақтар кінәлі емес. Кей жерлерде қазақтар өз қаражаттарымен әскерге шақырылған төменгі шенді адамдардың үй-ішіне астық, жем-шөп жинап апарып беру жағын қарастырды. Лепсі уезінде, тіпті управительдің дүние-қоңыздығы мен сөз тасуы негізінде 1916 жылдың қыркүйегінде қайғылы жағдай өткен Мақаншы-Садыр болысында да тап осылай болды.

Майданға киіз үй, қой сұратты, қазақтар ештеңесін аяған жоқ; бірақ оны сатып алуға бөлінген ақша жолда талан-таражға түсті.

Жол жүріп бара жатқан эшелондардың тоқтаған жеріне киіз үй тігіп, мал сою тапсырылды; бұл тапсырма да еш қарсылықсыз орындалды; қазақтарға осы қызметі үшін төленуге тиісті ақша тағы да қолды болып кетіп жатты, ал киіз үйлер не жоғалып, не иесіне жабусыз, сынған күйінде қайтарылды.

Қазақтар соғыс ісінен қорықпады, қайта іштей дайындалып та отырды; бірақ қазақтар өз пайымдауларында одан да қиын көрінген қара жұмысқа аяқ астынан шақыра қояды деп күткен жоқ.

25 маусымдағы жарлық қалада (Верныйда) шілденің 8-інде жария болды. Ұмытпасам, 9 шілде күнгі газетте 19 бен 43 жастың аралығындағы түземдіктерді майдан жұмысына алу туралы хабар басылды, бірақ басқа жұмыстар көрсетілмеді. Жетісу әскери губернаторының шақыруына (шілденің

ортасында) да қазақтардың окоп жұмысына алынатыны айтылған. Мен өзім істің жайын жақсы білсем де, аса қиын жағдайда қалдым: мәселені анықтап білгісі келген қазақтарға әскери жұмысқа құрылыс жүргізу, темір жол салу, жүк тиеу, түсіру, қару-жарақ тасу, аттарды күзету, ағаш кесу, т.б. жұмыстар жатады деп түсіндірген болдым. Олар окоп қазудан басқа, бұл жұмыстар телеграмма мен газетте көрсетілген жоқ, сен қате айтасың, бізге майданда туыстары бар кірме таныстарымыз солай түсіндірген деп наразылық білдірді. Тіпті оларды окоп - орыс пен неміс солдаттары бір-біріне қарама-қарсы отыратын шұқыр, егер жаңасы керек болса, жауған оқтың астында алдыңғы жақтан қазасыңдар деп шошындырып та қойған екен (тылдан окоп қазудың не керегі бар дегендей); оларға окоп қазудың ең қауіпті жұмыс екендігі осылай жетті; бұл қауесет ауыздан-ауызға тез тарап кетті де, қара жұмысқа шақырудың жайын жұртшылыққа ешкім түсіндіріп үлгермеді; кейде бұлай істеудің орнына жергілікті өкімет жоғарыдан берілген бұйрықты асығыс орындауға және соған орай бұлтартпас шаралар белгілеуге көшті. 19 бен 43 жас аралығындағыларды асығыс мобилизациялау жұртшылықтың көңіліне алаң кіргізді; қазақ халқы ешуақытта да әскери міндет атқарып көрмеген; мұндай шұғыл жағдайда қазақтар әскерге күштеп шақырылмаған болса және жұмысқа не үшін шақырылып жатқандарын білсе, бұдан соң алғашқыларды іріктеп мобилизациялау туралы хабарландырылса, белгілі бір жастағыларды шақырту жүйесі жасалынса, сондай-ақ түземдік әкімшіліктің харам ісіне дер шағында тыйым салынған болса, мобилизациялау тыныш әрі бейбіт жолмен жүргізілер еді. Ал бұдан соң қазақтардан не күтуге болады.

Жағдайдың тез күрделенгені сонша, саны аз қазақ оқығандары екі оттың ортасында қалды.

Төніп келе жатқан қауіпті сезген "Қазақ" газеті 11 тамыздағы 192-нөмірінде 1-Мемлекеттік Думаның бұрынғы

мүшесі Бөкейханов пен редакторлар Байтұрсынов және Дулатов қол қойған үндеуді жариялады. Онда ешқандай қатер жоқтығы айтылып, халықты тыныштық сақтауға шақырған жалынды сөздер бар. Бұл нөмір қолдан-қолға тез тарап кетті. Ташкенттен жаңа ғана келіп түскен генерал А.Н. Куропаткиннің алғашқы қабылдауынан (10 тамыз) кейін, мен Пішпек қазақтарын тыныштыққа шақырып, телеграф арқылы үндеу жөнелттім.

Мұнымен қатар арандатушылық әрекеттер де ұшырас-ты. Орыс әкімшілігіндегі кейбіреулердің шұғыл және қате шаралар қолдануы толқуға май құя түскенмен бірдей бол-ды.

...Жоғарыда келтірілген мысалдардан көрініп тұрған-дай, көтерілістің шығу себебі көп болды, ал оның негізгісі жергілікті жерлердегі жағымсыз жәйттер екендігінде дау болмаса керек; сондықтан өткен оқиғаны елестету үшін, өзім байқаған жекелеген көңіл аударарлық жәйттерді хронологиялық тәртіппен келтіріп отырмын...

1. Қызылбөрік ісі (Верный уезі) уезд бастығы көмек-шісінің міндетін уақытша атқарушы болыс Хлыновскийдің шектен шыққан әрекетінен туып отыр: ол келгенге дейін ешқандай толқу болмаған. 3 тамызда ол уақытша учаскелік пристав Скулаев екеуі төменгі шендегі 15 адамды ертіп, мал санағын жүргізетін орынға келеді; мал санағы оған дейін тыныш өтіп жатқан, санақшылар ешқандай күзетсіз жұмыс істеп жүрген еді. Хлыновский себепсізден себепсіз санаққа жиналған топ арасынан бірнеше белгілі қазақтарды тұтқындап, қалғандарына жұмысқа алынатындардың тізімін 5 сағаттың ішінде дайындауға бұйрық береді. Болыс мұның алдында тізім жасауға кіріспеген, ал 5 сағаттың ішінде оны дайындау еш мүмкін еместі. Қазақтан тұтқындағыларды босатып, тізім жасап, Хлыновскийдің алдына үш рет келген екен; Хлыновский жұртты қорқыту үшін револьверден аспанға оқ атса керек, капелімде сасып қалған қасындағы бағыныштылары қазақтарға қарата мылтық атып, екеуін

жер күштырған; ашынған қазақтар оларды қоршап алып, аңшы мылтығымен оларды төменгі шенді біреуін атып өлтірген.

2. Верный уезіндегі екінші іс - Ботбаевтар ісі. Ботбаев болысындағы оқиғаның өршуіне управитель Әбдіғали Құрбанғалиевтің жұмысқа алу тізімін жасағанда қызмет бабын пайдаланғаны себеп болған; өзіне жақтас партиядан ол ешкімді тізімге іліктірмеген; есесіне кандидат Бейсебайды жақтаушы қарсы жақтың адамдарын тегіс жазған. Пристав Гилев управительдің ісіне наразы болған қазақтардың шағымын қабылдамай қойған, сол аралықта болыстық управитель Гилевке Бейсебай халықты көтеріліске үндеп жүр деген хабар жеткізген. Пристав Самсы станциясына (6 тамызда) 20 төменгі шенді жасағын әкеледі. Гилев бастаған қарулы жасақтың келуі және олардың управительді жақтауы (қазақтар солай түсінген) жиналғандардың намысын қоздырады; оқиға болып жатқан жерге кездейсоқ тап келген жандарм ротмистрінің тілмашы Тоқсанбаевтың ара түсуі де еш нәтиже бермейді; шегініп барып, заборға тығылған отряд 12 қазақты атып өлтіреді.

Ертесі күні, 7 тамызда, отряд ротмистр Железников пен Тоқсанбаевтың және Самсы станциясы тұрғындарымен бірге Казанско-Богородский жаққа кеткенде, көтеріліс қаулай түседі; оның кейінгі зардаптарынан қорыққан біреулер Пішпек уезіндегі тауға қашады, бұл верныйлық босқындардың соңынан отряд келіп, ақ-қарасын айырмай, өздеріне де (пішпектіктерге) шабуыл жасар деп күдік алған мұндағылар көршілес Атеке, Сарыбас болыстарына, Тоқмақ ауданына қашып, оларға да үрей тудырып, Атеке болысындағы толқудан да тіксініп, оңтүстікке Пржевальск уезімен шектескен болыстарға қарай жөнکیدі.

Пржевальск уезінде де көтеріліс басталғанын көріп, одан әрі батысқа қарай жылжып, Мерке арқылы Шу өзеніне құлайды, сөйтіп Пішпекті айнала 100-150 шақырымдай жол жүріп, барлық мүлкінен, малынан айырылады, жас бала-

лары мен қарттарынан айырылғандар да бар. Қалған ботбаевтықтар полицей Поротиковтың тыңшылары мен Зәкір Исаевты кездестіріп, Исабаевқа берілген мал, ақша, текемет және қымбат ер-тұрманның арқасында аман қалармыз деген үмітке алданып қалады; қазақтар орыстарды өлтіруге дейін барған күннің өзінде де Исабаевқа ешкімнің тимеуі оның мұндай жабайылыққа жол бергенін, тіпті халықты арандатқанын да айғақтайды дер едім (Исабаевтан бәрін күтуге болады). Алғашқы өлтірілгендердің негізінен қазақтардың наразылығын тудырған екі кірме шенеунік екендігіне баса назар аудартқым келеді; оларды өлтіргеннен кейін көтерілісшілерге шегінерге жер қалған жоқ; егер жол жүріп бара жатқандар арасында кірмелер мекемесінен шенді ешкім болмағанда, іс бұлайша ұшықпас еді деген де болжам бар.

Осы арада полицей Поротиковтың тыңшыларының Верный, Пішпек және Пржевальскі уездеріндегі оқиғалар алдындағы әрекетін де еске сала кетпекпін.

Оқиға болардан көп бұрын, 13 тамызда Поротиков тыңшылары Верный уезіндегі Жәміш болысында Сәт Ниязбековты, Тәнекені және басқа да бірнеше адамды қамауға алған; тыңшылар таудан асып, дүнгендердің Қаракуза поселкесіне келіп, пара бергісі келмеген болыс Булар Магуевті де тұтқындаған; тыңшылар шілде мен тамыздың басында Пржевальск уезінде де болған, ол жақтан Исабаев екі атқа артылған қымбат заттармен, кейін әр фунты 35 сомнан Шарында сатылған 2 пұт опиуммен мол байлыққа кенеліп оралды.

Олар болған үш жерде және сол төңіректе соңынан әр түрлі оқиғалар болды.

Қайғылы оқиғалар неліктен Поротников тыңшылары барып қайтқан жерлерден шықты деген ой еріксіз назар аудартады. Полиция қызметшісі Поротников пен оның серіктерінің немен айналысқаны Верный, Қапал, Пішпек, Пржевальск уездеріндегі қазақтарға белгілі болса керек.

3. Жоғарыда айтылғандай, Пішпек уезіндегі қазақтардың біразы босқынға ұшыраған ботбаевтықтардың соңынан қуғыншы отряд келер деп қорқып, шығыс жақтағы Атеке мен Сарыбас болыстарындағы қырғыздарға қарай көшкен еді. Қырғыздарды шошытқан да солар болатын. Бұл қырғыздардың көтерілуі себебін ол жаққа бармағандықтан мен біле алмадым; бірақ орыстар өлкені бағындырғанда, Шабдан Жантаев бастаған қырғыздар орыстарға көмекке дәл осы жерден келген еді, олар бүгінгі сарыбастықтар мен атекеліктердің аталары болатын; әрі майданға алғашқы еріктілер де осы маңнан аттанған, демек түземдік өлкедегі ең бағынышты деген сарыбастықтардың өздерінің де көтерілгеніне қарағанда, жағдайдың аса шиеленіскені байқалады.

4. Верный мен Пішпек уезінің шығыс бөлігіндегі толқу жайындағы қауесеттің тез таралғаны сонша, тек Жетісуда ғана емес, Әулиеата мен Черняев уездерінде де өрт лаулағалы түрды. Беловодск учаскесінде әлдекімдердің екі кірме шаруаны өлтіруі жақын маңдағы қырғыздардың репрессиядан қорқып, тауға қашуына жеткілікті болды; мен әлгі шаруаларды кімдердің, - орыстардың ба, жоқ қырғыздардың ба, - өлтіргенін білгім келіп еді, оған мүмкіндік болмады. Босқындар арасында егер олар приставтан (Грибановскийден) "мирный" деген бір ауыз сөз жазылған қағаз алса, ешкім тимейтіні жөнінде қауесет тарады; приставқа келген 517 қырғызды аттан түсіріп, болыстық басқармаға жаяу баруға мәжбүр еткен: пристав тұтқындалған қырғыздарды ашынған шаруаларға тапсырып, өзі кетіп қалған да, қырғыздар түгел соққыға жығылған. Маған осы өңірдегі қырғыздар бұл учаскіде орыстардың бір де бірі зардап шекпегенін хабарлады; қырғыздардың өздері 1100 адамынан айырылғанын анықтап отыр.

5. Пржевальск уезіндегі толқулардың басты себебі маған белгісіз; тек онда полицей Поротиковтың агенттері

Исабаевтың басқаруымен "іс" тындырғанын ғана айта аламын.

Қазақтар жазықсыз жапа шеккен "Теплоключенск ісінің" анық-қанығына жете алғамын жоқ.

6. Қапал уезінде толқу болған жоқ, орыстардан да ешкім зардап шекпеді, ал 40 қазақтың өлтірілуіне Қарабұлақ станциясындағы казактар кінәлі.

7. Лепсі уезінің Мақаншы-Садыр болысындағы аяғы 100 қазақтың өліміне және 100-ге жуық қазақтың тұтқынға алынуына әкеліп тіреген толқуға болыстық управитель Жақамбаевтың, халық соты Омаровтың, Князевтың дүние-қоңыздығы мен қанаушылық әрекеттері себеп болды;

8. Болған жәйтті толық көрсету үшін, Әулиеата мен Черняев уездеріндегі оқиғаларды да әңгімелей кеткен жөн деп санаймын. Верныйдағы толқулар мен Беловодскідегі оқиға туралы қауесет тек қазақтардың ғана емес, кірме шаруалардың да мазасын кетірді; Әулиеатадан Пішпекке қарай ағылған әскери отрядтар да қазақтардың жүйкесін жұқартумен болды; отряд аса шиеленісті жағдайда өтіп жатты; кірме шаруалардың бір бөлігі осыны пайдаланып, ұрлық жасады; қазақтардың аттары, малдары жоғала бастады; басқа кірме шаруалар алуға тападай-тал түсте келіп, текемет, кілем, сырмақтарды т.б. қажетті заттарды әкетуден тайынбады. Соның салдарынан Шу мен Мерке учаскілеріндегі қазақтардың бір бөлігі Шу өзеніне, құмға қарай көшті. Шу учаскесінде бұған екі орман аралаушы жеткізген қауесет қосылды. Екі пристав та жандарына жасақ ертіп, қазақтарға аттанды, сөйтіп өздеріне қарсы шабуыл тілеп алды.

Әкімшілік өкілдерінің мұндай әрекеттері ортақ жағдайға әкеп тіреді: 1. Хлыновский қызылбөріктілерге отрядпен аттанып еді, қарсы шабуылға тап келді; 2. Гилев те Самсыға осындай отрядпен шығып еді, тағы да қарсы шабуылға ұшырады; 3. Мерке мен Шудың приставтары да

қазақтарға отрядпен аттанған, олар да қазақтар тарапынан қарсылық көрді.

Тамыз басында Черняев қаласына солтүстіктегі, уездің алыс түпкіріндегі толқу туралы суыт хабар жетті. Уезд бастығының көмекшісі подполковник Тризна жанына қарулы жасақ алудан бас тартып, ол жаққа тек тілмаш ертіп қана аттанды. Онда 12 күн жүрді; Әулиеата мен Пішпек уездеріндегі қақтығысты естіген көпшілік оны өлдіге санады. Бірақ ол толқулы қазақтарға отрядсыз баруының және тіл табыса білуінің арқасында елді тыныштандырып қайтты. Егер Хлыновский, Гилев, Лундин, Урбенек дәл осы Тризнадай әрекет жасағанда, жағдайдың қиындығына қарамастан, қайғылы оқиғаларға жол бермеуге мүмкіндік бар еді.

Мен орыс өкіметінің қазақтармен қарым-қатынасы... кезіндегі аса қиын жәйттерге тоқталдым.

Бұл қарым-қатынас тарихымен таныс емес адамдар, олардың қатарына Түркістандағы орыстардың 99 процентін жатқызуға болады, Жетісудағы көтерілістің себебін "түрік-герман үгітінің жемісі" деп оп-онай түсіндіргісі келеді. Жоғарыда айтылған жәйттерден мынадай қорытынды шығаруға болады: егер соғысқа дейін қазақтармен қарым-қатынас әлгі көрсетілгендей болмағанда, егер қара жұмысқа мобилизациялау абайлап жүргізілгенде, ойдан шығарылған "түрік-герман үгітінен" еш нәтиже шықпас еді.

Басқа ештеңе айта алмаймын.

**Орыс тілінен ықшамдап
аударған**

Жүсіпбек Қорғасбек

**//Қазақ әдебиеті. -1990. -
26 қазан.-10 -11 б.**

"ТҮРІК-МОНҒОЛ ТАРИХЫ"

Сөз басы

Тарих жолымен жер жүзіндегі жұрттар екі бөлінеді: өнерлі, талапты, қатардан қалыспаған жұрттар. Бұларды - тарихи жұрттар деп атайды. Европа ьәм Азия халықтары, Америка ьәм Африкадағы өнерлі халықтар (европалық тұқымдары) - бұлар тарихтық жұрттар. Екінші, неше мың жылдардан бері қалыпта тұрған, ілгері баспаған аң сияқты халықтар - тарихсыз халықтар. Африкадағы занжирлер, Америкадағы үнділер, Австралия жақтағы малайлар - бұлар тарихсыз жұрттарға жатады. Тарихқа жазылатындай іс көрсетпеген соң, бұларда тарих сөйлемейді. Өнерлі жұрттар бұларды айуан есебіне санап, жем қылып отыр. Мұндай болғанда, түрік-монғол қайсысына жатады?

Бұрынғыдан бейхабар болып, ата-бабаларымыздың қайдан шығып, не дәурен сүргенін білмесек, онда бұл сауалға жауап бере алмаймыз.

Енді бұрынғы өткен-кеткенге құлақ салсақ, түрік-монғол жұрты ескі замандарда атақты дәурен сүріп, айтқандай-ақ болған екен. Баяғыдан қытай, монғол, түріктерді қаратып, кейін Европаны астан-кестен қылатын үнны (һұны), түріктен шыққан.

Бұлғарды Дунайға бастап барған хандар да дулаттан шыққан. Бір кезде Россияны тыншытпай отырған карақалпақ, қыпшақ түріктің бір бөлігі.

Атақты Шыңғыс ханның елі, ьәм тұқымы осы күнде қазақ-қырғыз арасында отыр. Иранды қаратқан Әлеке (Һулагу) ханның әскері ьәм елі, көбінесе жалайырдан болған.

Осман (Стамбол) түрік қаңлыдан шыққан. Алтыншы ғасырда Монғолияда ұйғырдың өздері шығарған әліппесі болған. 1069-шы жылы Баласұғын деген шаһарда (осы күні

Тоқмақ қаласының қасында) Юсуф деген ұйғыр тілінде "Құтадғу білік" деген өлең кітап жазған.

XII-XIII ғасырларда ұйғырлар тарих, философия ьәм өзге нәрселерді жазып шығарған. Қытай патшалары кітап-тарын жөндеп жазуына ұйғырлардан ғұлама шақыртып алады екен.

Әмір Темірдің немересі атақты Ұлығбек өз заманында бірінші астроном болған. Осы күні Самарқанның қасында Ұлығбектің обсерваториясының тамтығы бар.

Міне, түрік-монғол жұрты қандай болғаны, осы бес-алты ауыз сөзден көрініп тұр.

Түрік-монғол тарихы екіге бөлінеді:

1. Ең ескі заманнан бастап, 1456-шы жылға шейін (Өзбек пен қазақ-қырғыз айрылатын жыл).

2. 1454-ші жылдан бері қарай, қазақ-қырғыз бөлініп шыққан жылға шейін, қысқаша түрік-монғол тарихын бәрін жазбақшымыз, сол жылдан бері қарай бір-ақ қазақ-қырғыз тарихын айтпақшымыз.

3. Түрік-монғол арасында алғаш белгілі болып атағы шыққан - түрік жұрты. Шыңғыс ханнан бастап монғол күшейіп, түрікпен араласып, кейін түрік-монғол аталып, бір жұрт болып кеткен. Осы күні жалғыз Россияға қараған түрік-монғол тұқымы 25 миллионнан артық. Басында бұл жұрт тұтас отырушы еді. Осы күні бөлек-бөлек болып отыр. Бұлардың арасында өзге нәсілді, өзге дінді жұрттар отыр.

Түрік-монғол екіге бөлінеді:

1. Күншығыс түріктері: Сібір, Саян, Алтай тауындағы көшпелі абақан, шолым, қызыл, қашын, сағай, қарақас ьәм өзгелері. Бұлар бұрынғы мажұс дінінде, біразы христиан дінінде деп аталады.

2. Күнбатыс түріктері: қазақ-қырғыз, өзбек, сарт, тараншы, түрікпен, башқұрт, мешер, Қырым, Кавказ, Оспан (Стамбол) түркі.

Осы жұрттардың қаны бір, тілі бір ьәм діні бір. Қанша бір-бірінен бөлек отырса да бір-бірімен тәржімесіз сөйлеседі.

Түрік-монғолға ағайындас жұрттар: осы күнгі монғол, манжур, жақұт, фин, мадияр, былғар. Осы жоғарғы айтылған жұрттардың бәрін тұран жұрттары деп атайды.

Ескі заманнан Шыңғыс ханға шейін түрік жұртының бастапқы жүрген жерлері

Түрік жұртының ең алғаш өсіп-өнген жері Алтай тауы мен Ыстық көл. Кейін бір жағынан көбейе-көбейе, бір жағынан бірін-бірі ығыстырумен жан-жаққа таралған. Кей уақыттарда, қай жерлерде жүргенін анық қылып тарих сөйлемейді. Және де бұрынғы замандағы көшпелі жұрттардың көшіп-қонып жүрген жерлерінің шекараларын анықтап көрсетіп те болмайды. Ұзын мөлшермен айтқанда VIII-IX-ғасырда жүрген жерлерінің шеттері: Күншығыста Селенгі, Күнбатыста - Днепр, темірқазықта - осы күнгі Сібір темір жолы, Оңтүстікте - Нән-шан, Тән-шан таулары, Эмудария, Арал, Каспий ьәм Қара теңіздер.

Бөлек руларының жүрген жерлері: осы күнгі Монғолия мен Алтай тауының Оңтүстік жағында Өгіз, Селенгінің екі жағында Тоғыз Өгіз ьәм үйғыр, Қоса-көлдін Күншығыс жағы меркіт, Күнбатыс жағы ұранқай (дұба). Алтайдың үстірті ьәм теріскей жағы Қырғыз, Алтайдың күнгейінде ұранқай мен қырғыздың тұсында Найман, Ертістің бас жағы (Жайсаннан төмен) қарлық, Тарбағатайдан Шуға дейін үйсін, Шудан Арал теңізіне шейін қаңлы, Шыңғыс тауынан Торғайға шейін қыпшақ, Еділ, Жайықтың күйылысы пижнек, Кавказдың теріскей жағы Хазар, Еділдің жоғарғы жағы Кама бойы Былғар, Жайық ьәм Тобылдың бас жағы башқұрт.

Түрікке туысқан жұрттардың жүрген жерлері: манжұр осы күнгі Манжурия, монғол Байқалдың күншығыс жағында, бұлардан солтүстікке тұңғыз ьәм фин халқы.

**Ұнны (һұнны), үйсін, қырғыз, сақ, иұз, қаңлы,
сәнбі, жұжан**

Түріктің ең ескі тарихи істері қытай кітаптарынан табылды. Айса пайғамбардан 3 жүз жыл ілгері Алтай мен Тән-шанның Күншығыс тұмсығының екі арасында "үйсін" деген жұрт жүрген. Бұлардан оңтүстікте "иұз", күнбатыста "сақ" деген жұрттар жүрген. Үйсін мен иұздың күншығыс жағында Қытайға шейін "ұнны" жүреді екен. Ұнны түрік нәсілінен. Түпкі нәсілден шыққаны белгісіздеу: біреулер (Аблеремиза, Клапрот) бұларды "эри" нәсілінен қылады; бірсыпырасы (әсіресе Аристов) үйсінді түріктен шығарады. Айсадан неше жүз жыл ілгері Орал мен Алтай тауларының екі арасында "дин-лин" деген жұрт көшіп жүрген екен. Бұлар қытай тарихшылары айтуынша "сопақ басты, сары түсті, көк көзді, қаба сақалды". Сол себепті бұларды "эри" нәсілінен деп атайды. ХҮІІ-ғасырда орыстар Сібірді алғанда әридің тамтығын әр жерден тапқан. Бұлардың аттары: "ари", "ассани", "котты". Осы кезде бұлардан тұқым қалған жоқ. Ескі ари нәсілінен осы күні Жапонияда "айнси" деген жұрт қалған.

Түркі сипатында белгілі: өңі қараторы, я қара, көзі қара, домалақ бас (шықшыт шығыңқыраған), түпкілікте үйсін түрік болса керек. Дин-линға жақын отырып, олармен қатынасып, араласып отырып түрік сипатын біраз өзгерткен сияқты.

Сондай дин-линге жақындасып сипат өзгерткен тағы екі ел бар: алшын ьәм қырғыз. Алшын ескі тарихта жоқ, ыңғайы бұлар өгіз тұқымы болса керек: бастапқы өгіздің жері дин-линнен қашық емес, кейін бұлардың көбі Сырдариядағы қаңлының үстіне ауып келген. Басында өгіз

бәм тоғыз-өгіз аталып, атақты қуатты жұрт болып тұрып, бұлардан жалғыз-ақ түрікпен деген аз ел шыққаны ойға симайды, өзге жұрт шыққаны тарихта көрінбейді. Бірақ Алтын Орда заманында нақ сол жерлерде алшын шыққан. Аристовтың сипатпен алшынды дин-линге жақындастырғаны, жоғарғы айтылғанмен екеуі бір жерден шығып тұр.

Қырғыз турасынан бірсыпыра мағлұматты қытай кітаптарынан табамыз. "Тан" деген патша заттарының тарихында қырғыз жайынан былай дейді: "бұл жұрт дин-линмен араласты: бойы ұзын, шашы сарғыштау, қызыл бетті, көк көзді". Дин-линдер жоғала бастағанда, қырғыздар жан-жақтағы өзге түріктермен араласып, қайтадан түрік сипатын түзетіп алыпты. Айсадан 200 жылдай ілгері бір шапқыншылықта қырғыз екі бөлініпті. Бір бөлігі орнында қалыпты, бұларды қытай тарихында 5-ші асірде "ган-гун", "фағасы", "килкузы" деп атаған. Қытай тілінде "р" харфі жоқ. Ол кейде жоғалып кетеді, кейде оның орнына "л" харфі жүреді. Бұған қарағанда "килкузы" дегені қырғыз болса керек. Бұл қытайдың тіліне қарай дұрыс айтылған. Қырғыздың екінші бөлігі "танна-ұла" таумбын (Алтайдың күнгеі күнбатыс жағы) Тән-шан тауының екі арасына келіп тоқтайды. Жоғарғы айтқанымызға қарағанда көшіп-қонып жүрген, екі ел жақын отырып, көп араласқан. Қытай тарихында сол себептен екі елді бір туысқан қылып, бұрынғы ескі орында қалған қырғыз-қырғыз аталды, қоныс аударған қырғыз-үйсін-қырғыз аталды деп сөйлейді. Кейін 1000-ыншы жылдарда Ыстық көлге көп қырғыз ауып келген. Осыдан кейін (қай уақыттарда екені белгісіз) бұрынғы аралас отырған үйсін-қырғыз екі бөлініп, жарым-жартысы қырғызға келіп, қырғыз аталып кеткен, жарым-жартысы үйсінде қалып үйсін аталған. Бұл қытай тарихында жазылған сөздерге қырғыз-қазақтың ұруларын абайлап қарасақ, тағы бірсыпыра дәлел табамыз. Бірінші - 7-інші асірде Шу бойындағы дулаттың ішінде "ассық" деген табы

болған. Ол осы күні үйсін арасында жоқ, тегіс қырғызға ауып кеткен. Екінші - албан-үйсіннің арасында "бағас" деген ұруы бар, қырғыздың "бағыш" яки "шоң бағыш, "сары бағыш" дегендері бар, бұл екеуі бағыс ьәм бағыш - бәрі бір. 1160-1190-ыншы жылдарда қара қытай Ферғанаға асарда, қырғыздың "сары" ьәм "бұғы" деген елдері оған қарсы болып, Пекиндегі қара қытайды үркіткен шүршіт патшасынан жәрдем сұраған. Сол уақыттарда қырғыздар Алтай тауына қарай жылжыған көрінеді. Жетінші асірде "Жи-ғү" деген қытай тарихшысы үйсін турасынан былай жазған:

Үйсін өзге түрікке ешбір ұқсамайды, осы күнгі маймыл сияқты сары сақалды, көк көз, түрік сол үйсіннің тұқымы (қытайдың білуінше, дүниеде өздерінен сұлу жұрт жоқ. Ярупа халқын маймыл сияқты дейді).

"Сақ", "са", я "се" "ари" нәсілінен. Айсадан 230 жыл ілгері Ескендір Зұлқарнайын Азияны қаратып, Хожентке келгенде, сақ Сырдарияның оң жағында көшіп жүреді екен. Ескендір Сырдан өтіп, сақты жеңіп, Шыршыққа қарай қуып жіберіпті.

"Иүз" түрік нәсілінен. Исадан 900 жыл ілгері ұнны бастығы "Моды шан - Иүи" әуелі қытайды қаратып, онан соң иүзды шапқан. Бұл Моды ханды түрік жұрты Өгіз хан деп атаған. Енді 30 жылда Моды шан - Иүн иүзды тағы шапқан. Иүздың біразы қарап қалады да, көбі күнбатысқа қашып, сақты үркітіп, сақтың орнына қонады. Сақтың қалғаны иүзге қосылып, үріккені Әмудариядан өтіп, Өндікуш тауынан асып, Қаблистанда тоқтайды. Содан кейін бұлардың жаңа қонысы "Сақтан" я "Сиcтан" аталған.

Енді біраз жылда ұнны үйсінді шапты. Бұлар үркіп иүіздың үстіне келді. Иүз үйсіннен жеңіліп, қашып отырып: Ферғанадан Бұқардан өтіп, Әмударияның арғы жағындағы Балықтың (Балх) маңайына тоқтайды.

Бұлардың барған жерінде баяғы Ескендірден қалған гректердің тұқымы хүкімет жүргізіп отырған екен.

Иұз бұлармен соғысып хұкіметін бұзды. Бір аты "Тоқар" еді, содан сол жер "Тоқарстан" атала бастады. Осы соңғы үріккенде бірсыпыра орында қалған сақ иұзбен бірге қашып, Еділ, Жайықтан өтіп, Европа кетті. Осы күнгі Ташкент үйезі мен Самарқан облысындағы иуз деген өзбек солардың тұқымы. Сақтан орнында қалып, үйсінге қосылғандары Саяқ атында деген сөз бар. Мұндай болғанда осы күнгі қырғыздың саяғы бұрын үйсін арасында отырып, кейін қырғыздарға қосылып кеткен. Қырғыз бен үйсіннің аса жақын болып, бір елдей болғаны осыдан тағы білініп тұр. Осы кейінгі үргіншілікке Айсадан 175 жыл ілгері қытай патшасы иұзге Чән-Сән деген елші жіберген. Бұған тапсырған соң, қытай мен иұз екі жақтан жабылып ұнныңы құртпақ. Үріккен иұзды іздеп келе жатып Чән-Сән ұнныңың қолына түсіп, бірсыпыра бейнет көріп, қашып құтылып Ферғана мен қаңлының үстін басып, иұзді Бұқараның маңынан тауыпты. Чән-Сән қайтып келе жатып ұнныңың қолына тағы түсіп, құтылып, қиыншылықты көре-көре 145-інші жылы өз еліне әрең жеткен. Көрген, естіген, білгенін Чән-Сән кітап қылып жазған. Мұның айтуынша, сол кезде Сырдарияның орта ағысынан Сырдың ьәм Әмударияның құйғанына шейін қаңлы отырады екен. Ферғанада 70-тей шабар бар екен. Тұрақты елі бидай, салы (күріш) егеді екен. Және жүнменен (виноград) мұсаласы (арак) жасайды екен.

Оғыз ханның заманында Ұлы дариядан (мұхиттан) Еділ, Жайыққа шейін, оңтүстікте Үндістанға (Һиндистан) шейін тегіс ұнныңа қараған. Қытайда алым беретұғын Өгіз хан қараған. Қытайда алым беретұғын Өгіз хан қараған жерлерді 20 облысқа бөлген, онан ары жүз мыңға, он мыңға, жүзге бөлген ьәм әрқайсысына бастық қойған. Оғыз хан 174-інші жылы өлген.

Оғыз ханнан кейін ұнныңың күші кетіңкіреп, төмендей бастады. Содан берекесі кетіп 48-інші жылы ұнның екі бөлінеді. Оңтүстік ьәм солтүстік болып, 93-інші жылы

Оңтүстік ұнны қытайдан жеңіліп, қытайға қарай бастады. Солтүстік ұннылар ауып, қаңлының күншығыс Ыәм темірқазық жағына барып, 2 жүз жылдай тұрды. 330-ыншы жылдарда ол жерден ауып, Еділ, Жайық бойында біраз отырды. 375-інші жылы Европаны шауып, Аттила деген ханы Европаны астан-кестен қылып, бір-біріне соқтықтырып, үлкен бір қырғынға кірістірді. Тарихта бұл шапқыншылықты "Жұрттардың ұлы ауыуы" деп атайды.

Өздері Дунайдың басынан аяғына шейін алып, сол жерді мекен қылды. Осы күні мажардың ішінде "Сикл" деген табы сол ұннының тұқымы. Ұнны үйсінді шапқанда, үйсіннің ханы шапқыншылықта өліп кеткен. Көп үйсін үркіп, Жетісудың даласына келіп қонған. Ұннының шан бұйы (ханы) үйсін ханының "Оссаууми" деген баласын асырап алып, кейін бала өскен соң, оны өз еліне хан қылып қойған.

Үйсін хандарын "Гун-мо" деп атайды екен. Жоғарғы айтылған жұрттардың ішінде (сақ, иүз, қаңлы) ең қайраттысы үйсін екен. Сол күндерде бұлар 120 мың үй екен (630 мыңдай жан).

Ыссық көлдің күншығыс жағында (Қарақолдың маңайында) "Чын-ғо" деген пайтақтысы бар екен.

Айсадан 105 жыл ілгері қытайдан Чэн-Сэн деген елші келген (бұл 50 жылдай бұрын иүзге барып қайтқан Чэн-Сэн екені я басқа екені белгісіз, бірақ сол болуға мүмкін, ол болғанда бұл жолы бірсыпыра жасқа келген адам болса керек). Қытай патшасы үйсінді бұрынғы қонысына шақыртыпты және екі жақтап ұнныны шабалақ деген сөз салыпты. Үйсін ұнныға қол көтеруді қиын көріп, Чэн-Сэнға жөнді жауап бермепті. Бұлардан еш нәрсе шықпаған соң, қытай патшасы Ферғанаға Ыәм онан арғы жұрттардың бастықтарына сый-сияпатпен елшілер жіберіпті. Мұны Гун-му естіп бір жағынан сый-сияпатқа қызығып, бір жағынан ұннының күннен-күнге әлсіреп бара жатқанын абайлап, Қытайға елші жіберген. Қытай патшасының қызын сұрап-

ты, ьәм қарғыбауға мың ат сұрапты. Патша Гун мұның сұрағанын тегіс беріпті (Айсадан 103 жыл бұрын).

Бірақ патшаның қызы тоқал болып (бәйбішесі Чан-бұйдың қызы екен), бәйбішеден қорлық, зорлық көріп, елін сағынып, өлең қылып шығарыпты: "Дүниеде менен сорлы жан бар ма екен? Мені дөңгелек киіз үйде тұратын, үйсін деген жабайы жұрттың қарт патшасына берді, бұлардың жегені ет, ішкені сүт (қымыз), онан басқа ішер, жеуі жоқ"-деп.

Оссауумиден соң оның Синзу деген немересі гун-мо болды. Үйсіннің рәсімі бойынша, қытай патшасының әлгі қызы Синзуға тиген (өгей немересіне).

Синзудың онан басқа екі қатыны бар екен: біреуі - Жан-Иұйдың қызы, біреуі - екінші қытай патшасының қызы. Синзудан соң Оссауумидың Ұн-Ғұйми екінші немересі гун-мо болған. Ұн-Ғұйми ақылды ьәм жауынгер адам болған екен.

Айсадан 70 жыл ілгері қытай әскерімен қосылып, Ұн-Ғұйми ұнның бір бөлігін шауып, 40 мың жан, 70 мың мал айдап әкеткен.

Ұн-Ғұйми 60-ыншы жылдары өліпті. Мұның орнына Синзудың "Гуан-Уан" деген баласы гун-мо болған. Осы Гуан-Уаннан бастап, үйсіннің берекесі кете береді.

Бұған Ұн-Ғұймидың баласы Ұтисүтү деген (ұнны патшасының жиені) қарсы болып, соғыс бастапты. Бір күні Гуан-Уанды ұстап алып өлтіріп жіберіп, өзі гунь-мо болған. Нағашысы ұннан болған соң, со жаққа тартады деп, қытай жағындағылар оған қарсы Юан-Ғұйми деген қытай патшасының жиені, ьәм Гун-мұның інісін хан көтереді. Ақырында соғыспай, үйсінді екі бөліп, Ұтисүтү 60 мың үйді алған, Юан-Ғұйми 40 мың үй алған. Ел екі бөлінген соң берекесі кетіп, үйсін төмендей бастайды. Айсадан 8 жыл ілгері Чызы-Чызы деген чан иуи қаңлымен қосылып, үйсінді шауып, Чи-ғү пайтақтысын бұзған. Қытай мен үйсін бір жақ, ұнны мен қаңлы бір жақ болып, неше жыл соғысып,

93-інші жыл ұнны жеңіліп, екі бөлініп, көбі қаңлы одағының қасына барып тоқтаған. Чызы-Чызы сол соғыста өліп кетті. 98-інші жылы қытай қолбастығы "Банчауор" ұнныны қуып, Каспий теңізінен қайтқан.

Ұнны жоғалған соң, Монғолияда оның орынбасары тұнғыз нәсілінен сенби деген жұрт болды. Қытайды ьәм өзге жұрттарды қаратып, 200 жылдай соның бәрін билеп тұрды. 200-інші жылдың бас жағында жұжан деген жұрт көтеріліп, сенбиді жоқ қылды. Жұжан қай нәсілден екені белгісіз, шамасы бұл да тұнғыз болса керек. Бұлар 500-інші жылдарға шейін айтылған жерлерді билеп тұрып, ақырында түріктен (Оғыздан) жеңіліп, қашып, Еділ, Жайықтан әрі асып кетті. Кейінірек, "Обыр" аталып, орыстарды шаба беретұғын ьәм "ауар" аталып, Византияны шаба беретұғын осы жұжандар.

Оғыз

Жұжанды қуып, зор мемлекет жүргізген жұртты қытай жазушылары "түрік" дейді. Түрік ішінде бұ жолы ілгері басып дүрілдеген "Оғыз" аталып қалды деп жоғарыда айтып едік.

Оғыздың "Түмен" деген ханы біраз жыл арасында Ұлы дариядан (мұхиттан) Қара теңізге шейін отырған қытай, манжур, монғол ьәм барша түрікті қаратып, зор хұкүмет жасады. Пайтақты Орхонның бойында болған. Бұ хандарды қахан (ұлығ хан) деп атайды екен. ("Қахан" деген сөзді осы күнгі қазақ-қырғыздың қариялары біледі). Түмен хан 553-інші жылы өлген. Мұның орнына Орхонда Тарғы деген хан болды. Күнбатыста Сұяб деген шабарда сол кезде Дизабұл деген екінші хан болған: Сұяб Қастек тауының күнгейінде, осы күнгі Қарабұлақтың орнында болған. Дизабұл Тарғының қол астында болып саналады екен.

568-інші жылы Дизабұл Византия патшасы Остинанға елші жіберді. Бірінші тапсырылған іс: екі патшалықтың

арасында сауда күшейтіп жүргізу, екінші Юстинанға тапсырғаны: сол жаққа қашқан жүжанды қайта ескі орнына айдап жіберу.

Сауда деген істі Юстинан қабыл көрді. Бірақ жүжанға күші келе алмайтұғынын тағы айтты. Сол кезде жүжан (ауар) Византияны қайта-қайта шауып, зықын алып тұрған күн еді. 569-ыншы жылы Юстинан Дизабұлға Зимарх деген елші жіберді. Айтар сөзінің керектісі-ақ, екі жақ болып Иранды шабу екен. Дизабұл айтқанын қабыл алып, Зимархты сый-сияпатпен қайтарыпты. Сыйдың ішінде бергенінің бірі, шабыншылықта қолға түскен бір қырғыздың қызы екен. Сонда Дизабұлдың жайлап отырған жері дүние Әулиеатадан жоғары Таластың бойы екен. Уағда бойынша, Дизабұл Иранды шапқан. Бірақ Юстинан соғысқа кірмей, бойын сақтап қалады. 589-ыншы жылы Тарғы ханның бұйыруы бойынша ьәм ашу қылып Дизабұл Византияға аттанған, Қырымға барып Херсон деген Византияның шабарын алып, әскерін қуалап, Босфордан қайтыпты. Тарғой хан 581-інші жылы өлді.

Бұдан кейін түрік хандығы екіге бөлінеді: Күншығыста Орхон бойында, ьәм күнбатыста Суябта. Екі бөлінген соң бұлар нашарлана бастаған.

634-інші жылы қытай күншығыс түрікті шауып, қаратып алды. Содан бірсыпыраға шейін Орхон хандығы қытайға қарап тұрды.

629-ыншы жылдан 645-інші жылғы шейін "Сипан-цән" деген қытай сопысы түрік арасында жүріпті. Талай жерді көріп, естіген-білгенін еліне келіп, кітап қылып жазыпты.

Түріктің 32 харфты әліппесі бар екен, добыра, қобыздары бар екен. Түріктер шашын ұстарамен алғызып жүреді екен. Бастықтары шашын алмай қоя береді екен. Ханның қасындағы жақындары шашын тарам-тарам қылып өріп жүреді екен. Маңдайына жібек орамал орайды екен.

"Шаболу-ьалиши" деген Суяб ханның заманында (634-інші жылдан 638-інші жылға шейін) Суяб түрігі 10 бөлімге

бөлінген. Шудың күншығыс жағындағы 5 бөлегі "нүшиби", күнбатыс жағында 5 бөлегі "дули" я дулат аталыпты. Нүттибидің ішінде бір бөлегі "ассық" деп аталады екен. Бұл ассықтың тұқымы осы күнгі қырғыздың арасында. Шудың күнбатыс жағында жүргендердің аты дулат болғанына қарағанда, үйсін тағы күшейген сияқты. Бұлардың арасында бір атақты ұрулар "түркеш" ьәм "күркеш". Осы күні Алтайдың теріскейінде "шернуай татар" арасында тиркеш ьәм киркеш деген таптары бар (Тилекөл мен Қатын өзенінің арасында). Түркештің арасында аса атақты болған "Сұлу" хан. Бұлар 5 ьәм 10 бөлініп берекесіз болып жүргенде, 757-інші жыл қытай әскері келіп шауып, бұларды да қаратып кетеді. 670-інші жылдарда күншығыс түріктер тағы көтеріліп бұрынғысындай бола бастаған. Бұлардан босанып кеткен Суяб түріктері 689-ыншы жылы жеңіліп, күншығыс түріктің әскері Самарқанның ар жағынан қайтты.

704-інші жылы Суяб ханы Ашинақуай Далд күшейіп, күншығыстан босанып, өз тізгінін өзі алды. 711-інші жылы Мүше деген күншығыстың ханы Ашинамен соғысып жеңіп, қайтадан қаратып кетті.

712-інші жылы Мүшенің інісі Гүл-теген (Күлтегін-Қ.М.) арабқа қараған Соғдыны, Зарафшан маңайы, қайта қаратты. Сонда арабтардың қолында жалғыз Самарқан қалыпты. Күлтегін қайтып кеткенде, 712-інші жылда атақты араб әскер басы Құтайбы Соғды Ферғана ьәм Шашты (Ташкент маңайын) қаратып алды. 716-ыншы жылы Мүше хан өлді. Мұның орынбасары Билгі хан қанша әрекет қылғанмен патшалық түзелмеді. 731-інші жылы Күлтегін өлді. 734-інші жылы Билгі хан өлді. Бұлардан кейін екі түрік хандығы екеуі де жүдеп-жадап төмендеп кетті. Жоғарғы айтылған түркештің "Мұхада хан" деген бастығы Тартының бойында (Меркеден 30 шақырым күнбатыста) "Ашинасин" деген Суяб ханын өлтірді. Сонан кейін бұл хандық жоғалды деуге болады. 740-ыншы жылы жоғарғы айтылған түркештің Сұлуу ханы арабтармен көп соғысып,

әлденеше қиыншылық көрсетіпті. Содан Сұлууды арабтар "Абұу мұзахым" я "Сүзеген" деп ат қойыпты.

738-інші жылы қытай әскері күнбатыс түрікті жеңіп, Суябты бұзды. Бұрынғы түрікке қараған жерлерді қаратып алуға қытай әскері ілгері жүріп келе жатып, 751-інші жылы Таластың бойында араб әскеріне жолықты. Сол жерде үлкен қырғын соғыста арабтар жеңіп, 50 мың қытай қырылып, 20 мың қытай қолға түсіпті. Осыдан қытайдың жүрегі тайып, күнбатысқа үмтылуын содан бері қойды.

Ұйғыр, тоғыз-оғыз, қарлық

Білге қаханнан кейінгі Найман деген қаханды 745-інші жылы ұйғырлар өлтіріп, хукүметті өз қолдарына алды. 745-інші жылы Енесейдегі қырғыздар ұйғырларды шауып, бұлардың көбін қашыртып, орнына алды. Қашқан ұйғыр Тән-Шан мен Нән-Шанның екі арасына келіп орнықты. Өзі аз ғана қырғыз ұйғырдың жерінде мекендеп көп тұра алмай, кейін көшіп кетті. 738-інші жылы Тартының бойында күнбатыс түрік ханы Ашинасын өліп кеткен соң, бұл хандық екі бөлінді: қарлық ьәм оғыз. Қарлықтар 766-ыншы жылы Суябты алып, соны пайтақты қылып, Тарбағатайдан Таласқа шейін көшіп, қонып жүретұғын болды. Бұлар хандарын жабғу деп атайды екен.

Оғыздар Сырдарияның аяқ жағын алды. Біраздан кейін оғыз екі бөлініп, бірсыпырасы оғыз атымен орнында қалды. Екінші бөлегі тоғыз-оғыз атанып, қарлықтың күншығыс жағына өтті. 10-ыншы асірде тоғыз-оғыз қарлықтан Суябты тартып алып, қарлықтан Суябты тартып алып, қарлықты екі айырып жібереді: азырағы Тарбағатай жаққа, көбірегі Талас жаққа қашты. Бұдан кейін тоғыз-оғыз біраз Сырға қарай сырылып отырды. Сөйтіп 10-ыншы асірде Хами, Тұрпан, Құлжа жақтарында ұйғыр отырды, Қашқар Іле суы мен Шу бойында Таласқа шейін тоғыз-оғыз отырды.

Соңғы 30-40-ыншы жылдар ішінде ескі түрік жүрген жерлерде жазулы тастар әр жерден табылды: Орхон, Енесей бойында, Алтай тауында, Талас бойында (тау ішінде), Бүрөлдай (үлкен тұра), Ферғана ьәм өзге тауларда. Бұл жазуларды "Орхон жазуы" деп атаған. Онан соң ұйғыр тілінде жазылған кітаптар табылды. Баяғы Ұнны, оғыз, ұйғыр хұмандарының қытай патшаларына жазылған хаттар сол ескі кітаптардан табылды. 1069-ыншы жылы Бласұғында тұрушы Жүсіп деген адам ескі түрік тілімен "Құдатғу билік" кітабын шығарған 1909-ыншы жылы Сарайшықтың маңайында (Орал облысы) жерден табылған бір тасқұмыраның (қыш) бетінде жазылған сөздер жоғарғы "Құдатғу биліктен" алған сөздер болып шықты. Бұған қарағанда, әлгі кітап монғол менен Жайыққа шейін тұрған елдің арасында қадірлі кітап болса керек. Қытай тарихшылары бұрынғы өткендерді көбінше ұйғыр кітаптарынан көшіріпті. Қытай патшалары кітаптарын түзетуге ұйғырлардан жазушыларды шақыртып алған.

Тарихтан басқа түрік арасында философия турасынан жазылған кітаптар болыпты. Бұған қарағанда түрік жұрты, әсіресе ұйғыр, өз заманынша білімді, оқымысты жетік жұрт болған. 10-ыншы асірде "Уан-Ян" деген елшінің айтуынша ұйғырларда 25 ішекті добыра болады екен. Өнер арасында түрлі-түрлі кестелі ақ киіз, басып шығарған кілем, шекпен, кестелі жарғақ болады екен.

9-10-ыншы асірлерде бір жағы Қашқар, бір жағы Таласқа дейін жүрген түрік мұсылман болыпты. 970-інші жылы Жетісу ьәм Қашғар жағында екі жүз мың үйлі түрік мұсылман болыпты. 1043-інші жылы 10 мың үй түрік тағы мұсылман болыпты.

Бижнек, былғар, мажар, башқұрт, қыпшақ

Түріктің бұл тұқымдары Алтай жағынан ауып, Еділ, Жайық аса Каспий, Қара теңіздердің темірқазық жағын жағалай отырған. Ескі тарихқа қарағанда, былғар, мажар, башқұрт Орал тауын 500-інші жылдардан бастап мекендеген. 550 жылдары жүжандар Византия ьәм Руссияны шауып, тыншытпай отырған кезі. 569-ыншы жылы жүжандардан көрген зәбірін Византия елшісі Зимарх Дизабұл ханға айтқанын жоғарыда сөйлегенбіз.

730-ыншы жылы хазардың бұлан деген ханы жүуды (яьүүди) дініне кіріп, елін осы дінге салуға Ирактан (Баблдан) жүудтердің ұламаларын шақырған. Сонда хазар Кавказ тауының екі жағында отырады екен.

855-інші жылы бин Қордарбек айтуынша, бижнек Еділ, Жайықтың сағаларын жайлап отырған.

870-890-ыншы жылдарда осы күнгі Қарқаралы, Ақмола уездерінен қыпшақ ауып, бижнек үстіне келген. Алғаш бұл жаққа үнны келгеннен соңғы қыпшақ келуінше екі ортада өзге төңкеріс я ауу деген тарихта білінбейді. Сол себептен былғар мен мажар ьәм башқұрт бұрынғыдан қалған үнны тұқымы болады. Бұлар жүжандарға қарсы келе алмай, жоғары Орал тауына шығып кеткен. Бұлардың орнын басқан жүжандар қалған үнны тұқымымен араласып, кейінерек бір бөлігі хазар, бір бөлігі бижнек аталып кетеді.

Бұрынғы түнғыз сипатын екінші рет өзгертіп (бірінші рет Жетісуда өзгерткен), түрік нәсілімен әбден сапырылысып, түрік болып кетті. 6-ыншы асірде жүжан қандай күшті болып, жан-жақты шауып отырса, 7-інші асірде нақ сол жерде сондай-ақ күшті болып отырған да хазар мен бижнек (печенеги).

890-ыншы жылдарда ауып келген қыпшақ бижнекті екі бөліп, жартысын басып қалған. Көбірегі Дон дариясы менен Дунай дариясының арасына барып орныққан.

930-ыншы жылдардан бастап, Қара теңіз - Бижнек теңізі аталған.

930-ыншы жылы бижнек үлкен майданда аз да болса әдіс қылып, Византия патшасының көп әскерін қырып кеткен. 940-ыншы жылы Эбу Долиф деген араб бижнекке барған, мұның айтуынша, бижнек жауынгер жұрт. Өздері ұзын сақалды, ұзын мұртты болады екен. Салатұғын астығы тары екен. Ал Баъридыщ айтуынша, сол уақыттарда бижнек бай жұрт екен, қару-жарағына, белдігіне алтын, күміс орнатады екен.

1010-ыншы жылдан кейін бұлар мұсылман бола бастады. Европа тарихында күнбатыс бижнекті "түрік", "бирендей" (пирендей), "черный клубок" деп атаған. Түрік нәсілінен болған соң, түрік деп атаған. "Черный клубок" деп тәржіман қылса: "қара қалпақ" деген сөз болады. Осы күнгі қарақалпақ шалдары бабаларымыз Еділ, Жайықтан келген екен деп сөйлейді. Күнбатыс бижнек "қара қалпақ" аталса, бүгінгі қарақалпақтың бабалары сол жақтан келсе, онда бижнек деген жұрт бұрыннан-ақ (қыпшақ келгеннен бұрын) қарақалпақ аталған екен. Сөйтіп бижнек қарақалпақ болып шықты.

Европадағы түрік арасында бір заманда аса қуатты болған хазар. Бұлар сол уақыттарда Руссияға тыныштық бермей, шаба берген. Жүзден артық жыл орыстар хазарға қарапты. Кейін орыстар бұлардан босанған соң, өз патшасын хазарша хан деп атайтын болыпты. Хазардың дәуірі жүріп тұрған кезде бұларға бижнек ьәм мажар қараған.

968-інші жылы орыс кнәзі Светослав былғар мен хазарды шапқан. Хазар жеңіліп күнбатысқа жылжыған. Одан бұрын пайтақтасы "Симендер" деген шабар осы күнгі Дербенттің темірқазық жағында болған. Енді бір үлкен қаласы "Еділ" Еділдің жағасында, осы Аштарханның маңайында болған. Сол уақыттарда Каспий теңізі, хазар теңізі деп аталған.

700-інші жылдарда Бұлан деген хан әуелі өзі жүүд дініне кіріп алып, кейін жүүд ұламаларын жинап, елін осы дінге кіргізген. Осы күні Қырымда жүүд дінінде Қараим деген жұрт бар. Бұлар ата-бабасын түріктен шығарып отыр. Бұған қарағанда Қараим хазардан қалған бір бұтағы болса керек.

Хазардың көбі күнбатысқа жылжығанда, біразы орнында қалған. Осы күні Ауғанда "хазар" деген жұрт бар. Бұлар сол хазардың тұқымы болуға тиіс. Олай кеткендердің жолы Хорезм (Хиуа, Үргеніш), Бұхар болса керек.

Түрік нәсілінен бір белгі жұрт башқұрт, бұларды біздің қазақ-қырғыз естек дейді. Европа ьәм араб тарихшылары бұларды түріктің "үгр", "үгор", "үңгр", "оңғар" деген бұтағы қылады. Алғаш бұлардың тұрған жері: Орал тауның екі жағы, Еділ, Қама, Тобыл ортасы ьәм Жайықтың бас жағы. Бұлардың алғашқы аты "бажғард" екен. "Бажғард" атты жұрт екіге бөлгенде, "бажғард" деген сөз екі айырық болып, бір бөлегі "бажқырд" аталды да, бір бөлегі "мажар" я "мадиар" аталды. Араб тарихшыларының сөзін әбден тергеп, профессор Хуолсон "башқырд" пен мажарды былай шығарды:

Бірінші, бажғард - башқард - башқырд - башқүрд.

Екінші, бажғард - бажғар - мажғар - мажар.

Сөйтіп, башқард пен Дунай бойындағы мадиар (венгр) бір туысқан болады. Бұған және мынадай дәлелдер бар: 884-інші жылы күншығыста бижнек Орал тауындағы бажғардты шапқанда, бірсыпырасы хазардың үстіне қашып барып, хазарға алым төлеп отырған. Енді біразда қыпшақтан қашқан бижнек әлгі бажғардың үстіне келіп, бұларды тағы шапқан. Бажғард тағы қашып, Днестр мен Дунайдың арасына келіп отырған. Бұл жердің аты "Атилкоза" еді. Енді біраз жылда Атилкозадан жылжып, Дунайдың бойына барып қонған. Мажардың ескі тарихының айтуы осылай. Екінші, араб тарихшыларының айтуы бойынша, мажар я башғар екі жерде болған, бірі - Орал тауында, бірі - Карпат

тауында болған. Үшінші, 1246-ыншы жылы Рим папасы Қарақұрымдағы Күйік ханға (Шыңғыс ханның немересі) Плано Карпини деген елші жіберген. Бұл монғолдың тарихын жазған. Сонда 2-3 жерде "башқард я үлүғ венгр" деп жазып отыр. Төртінші, 1253-інші жылы француз королы (ханы) Людовик 9-ыншы әлгі Күйік ханға Рубрук деген елші жіберген, бұл "башқардтар мен венгрдің тілі бір" деп жазған. Бесінші, кешегі Европа соғысында қолға түскен мажарлармен сөйлесіп қарасақ, біздің түрік сөздері бұларда да бірсыпыра қалған екен. Венгр деген ат башқырдта ұмытылып, мажар арасында қалған. Орал тауынан ауғандар мажар бастықтарының аттары Либедясил ьәм Алмаси.

Мажардың алмасы 884-інші жылдарда ел бастап жүрген екен. 4-інші асірдің басынан 10-ыншы асірдің ортасына шейін былғар Орал тауында, Кама бойында көп жылжымай отырған.

Қол өнердің істегендері: киіз, кілем, шекпен, кестелі жарғақ ьәм сол сияқты заттар. Бұлардың әсіресе, артықша жақсы істейтұғыны көн (тері) илеу екен. Біздің қазақ-қырғыз жақсы иленіп, жақсы боялған көнді осы күнге шейін былғары деп атайды. "Былғар" сол "былғарыдан" шыққан сөз. Саудатурасынан ол замандағы жұрттардың алды болған. Орыстар Византия, Кавказ, араб ьәм өзге жұрттарменен қатынасып, сауда жүргізген. Бұрынғы замандағы жұрттардың арасында алдыменен алтын, ақша шығарып жүргізген былғар екен. Орыстар өздерінен әр түрлі аңның терісін алып келіп, әдейі алтынға сатады екен.

921-інші жылы Былғарияның атақты ханы Алмас хан арабқа елші жіберіп, дін үйретуге молдалар шақырған. Иран, Бұхар, Хорезм жерін басып, бастығы Фазлан дегенменен бірнеше молдалар келген.

Фазлан халифаның хатын оқығанда, Алмас хан орнынан тұрып, қол қусырып тыңдапты. Фазлан мен Алмастың арасында тәржімеші болмапты, ьәм арабша

жазылған хатты Алмас хан тәржімесіз ұғыпты. Бұған қарағанда, Алмас хан өзі бұрынырақ мұсылман болып, араб тілін жете үйренсе керек. Келер күні елдің бастықтарын шақыртып, тегіс иман келтіріп, мұсылман қылыпты. Мұнан кейін ел жиып, бір жағынан бұларды мұсылман қылып, бір жағынан ат шаптырып той қылыпты. Сөйтіп Былғар 922-інші жылы, 28 мамырда мұсылман болыпты.

968-інші жылы Светослав деген орыс кнәзі былғыр мен хазарды шапқанда, былғардың көбі 970-інші жылы ауып, Дунай бойында отырған мажарға келіп, Дунайдың сол жағынан қоныс сұрап алған. Біраздан кейін бұлардың артынан тағы бірсыпыра ел келген. Осы екі бөлек келген елдерді бастаған адамдардың аттары Билла, Буксу, Хасан. Осы үшеуінің аталарының ұруларын салыстырып - Аристов бұларды Дулаттан "Ботпайдан" шығарып отыр дейді.

Ұнны менен үйсін көп қатынасып, бірсыпыра ар аласқанын жоғарыда айтқанбыз. Ұнны Европаға ауғанда бұларменен бірсыпыра үйсін, дулат кетуі ықтимал. Кейін қалың ұнны Дунайға кеткенде, бұлар былғар болып, жүжандардан қашып, Орал тауына шығып кеткен. Ауып барған былғарға қоныс бергеніне қарағанда ьәм былғардың 910-ыншы жылғы ханы ьәм мажардың 880-інші жылдарындағы ханы, екеуі де Алмас аталғанына қарағанда, былғар, мажар ьәм башқұрт үшеуі тұқымдас болуы тиіс.

890-ыншы жылдарда осы күнгі Қарқаралы, Ақмола маңайынан ауып келген қыпшақ бижнектерді шауып, екі бөліп Дон өзенінің орта ағымын қоныс қылған. 11-інші, 12-інші, 13-інші асірлерде қыпшақ күшейіп, орыс пен Византияға тыныштық бермей отырған. Бұларды Византия "коман", орыстар "половцы" деп атаушы еді. Бұлардың тепкісіне шыдай алмай, күншығыс бижнек (қарақалпақ) Сырдың сағасына қарай кеткен.

1223-інші жылы Шыңғыс ханның әскері, Калка деген өзеннің бойында, қыпшақ пен орысты қырып кеткен.

Қыпшақ сол отырған жерінен ауа қойған жоқ. Түрік нәсілді жұрт арасында қыпшақ аса өткір, жауынгер болған.

**//Сана. 1923. №1. қаңтар.
Тынышбаев М. Таңдамалы.
Избранное. - Алматы:
Арыс , 2001.-92-109 б.**

МЫРЗА ЕДІГЕ БАТЫР

Ертедегі Едіге мен тарихтағы Едіге

Профессор Мелиоранский Едіге турасынан 8 түрлі ертегі көрсетіп өтті: 1) 1820 жылы Спасскийдің Сібір жақтағы қазақ арасынан тергені; 2-3) Шоқанның жинағаны; 4) Османовтың ноғай арасынан тергені (бірнеше ертегіні құрағаны); 5) Радловтың Қырымнан жинағаны; 6) Березин хрестоматиясындағы түріпмен жақтан алынған (түрікменнен дегенді Мелиоранский қате деп түсіндіреді); 7) Радловтың барабар татар арасынан тергені; 8) Белеевтің Шымбайдағы қарақалпақ арасынан алғаны; 9) 1922 жылы басылған Ә.Диваев Едігесімен 9 болады. Осылардың төртеуі қазақ арасынан, біреу куманнан, біреуі ноғайдан (Астрахань), біреуі түрікпен жақтағы (тәуімбет) Ерсарысының бірінен шықса керек. Біреу Том татарынан, біреуі Әмудария құйғанындағы Қарақалпақстаннан шыққан. Мелиоранскийдің айтуынша Алтай үстіртіндегі "Күншығыс түрік" арасында бір ертегі Едіге баласы Мұраттың (Нараддин) жайынан сөйлейді.

Сонымен Қырымнан Алтайға шейін, Қызыл шәріден, Ташкент, Үргенішке дейін баяғы Жошы ұлысындағы жұрттың тұқымдарына Едіге ертегісі тегіс жайылған, осы ортадағы түрік тұқымына Едіге ертегісі әбден белгілі. Едігенің дәурен сүрген жеріне көбіне Еділ-Жайық маңайы, тарих көрсетуінше Едіге маңғыт (ноғай) және балалары ноғай арасында қалған еді деп. Сондықтан Едіге әңгімесі әуел ноғайдан басталып, содан жан-жаққа, өзге көршілес елдерге таралған ғой деп Радлов айтады. Бұл сөзді Мелиоранскийде қоштаңқырап отыр. Біз Радлов, Мелиоранский айтқанын қате деп білеміз. Европа тарихшылары, орыс тарихшылары қанша жетік болғанымен жергілікті отырықшы жұрттың жүрісі турасына қарай пішіп, көшпелі елдің салтын жете түсінбей, жоғарғы жұрттар бір-біріне туысқан

болса да Қырымдағысын Қырымға тұсап, Қазандағысын Қазанға, Ноғайдағысын Ноғай жеріне бекітіп, қазақ, сібір татарлары, қарақалпақты орнын-орнына жылжытпай матастырып байлағандай қылып қояды. Өзгелер елемеген бір істі жалғыз-ақ Аристов жазып кетті - бұл түрік тұқымдарының ата-тегі, ру-таңбалары. Бұдан 7 жыл бұрын Гродеков олардың ұрандарын тізіп еді. Осынша қызық істерді көрсетіп отырып, Аристов өзі жол тауып сөзін аяқтапты. Мұның көрсетуінше: 1) Қырым татарының рулары - арғын, қыпшақ, қоңырат, найман, алшын, байұлы, жағалбайлы, тама, керей, қаңлы, беріш, дхормен. 2) Астрахань ноғайлары: найман, бағаналы, ергенекті, жағалбайлы, қоңырат, қыпшақ, кете. 3) Башқұрт: табын, тама, қыпшақ, керей, таз (байұлы); 4) Қазанда: арғын, қыпшақ, тама, беріш (байұлы) - бұларды өзіміз тауып отырмыз. 5) Кавказда: арғын, шеркеш (біздің шеркешімізбен олар бір жерден шыққан - бұған дәлеліміз бар). 6) Қарақалпақта: найман, қыпшақ, қоңырат, әлім, шөмекей, тама, жағалбайлы. 7) Еділдің орта ағымындағы Еділ татары көбінесе қыпшақ тұқымынан. Осы айтылғандардың бәрі баяғы замандарда араласып жүріп, кейін Алтын Орда бұзыларда тоз-тоз болып жыртылып біреуі анда, біреуі мұнда кетті. Бұл туралы толық дәлелімізді жазбақшымыз; анық осындай болмаса да, 16-жылы Жетісудан Қытай қашқан қазақ-қырғыз осы тәрізді жыртылып, әр жерде қалғаны бізге анық белгілі.

Көшпелі ел бір жерде тұрмай, біресе ары, біресе бері толқып жүргенде әр алуан әр жерде қала берген. Мұны Ташкент уезіндегі құраманың құралғанынан және көріп отырмыз. Тама атақты Нәрікұлы Шора батыр Қазанда өлгенін Карамзиннен оқып отырмыз. ХҮІ ғасыр ортасында Қазан , Қырымды орыс алған соң, ары-бері жүруге жол кесіліп, Қырымдағысы - Қырымда, Қазандағысы - Қазанда, Ноғайдағысы - Ноғайда қала берді. Жайықтан күншығыс жақтағылар енді олармен үйірі қосылмасына көзі жетіп, күдер үзіп, орыстан ығысып барып, бөлек қазақ хандығын

күрды. "Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда" деген сол заман (1570-1590 жж.). Оған шейін Алтын Орда арасы (жалғыз-ақ Қырым демесе) ашылмаған. Едіге батыр, Әмір Темір, Тоқтамыс хан бәрі замандас. Едіге 1419-1420 жылы өлді. Онда ел жапсары ашылмаған кезі. Алтын Орда осыдан 130-150 жыл кейін бұзылып, Жошы ұлысы жан-жаққа сонда бытырады.

Бір Едігенің өмірін әрқайсысы әр түрлі қылып, өзді-өзінің тұрмысына қарай ыңғайлап атадан балаға баяндап қалдыра берді. Сондықтан ертеде болған Тоқтамыс хан, Едіге, Уақ-Еркөкше, Еркосай, тама Шора, Орақ, Мамай, Орманбет бидің аттары қазақ арасында (әсіресе оттасы, суласы болған Кіші жүзде) осы күнге шейін ұмытылған жоқ. Сондықтан бұларды Қазанда, Қырымда, Ноғайда ұмытқан жоқ. Сондықтан 1922 жылы басылып шыққан (Ташкентте) 7 батырға таласып, "біздің батырларымызды қазақ өзінікі қылыпты" деп отыр. Едіге ертегісі әуел Ноғай арасында шықты, содан жан-жаққа жайылды деген Радлов пен Мелиоранский сөзін осы себептен қате қылып отырмыз. Алтын Орда бұзылғаннан бұрын болғандарға барлық ұзақ ертегілер бәріне бірдей.

Енді Ертегіге келейік: біздің қолымызда 4 "Едіге" бар. Әубәкір ақсақалдікі, Шоқанның екі ертегісі, қарақалпактікі. Атақты жұрт билеген би болса, хандарды қуыршақтай ұстап, кезек-кезек бірін хан көтеріп, бірін түсіріп отырса, біресе Мешеуей шауып, біресе азулы Әмір Темір қол астынан Үргенішті шауып алып отырса, мұндай адам жұрт түсінуінше тегін болмайды. Баяғы замандарда гректердің патша батырларының аталары көк құдайының бірі болып шығушы еді. Қытай патшалары өзіміздің заманымызға шейін Көктің ұлы деп аталушы еді. (Қытай құдайын Көк не Аспан деп атайды). Шыңғысхан да сағымнан жаралған деседі. Бұлай болғанда Едігенің де Перізат не Шашты Әзізден жаралу қисыны бар-ақ. Ата-тегі болса, Шашты Әзізден жаралу қисыны бар-ақ. Ата-тегі болса, Абылғазы

Едігені маңғыт, Аристов пен Гродеков - қоралас, Бин Арабшах - қоңырат дейді. Едігемен замандас Еркөкше, мұның баласы Ер Қосай уақ екеніне талас жоқ. Едігеден 30—40 жыл кейін өлген Қобыланды қыпшақ екеніне, 130 жыл кейін келген Шора батыр тама екеніне таласы жоқ. Едігенің руы белгілі болса, ол осы күнге шейін ұмытылмаса керек еді.

Сондықтан мұны даладан тапқаны рас болуға тиісті - сол себептен бұл қай ру екеніне ертегінің ешбіреуі көрсетпейді. Едіге атақты адам болған соң, мұның атын әркім-ақ баласына қоя берген. Гродеков айтқан қоралас Едігесі бергі көп Едігенің бірі, мұның Есберген деген баласы осы күні, 1924 жылы 65-66 жастағы адам, Әулиеата уезі, Аққолтық болысының қазағы, Шудың түптік жағында, Мойынқұмда отырады. Бұл Едіге бір атасы туысқандардың ақсақалы болды демесе, атаққа шықпаған адам. Ертегілердің бәрін бастан-аяқ термекші емеспіз, ертегідегі көрінгенді тарихтармен салыстырмақшымыз.

Ертегілер көрсетуінше:

1) Едіге ақылы судай тасыған, қара қылды қақ жарған әділ би.

2) Көзі жоқ ер, айлакер батыр.

3) Осыдан жұрт болып Едігенің соңына баласы қылған билік алғаш еврейдің Соломон деген патшасынан қалған билік (Соломон мұсылманша Сүлеймен). Бұл сөз әуелі Европа, одан Азияға жайылған. Осыны данышпандық билік деп халық маңдайына басқан Едігесіне жапсырып отыр.

Бір түйеге таласқанда енесі деген екі інгенді алдырып, талас түйеге қыл бұрау салдырған - әлгі баланы ортасынан бөлмекші болған биліктен туған ісі. Адам мінезін бү жолы ертегі айуан мінезіне аударған жігіт пен қыз дауы, ақымақ сиырдың егінге түскен дауы және осындай ерге қиын істерді шешу данышпан айлакер бидің-ақ қолынан келеді

деп, осындайларды жиып-теріп ертегі Едіге істері қылып отыр.

Диюдның қолында тұтқында болған қыздың ақылымен Едіге тайсалмай оған қарсы шығып, оны өлтіреді. Мұнда қабарлы, адамзат қасына бара алмайтын диуды өлтірген Едіге екі аяқты адамның не жанын қойсын, мұнан артық қандай батырлық болады деп ертегі жалғыз әуес ерлігін көрсетіп отыр. Атасы Шашты Әзіз әулие болса, я шешесі Перізат болса, аса қиыншылық тар жерде олардың әруағы қолдамай неге қойсын; осылардың қолдауымен сынап дариясының қасынан қызыл гүлді алып қайтты, отқа салса Перізат қатыны көзге көріндірмей аттан алып ұшып кетеді. Едігенің істегендерінің бәрі осындай тамаша ғажайып, басқа әшейін адам істей алмайтын істер - мұндай істер, әрине әулие-зада, перізаттардың-ақ қолынан келеді.

Енді тарихи Едігеге келейік, ертегі айтуынша анасы Шашты Әзіз әулие Ніл дариясының сағасы Құмкент деген қалада болыпты. Осы айтылғандарға қарап, (Ніл дария дегені) Едіге ертегісі ертерек заманда шыққан ғой дейді Мелиоранский.

Баба түкті Шашты Әзіз зираты Құмкент орны Қаратаудың теріскейінде Шымкент уезіндегі Жылыбұлақ село-сында Қызылкөл маңайында. Ніл дарияны ертегішілердің біреуі берегіректе жолдан қосқан. Бұған қарағанда Едіге бала күнінде Қаратаудың теріскейінде өссе керек. Одан қазақ жақта Атбасар уезінде Ұлытаудың түстік күн батыс жағында Едіге тауы деген тау бар. Едіге обасы деген бір шоқының басында Едігенің қабірі бар деседі. Бин Арабшах айтуынша, алғашында Едіге Жошы ұлысының сол жағын (күн шығыс жағын) билеген. Тоқтамыс ханның қасындағылар Едігеге өшігіп, өлтіртпекші болады деген Ертегі сөзін бин Арабшахта айтып отыр. Мұнысы рас көрінеді. Әйтпесе Алтын Орданың бар тысын билеп тұрған Едіге Әмір Темірге неге қашсын? Әмір Темірге қай уақытта барғаны белгісіздеу, біреу 1391 жылы Еділ-Жайық арасындағы қыр-

ғында Едіге Әмір Темір жаққа аударды. Бү сөз Әмір Темір тарихында да бар. Бин Арабшах айтуынша, Едіге Әмір Темірге қарындасын беріп, жақындасып алып, Алтын Орда байлығын, салтанатын насандап Әмір Темірді қоздыра берді. Содан екі жақты өршіктіріп, екі араға от тастауға жәрдемші болды. Бұған қарағанда, Едіге Әмір Темірге 1391 жылдан неше жыл бұрын барған сияқты.

1391 жылы майданда Тоқтамыс әбден жеңіліп, қашты. Елді қырып жойып, Алтын Орданы жүрдай тонап, Әмір Темір Самарқанға қайтты. 4 жылдай күш жинап, 1395 жылы Кавказ жақта Терек өзені бойында Тоқтамыс Әмір Темірмен тағы соғысты. Бұл жылы да Едіге арқылы елді аздырып, майданның алдында Тоқтамыс әскерінің көбін Әмір Темір өз жағына аударды. Тоқтамыс тақыр таза жеңіліп, тағы қашты. Алтын Орда ақсап жүруінің басы осы екі қырғын. Сонымен Алтын Орданың күш-қайратын кетіруге бірінші себепкер болған әуел Едігенің өзі, екіншісі Әмір Темір.

Әмір Темір Едігені Самарқанға тағы ала қайтты. Тоқтамыс орнынан тұра алмастай болып жығылған соң, Алтын Орданы билеу деген Едігеге қиын көрінбейді, содан Әмір Темір жібергісі келмесе де оны алдап (Едіге кімді алдамаған) Алтын Ордаға қайтты. Содан бастап 14 жылдай Алтын Орда билігі, шынын айтқанда Едіге қолында болды. Келер 1396 жылы Едіге мен Темір Құтлығ хан әскері жиналып, Тоқтамыспен соғысты, мұны жеңіп қашыртты. Тоқтамыс қашып Уитофт деген Литва короліне барды. Тоқтамыс пен Уитофт күш жинап әуелі Алтын Орданы алмақшы болды, орнына Тоқтамыс күшейген соң екеуі Мәскеуді жаулап, Уитофт орысты билемекші болды.

1400 жылы Темір Құтлығ хан өлді. Едігенің жәрдемімен Шәдібек деген Темір Мәліктің екінші баласы хан болды. Тоқтамыс қашып Сібір өтті. Едіге мен Тоқтамыс соғысқанын сонда да қоймады. Екеуі 16 мәртебе соғысқан

екен. 15-майданда Едіге жеңіліп, құмға, тоғайға тығылып біраз жүріпті. Сол 1460 жылы бір күні Тоқтамысты ұстап өлтіріп жіберді. Тоқтамыс өлген жері Ертіс бойы Түмен қаласының маңы. Жошы ұлысындағы хандардың арасында Тоқтамыс атақты қайратты төрттің бірі еді (Бату, Берке, Әзібек). Мұның кезінде 20-25 жылдай Жошы ауылы көтеріліп, баяғыдай айдынды болған.

Сол 1406 жылы Едіге аттанып, Әмір Темірге қараған Хорезмді (Үргеніш) алып, оның адамын қуып жіберді. Содан соң Хорезм бұрынғыдай Алтын Ордаға қарайтын болды.

1408 жылы Шәдібекті хандықтан түсіріп, Едіге оның баласы Болат деген інісін хан қылды. Сол жылы Нижний, Серпухов, Дмитрев деген қалаларды шауып, со жердегі орыстарды талады. Одан Мәскеуді қамап, төңірегін шауып, кейін қайтты. Со жылы Тоқтамыс балаларымен соғысып, оларды жеңіп қашыртты. Екі жылдан кейін 1410 жылы Едіге Болат ханды орнынан түсіріп, Темір Құтлығтың Темір деген баласын хан қойды. Темір өзге хандардай болмай, Едігенің қашығырақ ұстайтын болды.

1412 жылы Тоқтамыстың Жалаладдин деген баласы Едігені шапты. Бұдан жеңіліп, Едіге құм жаққа ауды. 1419 жылы Тоқтамыстың Кәдірберді деген 2-ші баласы Едігемен соғысып, Едігені ұстап алып, өлтіріп жіберді. Сол майданда Кәдірберді жақтан уақ Ер Көкше батыр өліпті. Шоқан айтуынша, Барын, Сарын деген екі батыр қашқан Едігені ұстап алғанда Барын оның басын кесіпті, Сарын басын көрейін деп алып, шауып барып Кәдірбердіге беріпті. Содан Кәдірберді Едігенің қолға түскен қызын Сарынға беріпті дейді. "Барынның басы болғанша, Сарынның к... бол" деген мақал содан қалыпты. Қырымдағы рулардың ішінде ең атақтысы: барын, шэрэн дегендері (одан кейін арғын, қыпшақ), Барын, шэрэн дегендердің түбі мұғыл Шыңғыс хан заманында аты аталады. Самарқан облысында

барын деген өзбек арасындағылар солардың туысқандары. Сонымен Едігенің басын кескен барын-шэрэннің батырлары деп білу тиісті.

14 жылдай Алтын Орданы Едіге жалғыз билеп тұрды. Хан деген құр атақ болмаса, ханды күш-қуат болмай, Едігенің әмірінде болды. "Бүйтіп тұрғанда Едіге неге өзі хан болмайды" деген сауал туады. Мұның біраз мәнісі бар. Шыңғыс хан жаудан беті қайтпай, көп елді қаратып, талай жерді билеп, аса абыройлы болып кетті.

Сондықтан хан болып ел билеу жалғыз-ақ Шыңғыс тұқымына тиісті; осы түсінік жұрттың сүйегіне сіңгендей болды. Сондай-ақ жауынгер болған Әмір-Темір дүрілдеп тұрған шағында хан деп аталуына батпай әмір дегенімен жүре берген. Мұның тұқымында да ешқайсысы да хан деп аталмады. Әмір Темірдің қолына өзі қойған, оның еркінен шықпайтын ханы болады екен. Өзге патшалықтардың елшілеріне салтанат көрсетерде ханды таққа отырғызып көрсетеді екен. Теңгенің бір бетінде Әмір Темірдің аты басылса, екінші бетінде әлгі еріксіз ханның аты басылады екен. Әмір Темірдің Шыңғыс тұқымынан қыз алып "гөреген" деген мансапқа жеткен. "Гөреген" деп Шыңғыс тұқымынан алғандарды ғана айтады екен (хан тұқымына күйеу дегені). Әмір Темірдің үрім-бұтағында екі-ақ адам "гөреген" болыпты. (Біреуі атақты Ұлықбек мырза). Тарих жазған (Тарихи Рашиди) Мұхамед Дулаттың бабасы, атасы екеуі де шағатай тұқымынан қыз алып, "гөреген" болған. Берігіректе Бабарды қуып Мұхаммед Шейбани Түркістанды алған соң, Бұхар, Самарқанға орныққан Шайбақ тұқымы (Жошы ұлысынан) қайтадан хан деп атала бастайды.

Әмір Темір Шағатай ұлысында істеген Едіге Жошы ұлысында істемекші болып 14 жыл ел биледі. Едігенің балалары, немелері осы жолды ұстап, әрқайсысы әр ханға уәзір болып, бір-бірімен атыстырып, шабыстырып отырып Алтын Орданың берекесінде кетірді, түбіне де жетті.

Сонымен Алтын Орда бытырап жоғалуына бірінші себепкер болған Едіге, оның үрім-бұтағы. Ертегі Едігені жер-суға сыйғызбай қанша жоғары көтерсе, тарих жолында тоз-тоз болып құрып кеткен Жошы Ұлысының көзімен қарағанда бұ жұртқа жаманшылық істегендердің арасында Едігеден асқаны жоқ.

**// Сана. 1924. № 2-3. 38-45 б.
Тынышбаев М. Таңдамалы.
Избранное. - Алматы:
Арыс, 2001. - 109-116 б.**

КАЗАХИ В ХУІІ-ХУІІІ ВЕКАХ

В "Материалах к истории казах-киргизского народа" мы остановились на событиях 1598-1604 годов, когда по смерти Ормамбет-бия от Ногайского Улуса откололась многочисленная группа и присоединилась к казахам, бывшим под властью дома Джаныбека, она кочевала в окрестностях Синего или Аральского моря и известна русским под именем Алтыаулского Улуса. К этому времени казахское ханство включало в себе небольшую часть Младшей и почти все роды Старшей и Средней Орды, кроме найманов и коныратов. Предания, сохранившиеся среди казахов Младшей Орды, определенно говорят, что алшыны уже были под властью Есимхана, брата и преемника Тауекел-хана (1598 г.). Времена Тауекеля и Есима в истории казахов ознаменовались собранием народа казахского.

Рость могущества казахов и совпавшее по времени ослабление ханства Шейбанидов (Шайбанидов) в Бухаре толкнули казахов на заманчивое предприятие - завоевание ханства Шейбанидов. Сейчас же по смерти знаменитого Абдулла-хана Бухарского Тауекел сносится с одним из знатнейших эмиров Абдуллы (Абдул-Васибием, повидимому, происходившим из рода Тама). Заговор, во главе которого был Абдул-Васи, завершился убиением Абдул-Мумина, сына и преемника Абдулла-хана (1598 г.). Быстро двинулся Тауекел в пределы Бухарского ханства, за короткое время завоевал Ташкент, Фергану и Самарканд, оставив в Самарканде с 20000 войска своего брата Есима, сам во главе 70-80 тыс. войска двинулся на Бухару. Пир-Мухамед, последний Шейбанид, не находя возможным принять бой в открытом поле, заперся в Бухаре. Тауекел подступил к обширной столице ханства и, разделив войско на части, обложил город. Бухарцы стали тревожить Тауекеля частыми вылазками с разных концов города. Так продол-

жалось 11 дней, на 12-й день высыпал из города весь гарнизон и вступил в отчаянный бой. Крайне ожесточенное сражение длилось целый день. Казахи потерпели поражение.

Ночью Тауекел велел зажечь костры и отступил. Есим, узнав об отступлении Тауекеля, послал нарочного к брату сказать, что если он явится беглецом в Самарканд, жители последнего так же восстанут, и что необходимо собрать рассеянные части и вновь идти на Бухару. Тауекел опять пошел на Бухару, и через некоторое время к нему присоединился и Есим. К этому времени и Пир-Мухамед получил помощь от Аштарханида Баки-Мухамеда, будущего хана на Бухарском престоле. Около месяца продолжались упорные бои, Тауекел и Есим не смогли овладеть Бухарой. К тому же Тауекел получил рану, казахи отступили в Ташкент, где от полученной раны Тауекел и умер (конец 1598 г.). После Тауекеля казахским ханом избран Есим, память о котором до сих пор сохранилась у казахов. Есим-хан 3 раза вторгался в пределы Самарканда, производя страшные опустошения (1605, 1611, 1612 гг.). В 1612 году Есиму пришлось отступить перед превосходящими силами аштарханида Имамкулы, которому на короткое время удалось захватить Ташкент и посадить там своего сына Искандера. Однако, вскоре по своем возвращении в Самарканд он узнал об убийстве сына, вернулся в Ташкент и произвел страшное избиение горожан; казахи отступили к Каратауским горам. В 1613 году Имамкулы предпринял новый поход на Ташкент, но жестоко разбитый Есимом вернулся в Самарканд. В 1621 году Имамкулы опять воюет с казахами, разбитый в 2-х сражениях Имамкулы вернулся в Бухару.

После этих неоднократных попыток Есиму пришлось отказаться от мысли завоевать Бухарское ханство, Имамкулы тоже убедился, что и ему не вернуть Ташкента.

В 1625 году найманы, перенесшие погром в Хиве, присоединились к Казахскому ханству.

В 1627 году историк Абулгазы-Богодурхан бежал из Хивы от брата своего Асфендиара и был принят Есимом, проживающим в городе Туркестане. Через три месяца после этого туда прибыл другой казахский хан (удельный) Турсун, владевший Ташкентом. Почетного беженца Есим передал Турсуну, с которым Абулгазы и переехал в Ташкент. Далее Абулгазы сообщает, что через два года Есим напал на Турсуна, "убил его, перебил катаганов". Из слов Абулгазы не видно, чем вызвано нападение Есима на Турсуна.

По этому поводу старик Базеке, родом ошакты, проживающий на реке Бугень, возле поселка Чушка-булак, в 1923 году рассказал нам следующее предание.

Воинственный Есим-хан, отправляясь на восток на войну против калмыков, вызвал к себе в Туркестан младшего брата (удельного) Турсуна, владевшего Ташкентом и повелевавшего родами катаган и канлы. Есим передал ему управление всем народом, а также предложил ему взять под особое покровительство его семью. Турсун поклялся ("ант берды") исполнить все порученное в точности. Есим отправился на войну, а Турсун вернулся в Ташкент. Есим провел в походе два года, разорил калмыков и возвращался домой, распуская по пути воинов в родные аулы. На горе Куюк (40 верст на запад от Аулие-Ата), он увидел старуху, пасшую стадо телят, принадлежавшее Турсун-хану. Старуха плакала и причитала, что "вернется ее храбрый сын Есим и отомстит коварному Турсуну, сделавшему ее, ханшу, пастушкой". Есим узнал в старухе свою мать, им овладела "куюк" (злоба, ненависть), отчего и местность стала называться "Куюк". Спускаясь к реке Арыс в местности, известной выше под названием "Кутырган" (между рр. Арыс и Боролдай) он нашел остатки своего аула, разоренного Турсуном, члены семьи Есима пасли стада

Турсуна. В ярости, не знавшей границ, как бешеный ("кутырган") он стал быстро набирать новые войска в поход на Турсуна, поэтому местность стала называться "Кутырганом". Есим быстро двинулся на Турсуна, страшно разорил подвластных Турсуну катаганов, напал на Турсуна, воскликнув: "Хан Турсунды ант урсын" (да поразит хана Турсуна данная им клятва), и собственноручно убил его.

Предания, сохранившиеся среди рода шанышкылы Ташкентского уезда, говорят, что некогда их ханом был Турсун, которого убил Есим. После этого большая часть катаганов бежала в Бухару, а оставшиеся стали называться по отделению катаган - Шанышкылы.

В "Материалах по казахскому землепользованию Каркаралинского уезда" (т. VI - экспедиции Щербины) в родословной рода "каракесек" (стр. 101) читаем следующее примечание, подтверждающее слова Базеке о походе Есима: "аргынские батыры после одного набега на народ катаган делили между собой пленных дев, которых было сорок, при этом Чанчар взял Нурбике, Карпык - Даулетбике, Байборе - Оразбике, а род Тобыкты - Конырбике - это были дочери вожаков народа катаган".

По словам казахского генеалогиста Шакерима Кудайберды улы, на Конырбике женился его предок в 9 колене Сары.

О походе Есим-хана на калмыков есть предание и у киргизов, рассказанное Ешеналы Арабаевым, уроженцем юго-западного побережья Иссык-Куля, к нему присоединились киргизы; родовитые киргизы делали Есиму подарки, между прочим, были приведены к нему один жеребец гнедой масти и два жеребца чалой масти, предок Арабаева в 9 колене Тугельбай подарил Есиму лучшего скакуна во всей Киргизии - саврасого мерина.

Поход окончился для Есима удачно; на обратном пути на север от Иссык-Куля стал гнедой жеребец - эта мест-

ность до сих пор называется "Торы-айгыр" ("гнедой жеребец"). Чалые жеребцы стали, пройдя Аулие-Ата на сопках, получивших от них свои названия: "Улькен-Бурыл" ("Большой чалый") и "Кчи-Бурыл" ("Малый чалый"). Примерно через год Есим прислал Тугельбаю в подарок знатную пленницу, девицу из рода катаган, Тугельбай на ней поженил своего сына Мангыта, от нее родился сын, настоящее имя которого забыто, так как все его потомство стало называться по роду матери "катаганом". Сам Ешеналы Арабаев газетные статьи часто подписывал под псевдонимом Катаган.

Таким образом, предания, сохранившиеся среди казахов Чимкентского, Ташкентского, Каркаралинского уездов и киргизов Каракольского уезда, подтверждают поход Есима на катаганов, о чем только вскользь упоминает Абулгазы-Богодурхан. Взаимно враждебные отношения калмыков и казахов начались с момента объединения калмыков в союз (1399-1400 гг.) и продолжались вплоть до почти полного истребления их китайцами (1757 г.). Как только одна сторона успевала оправиться от нашествия другой, как сама, со своими полчищами уже вторгалась в область неприятеля, разоряя пограничные роды. Кочевые племена по условиям кочевого образа жизни не могли держать постоянных войск, но при таком тревожном состоянии не могли обходиться без постоянных караулов, об этом красноречиво свидетельствуют одинокие насыпанные сопки на горках или возвышенностях, сохранившиеся до наших дней и известные под образные способы сигнализации, извещавшие население о внезапной опасности, нападении неприятеля и т.д. (как, например, "Уран-от", о чем сказано выше), благодаря таким приемам известия о нашествии неприятеля распространялись с быстротой современного телеграфа.

Есим-хан, отказавшись от мысли завоевать Бухарское ханство, обратил теперь все внимание на другого, более

опасного соседа - калмыков. Возможно, что указанный выше поход Есима на калмыков не первый, что, в свою очередь, возможно, и калмыки в его время не однажды нападали на казахов.

Упоминаются военные действия между жунгарскими хонтайши Батыром и Жангир султаном, сыном Есим-хана в 1635 году. Жангир был взят в плен. Освободившись каким-то образом из плена, он стал беспокоить калмыков частыми набегами. Хонтайши, решив жестоко отомстить казахам, вторгся в 1643 году с 50000 войском в пределы казахской территории и успел покорить часть их владений. Жангир сумел собрать только 600 человек. Вступить в открытый бой с такой горстью храбрецов он, конечно, не мог, он устроил засаду в ущелье, окопал глубокий ров и обнес его высоким валом. Здесь оставил половину войска, а с другой половиной скрылся за горой. Когда жунгары напали на укрепление, Жангир ударил на них с другой половиной с тылу и открыл огонь из винтовок. Калмыки потеряли до 10000 человек и отступили в беспорядке. Вскоре в помощь Жангиру с 20000 свежего войска подошел Самаркандский военачальник, известный Жалантос-батыр, из рода Алим, поколения торт кара. Жунгарам пришлось отступить с уроном.

Так как в 1635 году Жангир назывался только султаном, а в 1643 году при приближении многочисленного жунгарского войска смог собрать только 600 человек, можно полагать, что Есим умер между 1635 и 1643 годами, и вернее всего, незадолго перед 1643 годом. Если бы 1643 году был жив Есим, известный ... Жангир мог бы располагать достойной силой. Вероятно, после смерти Есима была заминка с выборами старшего хана и власть Жангира еще не успела окрепнуть. Тот факт, что казахи не сумели вовремя поддержать Жангира, когда Жалантос явился к нему из-под Самарканда, также подтверждает мысль о том, что Есима в это время не было в живых. Когда умер

Жангир, не менее воинственный, чем его отец, неизвестно, но в 1688 году казахским ханом считался его сын, знаменитый Тауке, проживавший в Ташкентском уезде. Казахи прозвали Жангира "Салкам Жангир" ("внушительный, представительный Жангир").

По казахским преданиям, калмыки, желая породниться с грозным Жангир-ханом и тем несколько умиловить его, выдали за него дочь хонтайши, от которой и родился Тауке. По понятиям казахов ханствование Тауке считается самым счастливым временем в жизни казахов, временем, когда они достигли высшей степени военного могущества, и в то же время внутри ханства царили мир и спокойствие.

По отношению к родственникам со стороны матери - калмыкам Тауке держался политики отца и деда, т.е. тревожил их частыми нападениями и тем не давал им возможности нападать на казахскую территорию. Внук Батура - Цэван Рабдан жаловался Китайскому императору, что "он воюет с казахами поневоле", что Тауке перебил 500 человек калмыков, в сопровождении которых он возвратил Тауке-хану его сына, бывшего у хонтайши в плену, что Тауке напал на калмыков, сопровождавших его невесту и т.д.

Среди каракалпаков сохранились предания о нападениях на них казахского хана Тауке. Помнят Тауке и киргизы, значительная часть которых признавала его власть.

Главная заслуга Тауке состоит в том, что он дал казахам определенный правопорядок общественной жизни. Умный и энергичный Тауке, которого Левшин сравнивает с Ликургом и Драконом, более замечателен своею административною и законодательною деятельностью. Слабые угнетенные роды Тауке соединял в союзы, чтобы последние могли противостоять против сильных родов. Для фактического управления подвластными родами назначили 6 биев: 1) Старшей Орде - Толе Алибекулы (дулат, отделение жаныс); 2) в Средней - Казыбека (Каз даусты

Казыбека-аргын, каракесек); 3) в Младшей - Айтеке (алим, торт-кара, внук брата знаменитого Жалантос батыра из Самарканда); 4) у киргизов - Кокым-бия Карашорина; 5) у каракалпаков - Сасык бия; 6) у катаган, жайма и других мелких родов - имя бия неизвестно. Далее отдельные роды, отделения, поколения управлялись одними биями. Ежегодно, осенью бии на 1-2 месяца собирались у ставки Тауке Ханабад на холму "Культобе" на левом берегу реки Ангрен в 40 верстах на юг от Ташкента. В памяти народной собрания эти сохранились в выражении "Культобенын басында кунде кенес", т.е. "на Культобе собрания происходят ежедневно". Эти собрания носили характер и законодательный и судебный. Законодательные изречения, названные "Жеты-жаргы" были основаны на принципах правосознания, вытекающего из условий общежития кочевых родов. Словоохотов в своем труде "Народный суд обычного права казахов" приводит интересные положения "Жеты-жаргы". Большая часть дел решалась биями у себя единолично, но в важнейших случаях, не желая брать на себя ответственность за правильность решения, бии представляли свои предложения на одобрение собрания на Культобе.

До сих пор рассказывают о нескольких остроумных решениях Толе бия, одобренных Культобинским собранием. Изречения "Жеты-жаргы" передавались из уст в уста почти до наших дней. Затем народные предания говорят, что Тауке дал каждому роду тамги (родовые клейма для лошадей), но эти указания не соответствуют действительности. С течением веков последующие поколения все хорошее в прошлой жизни стали приписывать временам Тауке, отсюда и сохранилась поговорка, что при Тауке - "кой устунде бозторгай жумырткалаган" ("на спине овцы клали яйца жаворонки"), этим казахи хотят охарактеризовать ханствование Тауке как время исключительного

благополучия, развития мирной кочевой жизни, довольства, отсюда Тауке был прозван "Аз-Тауке", т.е. "святой Тауке".

В 1717 году царь Петр I приказал Сибирскому губернатору Гагарину войти в сношение с казахами и помочь им в борьбе против калмыков, так как русское правительство также стало опасаться их возрастающего могущества. Хан Тауке (как и удельные ханы Каип и Абулхаир) ответил обещанием повиноваться России. Однако, в том же году умер Тауке, а Абулхаир, вместо того, чтобы использовать обещанную помощь против калмыков, сам сделал набег на русскую территорию и дошел, грабя, до Новошешминска (Казанской губернии). Такой поступок Абулхаира не мог пройти без последствий: на казахов напали почти одновременно сибирские казаки, волжские калмыки и башкиры, вследствие этого Младшая Орда принуждена была откочевать далеко на юг, в район города Туркестана. Это видно из того, что во время нашествия калмыков в 1723 году Младшая Орда очутилась около г.Саурана и бежала оттуда не на прежние кочевья, т.е. на северо-запад, а в Хиву.

Цэван Рабдану было известно затруднительное положение казахов, преемником Тауке был избран его сын-Болат, человек слабовольный, непредприимчивый. Казахи забыли об опасностях извне и занялись своими внутренними распрями и раздорами. Для калмыков же как раз в это время создались условия, благоприятствовавшие усилению их могущества.

Военному успеху калмыков способствовал сержант шведской артиллерии Иоган Густав Ренат, попавший в плен к русским в 1709 году под Полтавой. Будучи эвакуирован в Тобольск, он принял участие в известной экспедиции Бухгольца вверх по Иртышу. Транспорт, в котором он состоял, вблизи теперешнего города Павлодара был окружен калмыками и после упорного сопротивления взят в плен (зимой 1715-16 гг.). Ренат пробыл у калмыков до 1733

года, научил их плавить железную руду, лить пушки, снаряды, устроил даже типографию. Казахи не подозревали о таких приготовлениях калмыков.

Основательно подготовившись к предстоящим военным операциям, жунгарский хонтайши Цэван Рабдан во главе многочисленного войска, отлично вооруженного (винтовки, пушки и т.д.), напал на казахов. Начало вторжения в занимаемую казахами территорию падает на весну 1723 года. Казахи были застигнуты врасплох, ни о каких мерах защиты не могло быть и речи, нужно было бежать, бросая скот, имущество, стариков, детей и т.д. Немало народу было перебито калмыками, немало погибло при переправах через бушевавшие реки Талас, Боролдай, Арыс, Чирчик, Сыр-Дарью. Охваченные паникой казахи бежали к реке Сыр-Дарье, только за ней можно было чувствовать себя в безопасности. Старшая Орда и часть Средней переправились через Сыр-Дарью выше впадения в нее р.Чирчик. Громадная толпа переправилась у теперешнего Конногвардейского поселка, у исторического озера Алка-кол, о котором помнят казахи старшей и Средней Орды ("Алкакол сулама"). Младшая Орда, обогнув г. Сауран ("Сауран айналган"), переправилась через ст.Чиили или Кзыл-Орды (Акмечет) и ушла в Хиву.

Это историческое бедствие называется "Актабан шубырынды". Нищета и голод достигли крайних пределов: питались нечистой тварью и корнями разных растений ("жау-жумур"-нечто вроде полевой картофели; "алгыр"-похожий на лук корень очень горького растения; "козы куйрык"-грибы; "мия"-кора березы и проч.).

Об этом историческом бедствии в народной памяти сохранились следующие стихи:

"С вершин Каратауских гор спускаются отокочевывающие (аулы) при кочевке одиноко (потерявши мать) идет один верблюжонок, как тягостна потеря близких родных; с черных глаз капая чистые слезы. Что это за

година, година тяжелых народных испытаний и лишений, бывшего счастья и богатства; при всенародном бегстве пеших поднимается облако пыли сильнее январской степной метели. Что это за время - время безначалия, беспорядочной паники, но вернется ли счастливое прошлое, близкие родные и родина остались позади, тоскую по ним, испускаю из глаз море слез".

Академик Бартольд утверждает, что в 20-х годах 18 века Самарканд в течение 7 лет (вероятно, 1723-1730 годы) был совершенно покинут жителями, и в Хивинском ханстве, приблизительно в те же годы, были заброшены все селения и все пашни и что в самой Хиве оставалось не более 40 семейств. Доктору Досмухамедову Х. в 1925 году в Самарканде показали одну васиху (купчая крепость на землю), относящуюся к концу 18 века. В ней говорилось, что такой-то участок куплен предком хозяина васихи после разгрома казахов калмыками, когда беженцы-казахи наводнили Самаркандскую и Бухарскую области; доктор Досмухамедов утверждает, что время, указанное в васихи, действительно совпадает с "Актабан шубырынды".

В.Наливкин сообщает, что около того же времени (1702-1784 г.) пришло в Фергану из Самаркандской области значительное количество эмигрантов, и "что вызвало это переселение, туземные историки не говорят".

Сопоставляя эти сведения с фактами всеобщего обнищания, голода, охвативших казахов, нетрудно прийти к заключению, что толпы беженцев-казахов действительно наводнили Самарканд, Бухару, Хиву, Фергану, и ввергли в голод и оседлое население Туркестана.

В Кокандском уезде существует крупная волость - Найманская, среди осартившихся жителей волости существует предание, что их предки - казахи и что они переселились туда 6-7 поколений назад.

В районе г. Кермине (около Бухары) в настоящее

время проживает отделение наймана - садыры в количестве 12 тысяч дворов, они оказываются родственниками лепсинских садыров, дворов, с которыми многие сходятся в 8-9 коленах, это - потомки оставшихся там садыров после разгрома 1723 года.

Определенно известно, что в те же годы в районе Бухары жил известный среди дулатов бий - Малик (отд. сыйкым), 5-е колено его 75-летний старик Байсейт ныне проживает в 25 верстах на север от Шымкента.

Наконец, значительная часть беглецов докатилась до Жидели-Байсына (Восточная Бухара), местности очень хорошо сохранившейся в памяти казахов даже отдаленных улусов (Лепсинский, Зайсанский).

Состояние беглецов Левшин описывает так: "переходы сии влекли за собой неминуемое разорение и гибель. Стада и табуны ежедневно уменьшались, меновая торговля прекратилась, нищета и страдания сделались всеобщими, иные умирали от голода, другие бросали жен и детей своих. Наконец, бегущие остановились, но где же, в местах бесплодных и не представляющих никаких удобств для кочевого народа. Столь несчастное положение не могло быть долго сносимо казахами. Из двух зол, предстоящих им, легче было избрать то, которое обещало какие-нибудь выгоды, если не в настоящем, то хотя бы в будущем. Отчаяние убеждало их в необходимости возвратить прежние жилища, а бедствия внушали средства к достижению. Опасность примирила внутренние междоусобия, возродила общее согласие и направила всех к одному предмету".

В упомянутой выше статье по исследованию "Актабан шубырынды" нами было установлено, что только в конце 1726 года или в начале 1727 года казахи организовали отряды и выступили против калмыков. Первые победы над ними были одержаны батырами Младшей Орды на берегах рр. Буланты, Белеуты (юго-восточный угол Тургайского

уезда) и в местности Кара-Сиир, известной в настоящее время под названием "Калмак-кырылган" - "место гибели калмыков".

Наступавшие колонны трех Орд сошлись, по нашему мнению, в местности около нынешней железнодорожной станции Бадам (в 30 верстах на запад от Шымкента), у горы Орда-Басы, что в переводе значит "Глава Орды" или "Главная ставка". Это небольшая гривка, расположенная на наклонной террасе долины рек Арыс и Бадам, окаймленной Алатаускими и Каратаускими горами, усеянной отдельными возвышениями, невысокими хребтами, переходящими во всхолмленную степь, командует над всей террасой. Стоит подняться с низины р. Арыстанды или Чаян, или других мест, как сразу бросится в глаза характерная сопка Ордабасы, и наоборот, с вершины Ордабасы можно обозревать все пространство, какое только доступно глазу дальнозоркого степняка. У Ордабасы протекает р. Бадам, когда-то многоводная, с наилучшими тучными лугами, позади Ордабасы (на запад и на юг) во многочисленных лугах можно скрыть значительные полчища. Мы полагаем, что именно здесь общее предприятие освящено клятвой верности друг другу, и здесь "главным предводителем был выбран Абулкаир-хан, и белый конь (акбозат), принесенный по обычаю народному в жертву, был принят залогом будущего успеха". Следы дальнейшего победоносного шествия казахов мы видим в названиях урочищ "Улькен Орда конган" и "Кши Орда конган" в верховьях рек Боролдая и Кошкар-Ата, в названии лога Абулкаир (по имени хана Абулкаира) против поселка Подгорное. Наконец, грандиозное побоище произошло в местности, известной в настоящее время под названием "Аныракай" (место рыданий калмыков) на юг от озера Балхаш. Здесь казахи одержали самую блистательную победу, об этой победе помнят до сих пор.

До этого места, до этого времени (по нашему, начало 1730 года), казахи дрались против общего врага дружно, бок о бок. Главным предводителем оставался, повидимому, старик Абулкаир. Как раз в это время произошло какое-то крупное событие, между казахскими ханами произошел полный раскол. Младшая Орда под предводительством Абулхаира и часть Средней с Самеке-ханом во главе оставили фронт, ушли к русской границе и там приняли русское подданство. В статье "Актабан шубырынды" мы доказали, что причиной ссор ханов были выборы Старшего хана на место умершего Болата. Так как выбор большинства пал на Абулмамбета, то Абулхаир и Самеке сочли себя обойденными и ушли, чтобы сорвать общеказахское дело.

История присоединения к России Младшей и части Средней Орды описана Левшиным довольно подробно, поэтому, не останавливаясь на этом, ограничимся кратким описанием дальнейшей борьбы Средней и Старшей орд с калмыками до исторической резни последних китайцами.

Около 1738 года Средняя Орда и Старшая Орда подвинулись на восток, Абулмамабет хан и султан Аблай кочевали тогда вблизи Иртыша, в это время Галдан Цэрен воевал с китайцами, с которыми в 1739 году вынужден был заключить мир, по этому миру он потерял почти половину своих владений. Теперь Галдан Цэрен снова двинулся на казахов, последние откочевали к русской границе, Абулмамбет и Аблай вынуждены были прибыть в Оренбург (1740 г.) и принять присягу на подданство России. В следующем году среднеордынцы объявили бежавшего к ним башкира Карасакала братом жунгарского хонтайши, желая вызвать смуту и замешательство среди калмыков, казахи с мнимым претендентом на жунгарский престол напали на их владения. Галдан Цэрен во главе 15-тысячного войска двинулся на казахов, разгромив племена найман и

керей, живших на р. Сарысу, дошел почти до Оренбурга. У найманского отделения кара-керей существует предание, что во время этого нашествия калмыков родился на берегах рек Атасу и Манака некто Медет, потомство которого проживает в 40 верстах на запад от Сергиополя. В 1742 году во время схваток с калмыками Аблай попал в плен, из которого освобожден в 1743 году. В 1745 году умер Галдан Цэрен. С этого времени начинается падение могущества жунгар; последнее нападение на казахов произошло в 1754 году, когда казахи снова бежали на запад к русской границе. В том же году к Аблаю бежали претенденты на жунгарский престол Амурасана и Лабача. Под видом оказания помощи им Аблай во главе значительного войска двинулся на калмыков и разорил их аулы, далее стал искусственно раздувать их вражду. В 1755 году с помощью Аблая и Китайского императора, Амурасане удалось овладеть всем Калмыкским государством. В том же году произошло восстание Амурасаны; он вероломно напал на китайское войско, истребил его и опустошил пограничную область - Хами. Китайский император послал сильное войско с приказом уничтожить калмыцкий народ, и, действительно, китайцами было перебито до 1 миллиона душ жунгар без различия пола и возраста. В это время с запада на них напал Аблай-хан. Амурасана бежал в Россию, где и умер от оспы (1857 г.).

После уничтожения жунгарского царства казахи Средней и Старшей Орд двинулись на восток и заняли кочевьями огромное пространство до Алтайских гор и района г.Кульджи.

ПРИМЕЧАНИЯ К РОДОСЛОВНОЙ ДОМА ЖОЧИ-ХАНА, СТАРШЕГО СЫНА ЧИНГИСХАНА

1. Владения Жочи простирались от Алтайских гор на запад, включая на юге северные части Семиреченской, Сыр-Дарьинской областей, города Отрар, Туркестан, пески Кзыл-Кум, Хиву, Кавказ, Мазандеран.

2. Владения Чагатая заключали в себе страны на юг от владений Жочи, включали Кашгарию и простирались до Аму-Дарьи.

3. Владения Угедая лежали на восток от владений Жочи и Чагатая включая Китай. Угедеевцы уже в 1248 году лишились своих владений ввиду захвата их Тулидами. Из угедеевцев только Хайдухан (1235-1301) имели самостоятельные владения в районах теперешней Киргизии (Кара-Киргизии).

4. Туле, младший сын, унаследовал коренной юрт (Основную Монголию) и войско, сыновья его (Манке, Кублай, Кулагу) с помощью жочидов (Батыя, Берке, Ежена) отняли владения угедеевцев и завладели Персией (кулагиды или ильханиды).

5. Гаммер, на основании данных историков Мунеджимбатия и Гафария производит Орус-хана, родоначальника казахских ханов от Ежен-хана (Орда "Ежен") (Вельяминов-Зернов, ч.2, стр. 231). Лен-Пуль Стенли ("мусульманские династии", перев. акад. Бартольда) Орус-хана также выводит из дома Ежена (с пропуском сына его Саргактая). Абулгазы-Богодурхан (Чеджере-и-тук, чагат. текст, стр. 117) производит Оруса из дома Токай-Тимира. Жочи, отец Ежена и Токай-Тимира умер в 1227 году, а орус в 1376 году, т.е. их разделяют 150 лет, по первому на это время приходится 7 поколений, по второму (Токай-Тимир, Узь-Тимир, Ходжа, Баракул, Орус) - 4 поколения. Из многочисленных родословных казахов выясняется, что на сто лет у них обычно приходится 4 поколения и нередко - 5

и очень редко - 3, случаи, подобные последним, помнят казахи, считая их божьим наказанием. В ханской фамилии были приняты более ранние браки, чем у казахов, т.е. на столет должно приходиться более 4 поколений. Такой подсчет более оправдывает родословную от Ежена, чем от Токай-Тимира. Необходимо заметить, что подобные ошибки у Абулгазы-Богодурхана встречаются нередко.

Наконец, у казахов, а особенно чингизидов, осталась память о каком-то хане Ежене (некоторые тюринцы считают его даже предком, между тем, Токай-Тимир совсем неизвестен).

6. Орус-хан около 1275 года завладел территорией всей Белой Орды, вследствие чего его соперник и племянник Тохтамыш бежал к Тимуру. Тохтамышу по смерти Оруса удалось завладеть территорией не только Белой, но и Золотой Орды. Разбитый в 1395 году Тимуром, Тохтамыш бежал в Сибирь, где и погиб в 1406 году (вблизи гор. Тюмени). После него ханом Золотой Орды сделался Темир Кутлуг (1395-1400). После призрачных ханов (Шадыбека, Болата) ханом сделался Темир, которого сменил его сын, известный Кши-Мухамед. Последний золото-ординский хан Ахмед, сын Кши-Мухамеда, погиб в 1481 году от рук шайбанида Ибака (Ибрагима) и ногайских мурз Мусы и ямбрчи, правнуков знаменитого Едыге-бия.

7. Барак-хан владел Ташкентом, Туркестаном, Хорезмом. Между г.Чимбаем и Акмечетью (Кзылорда), вблизи Жана-Дарьи казахи до сих пор показывают гору, известную под именем "Барактын кус салатын тауы" ("гора, на который Барак обычно дрессировал охотничью птицу-орла"). В этих же степях жили и вели войны его сыновья Керей и Жанибек и внуки Иранчи, Махмуд и здесь (в районе Ургенча) от руки Шагым мурзы, сына Мусы, погиб третий внук Жадык (1503 г.), родоначальник позднейших казахских ханов.

По свидетельству Карамзина (примечания к "Истории Государства Российского", т.V, примеч. 214) в 1422 году Барак сделал набег на г.Одоев; около 1424 года завладел Золотоординским престолом и в 1428 году погиб в сражении с Кши-Мухамедом.

8. Казахские ханы ханствовали в такой последовательности: 1) Жанибек (1456-1477), 2) Касым (род. 1448, умер 1523), 3) Мамаш (1524), 4) Таир (1529), 5) Бойдас (1533), 6) Тогым (1537), 7) Хакназар (1537-1570), 8) Сыгай (1582), 9) Тауекел (1582-1598), 10) Есим (1598-1643), 11) Жангир (1643-1680), 12) Тауке (1680-1717), 13) Болат (1717-1730), 14) Абулмамбет (1730-1771), 15) Аблайхан (род. 1711, умер 1781).

Хронология золотоординских ханов Дом Батыя

Батый	1227-1256
Сырдак	1256
Берке	1256-1266
Монке Темир	1266-1280
Туда-Монке	1280-1288
Толе Бука	1288-1290
Тохта	1290-1312
Узбек	1312-1340
Жанибек	1340-1357
Бердыбек	1357-1359
Кульпе, Науруз	1359

Дом Ежена

Тохтамыш	1376-1395
Куйрчик	1395
Темир-Кутлуг	1395-1400
Шалык	1400-1408

Барак	1424-1428
Кши-Мухамед	1428-1460
Ахмед	1460-1481

**Воспроизводится по изданию
Общества изучения Казахстана,
Кзыл-Орда, 1926 г.**

**О чем поведали ученые
/ М. Тынышпаев, М. Массон,
С.Малов, Г.Гржимайло.**

**Сост. У.Джанибеков. - Алматы:
Рауан, 1997.-С.3-15**

СЛЕДЫ ДРЕВНИХ ГОРОДОВ, КРЕПОСТЕЙ, КУРГАНОВ В СЫР-ДАРЬИНСКОЙ И ДЖЕТЫСУЙСКОЙ ГУБЕРНИЯХ

І. Чимкентский уезд

1. В 20 верстах от ст. Арысь по Семиреченской жел. дороге на левом берегу р. Арысь, в местности Караспан находятся развалины древнего города; по рассказам местных жителей казаков (из рода конрат), город носил название "Калаш". В древние времена существовал тюркский род "калаш"; получил ли город название от этого рода или нет, неизвестно. Местные жители на месте развалин находили глиняные горшки и даже медную посуду.

2. В 6-7 верстах ниже города Чимкента и в 2 верстах от р. Бадам, в 100-150 саженьях от полотна железной дороги находятся бугры в виде отдельных, ясно различаемых кварталов; бугры занимают значительную площадь; более точно определить последнюю затруднительно, так как вся местность представляет собою орошенные поля с хуторами сартов и казаков. Расположение города вблизи реки на великолепно орошенной местности говорит за то, что здесь когда-то был значительный город. Быть может развалины принадлежат древнему городу Асфиаджаб, который по определению акад. В.В. Бартольда должен был находиться на месте нынешнего кишлака Сайрама (в 10 верстах выше Чимкента). Местные жители находили глиняные горшки, (...) найдена ли посуда или другие предметы, узнать не удалось.

3. В верховьях р. Кельте-машать, в местности Цир-Су видны следы какой-то крепости; никаких раскопок не делалось; казаками тоже ничего не найдено.

4. В 6 верстах на запад от ст. Тюлькубас, у самого полотна железной дороги течет ручей Чанка-Бастау,

выемкой жел. дороги прорезана южная часть "Торткыля" (четырехугольника) в виде небольшой крепости. В 1916 году при разработке выемки были найдены глиняные горшки, медные чашки; по рассказу проживающего тут же казака (Джуа... бека Нусупбекова) найдена небольшая серебряная посудинка в 50 саженьях ниже этого места. Лет 15 назад одним казаком найдена медная посуда таких замечательных размеров, что один тюлькубасский сарт, не торгуясь с ним, дал ему в обмен большой медный самовар. В 20 саженьях еще ниже, примерно тоже 15 лет назад найден обнаженный сосуд высотой в рост взрослого человека, т.е. около $2\frac{3}{4}$ аршина, диаметр дна и отверстия около $1\frac{1}{2}$ аршина, в средней части сосуд расширяясь, имел диаметр до $3\frac{1}{2}$ аршина; толщина стенки около 6 вершков. Никаких наружных или внутренних украшений не было. Сосуд был наполнен обыкновенным грунтом; на вопрос о том, какова стенка сосуда - цельная или сложена из отдельных обожженных кирпичей, рассказчик не мог ответить, но полагает, что она должна быть сложена из кирпича. Сосуд тогда же был разбит казаками; следов теперь не осталось. Около того же места на глубине около 2-3 аршин найдено 5 трупов, уложенных одинаково головами на север, лицами на запад, из чего рассказчик полагает, что трупы принадлежат мусульманам; когда рассказчик надел на голову верхнюю часть черепной кости, то стенки последней отстояли от его головы на 1 вершок с каждой стороны, зубы сохранились довольно хорошо величиной в полмизинца взрослого человека, ролевая кость оказалась в полтора раза длиннее и крупнее, чем у современных людей.

5. В 5 верстах восточнее ст. Тюлькубас, в 50 саженьях севернее полотна жел. дороги находится небольшой курган, куда проведена была водопроводная труба из обожженной глины. Длина водопровода около 4 верст; вода бралась из незаметного небольшого ключа у горы.

II. Аулиеатинский уезд

6. Ниже города Аулие-ата в 4 верстах, на левом берегу реки Талас около бугров "Кос-тобе" находится не сколько бугров; отсюда на запад, на значительное протяжение тянутся следы каких-то старинных развалин; местные жители казаки не могли дать каких-либо сведений или преданий; неизвестно так же, делались раскопки или нет. Возможно, что развалины принадлежат древнему городу Тараз.

Пишпекский уезд

7. В 2 верстах ниже стан. Константиновка (...) Чу находятся следы какой-то крепости.

IV. Алмаатинский уезд

8. В 42 верстах севернее ст. Курдай в местности Бозбармак находятся развалины большого города; площадь его равна, примерно, 4 версты на 4 версты, т.е. около 16 квадрат. верст. Улицы видны довольно ясно; их по 7 штук в том и другом направлении. Местность (...) крытая, ровная и в настоящее время без воды. Не так было, по-видимому, в древности, ибо существование такого значительного города без водного источника немыслимо. Вода, вероятно, была проведена из высыхающего озера Коль-Камыс, что находится вблизи ст. Отар.

Несколько лет назад казаки сделали попытку оросить местность Боз-Бармак из ключей Коль-Камыса, прорыли арык длиной 30 верст, обходя по пути соляные грязи "Копасор"; года 2-3 пользовались водой для посевов, затем вода стала иссякать и наконец совсем перестала течь; казакам пришлось уйти в другое место. По рассказам каза

ков, ключевые и грунтовые воды в этих местах уменьшаются с каждым годом. Возможно, когда-то воды Коль-Камыса было достаточно для питания города Боз-Бармака. По преданиям город был населен народом "Муг". Лет 40 назад об этих развалинах узнали Алмаатинские власти; произведенные раскопки дали несколько медных посуды. По рассказам казаков, администрацией найдены были серебряные чашки, скелеты и проч.

У. Копальский уезд

9. В местности Бала-саз, в 25 верстах от Копала на восток находятся следы древнего города; далее на берегу р. Аксу (на восток от ст. Арасан) расположены какие-то бугры, по-видимому, следы города или крепости.

УІ. Лепсинский уезд

10. В 7 верстах от Сарканда по дороге на Баскан расположена сопка, куда была проведена вода по гончарной трубе. Куски гончарной трубы на месте видел сам.

11. Между пос. Антоновка и р. Лепса расположены следы древнего города; улицы, кварталы видны довольно отчетливо. Лет 20 назад казаки находили там глиняные горшки, медные котлы.

12. В 5 верстах выше поселка Черкаска, на левом берегу реки Лепса находятся развалины древнего города, кое-где расположены целые группы камней, служащие убежищем невероятной массе змей. Казаки боятся этого места, называют его - Орда-жылан, т.е. столицей змей. Казаки думают, что там живет царь змей "Айдахар" (дракон). Я видел это городище в детстве, около 40 лет назад; никаких раскопок не делалось.

13. У западного конца г. Лепсинска против мусульман

ского кладбища находится целая горка из россыпей камня небольших размеров (около 5-7 фунт.). Камни с острыми краями для построек не пригодны, взяты не из ближайшей реки Лепсинки (в которой камни имеют закругленную форму), а доставлены сюда, несомненно из гор (верст 12). Назначение горки и самих камней неизвестно; местные жители казаки думают, что камни были из гор привезены воинами Чингис-хана, пожелавшего узнать численность своего войска.

Тынышпаев М История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С., Байгалиев Б. - Алма-Ата, Қазақ университеті, 1993. - 200—203 с.

II. Бөлім. М.ТЫНЫШБАЕВ - КӨРНЕКТІ САЯСИ ҚАИРАТКЕР
(М.Тынышбаев туралы жазылған зерттеулер)

№ 444. 1907 г. № 882.

По Журналу

По Архиву

446.

ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЫ

ДѢЛО

*Члена Государственной Думы
отъ Самаринской области
(отъ туземцевъ и др.) Мухаммеджана
Тынышпаевича Тынышпаева.*

Началось 20 февраля 1907 года.

Кончено 3 июня 1907 года.

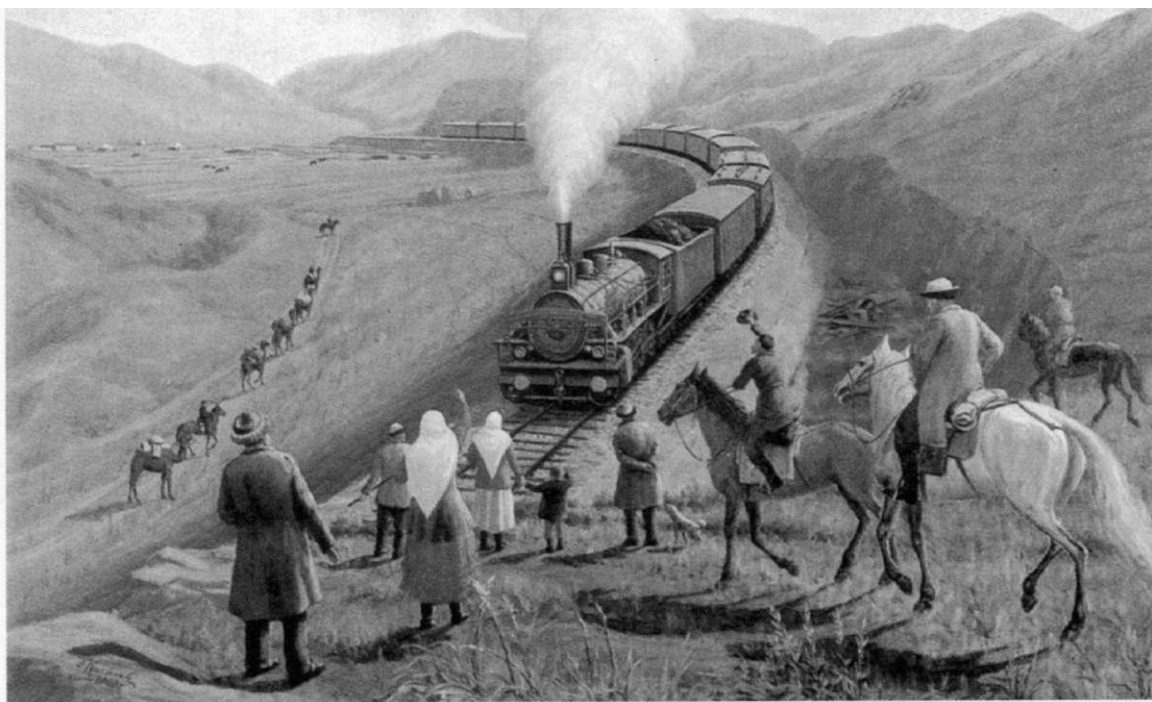
Ц. Г. И. А.

Фонд № 1278. Опись 1

Ед. хр. № 446

на 2 лист

Ликфотокопия

Алғашқы теміржол құрылысы.

М. Тынышбаев Верный қаласындағы ерлер гимназиясының түлегі.
1900 жыл.

АТТЕСТАТЪ ЗРѢЛОСТИ.

Данъ сей Михаилу Мукашевскому,
вѣроисповѣданія малоиманнаго, сыну Исидору,
родившемуся в. Алексинскомъ уездѣ, Серпуховской
области, Александровскомъ волостномъ селѣ
Степановѣ Александровъ родѣ,
обучавшемуся Олександрѣ въ Вѣрненской Гимназіи и пробывшему
вѣрнѣ годъ 2 въ VIII классѣ, въ томъ, во первыхъ, что, на основа-
ніи наблюденій за все время обученія его въ Вѣрненской Гимназіи, по-
веденіе его вообще было хорошее, исправность въ посѣщеніи
и приготовленіи уроковъ, а также въ исполненіи письменныхъ работъ
отличная, прилежаніе отличное и любозна-
тельность ко всемъ вообще предметамъ отличная,
и во вторыхъ, что онъ обнаружилъ нижеслѣдующія познанія:

Наименованіе предметовъ Гим- назическаго курса.	Отмѣтки, выставленныя въ педагогическомъ совѣтѣ, на основаніи § 52 правилъ объ испытаніяхъ учениковъ гим- назій и прогимназій вѣдом- ства Министерства Народ- наго Просвѣщенія.	На испытаніяхъ, происхо- дившихъ съ <u>11.31</u> мая по- номъ <u>1882</u> года.
По Закону Божію — — — — —	— — — — —	— — — — —
— Русскому языку съ церковно- славянскимъ и словесности —	<u>5 (хорошо).</u>	<u>5 (хорошо).</u>
— Логикѣ — — — — —	<u>5 (хорошо).</u>	<u>5 (хорошо).</u>
— Латинскому языку — — — —	<u>5 (хорошо).</u>	<u>5 (хорошо).</u>
— Греческому языку — — — —	— — — — —	— — — — —
— Математикѣ — — — — —	<u>5 (хорошо).</u>	<u>5 (хорошо).</u>
— Математической географіи —	<u>5 (хорошо).</u>	— — — — —

— Физикъ — — — — —	5 (пять).	
— Исторіи — — — — —	5 (пять).	5 (пять)
— Географіи — — — — —	5 (пять).	
— Французскому языку — — — — —	5 (пять).	5 (пять)
— Нѣмецкому языку — — — — —		

Во вниманіе къ постоянно отличному поведенію, прилежанію и къ отличнымъ успѣхамъ въ наукахъ, въ особенности же въ математикѣ педагогическій совѣтъ постановилъ наградить его золотой медалью и выдать ему аттестатъ, предоставляющій всѣ права, обозначенныя въ §§ 129—132 Высочайше утвержденнаго 30-го іюля 1871 года устава гимназій и прогимназій. Іюня 11 дня, 1900 года, г. Вѣрный, Семирѣченской области.

Подписи: Директоръ гимназіи М. А. Андреевъ, М. П. Писинъ,
М. П. Писинъ, М. П. Писинъ, М. П. Писинъ, М. П. Писинъ,
М. П. Писинъ, М. П. Писинъ, М. П. Писинъ, М. П. Писинъ,
и секретарь М. П. Писинъ.

Вѣрный: М. П. Писинъ

Печать Вѣрненской мужской гимназіи.

Аттестатъ о званіи А/У/У,
удостоверенъ за № 253 и удосто-
вленъ въ привѣтъ отъ обще-
ства № 2 поучилища, г. Вѣрный,
1900 г. Мухамедсанъ Тимовичъ

Назначена ему золотая медаль
которую добровольно получилъ Мухамедсанъ Тимовичъ
Сыртанову Сыртанову.

Мухамедсанъ Тимовичъ

М. Т. Тынышпаев.

*Дорожному Давуду
с Нахмедовичу Шейху
от автора
г. Ашгабад
18/5-28 г.*

Ак-табан-шубрынды.

(Великие бедствия и великие победы казаков.)

Издание Общества для изучения Таджикистана
и иранских народностей за его пределами.

Ташкент
1927

М. Тынышбаев зайыбымен бірге.

Суретте: Оңнан солға қарай М. Тынышбаев, кызы Бәтенадбану (Фата), ұлы Ескендір, кызы Динарзада.
Алматы қаласы, 1930 жыл.

из. «Молодой Дагестану
от мамы» 1933г.

... Мұхамеджанды өзгерістерден кейін хукімет
Түркістан комитетіне аға қылып сайлады.
Түркістан уәлаятындағы бес облыс һәм Бұхара,
Хиуа істерін басқару үшін құрылған Түркістан
комитетінің барлық 9 ағзасынан екеуі қазақ еді:
Әлихан һәм Мұхамеджан. Мұнан да көрінеді,
Мұхамеджан қазақта бір болса өзі, екі болса
екінші кісі екендігі. Жаз бойы Мұхамеджан
қазақ-қырғыз һәм мұжықтар үшін жәрдем сұр-
ап, Петерборға да барып қайтты.

Қазақ. 1917 ж. 28 қазан. № 277.

ИНЖЕНЕР И ИСТОРИК

(О ТЫНЫШПАЕВЕ)

... Одним из выдающихся сынов казахского народа, представителей "старой" казахской интеллигенции был Мухамеджан Тынышпаев, первый железнодорожный инженер из казахов, депутат 2-й Государственной Думы, строитель Турксиба, автор многочисленных исторических работ. Он родился 12 мая 1879 года в горах Жыланды Маканчы Садыровской волости, Лепсинского уезда, Жетысуйской области (ныне Кабанбайский район Талды-Курганской области) в семье бедного скотовода-кочевника.

Тынышпай не смог обучать своего сына на родном языке. При царизме казахских школ не было, и только редкие мальчишки-казахи из бедных семей попадали в куций список уездного начальства, чтобы учиться в гимназии на русском языке. Мухамеджану повезло - 14 августа 1890 года он был принят в двухгодичный подготовительный класс Верненской мужской гимназии. И в течение десяти лет (основной курс 8 лет) любознательный Мухамеджан все силы мог отдать занятиям. ... В аттестате зрелости, выданному Тынышпаеву в 1900 г., было отмечено, что он награждается золотой медалью за отличные успехи в науках, особенно в математике...

Именно стремление служить своему народу толкнуло его на мысль продолжать учебу в институте и стать инженером. Золотая медаль гимназии и восторженная характеристика педсовета открывали и другую возможность - его рекомендовали на должность переводчика в канцелярию Семиреченского военного губернатора. Однако перспектива канцелярского служащего, в лучшем случае

наживающего средства к жизни, чин и медали, не прельщала. Он изъявил желание поступить в Петербургский институт железнодорожного транспорта имени императора Александра I. Тынышпаеву без казенной степендии трудно было бы учиться в далеком Петербурге. Тут пришел на помощь его учитель, директор гимназии М.В. Вахрушев. Он ходатайствовал перед военным губернатором Семиреченской области: "Принимая во внимание, что воспитанник Тынышпаев во всех отношениях образцовый ученик и притом выдающихся способностей, и потому я считаю правильным своим долгом усерднейше просить Ваше превосходительство предоставить имеющуюся в вашем распоряжении степендию Тынышпаеву, без таковой степендии он не может продолжить образование в высшем учебном заведении". Петербург принял Тынышпаева с удивлением и недоверием - ведь он был первый инородец, рискнувший поступить в столь престижный вуз. Ему пришлось выдержать ряд специальных экзаменов, пройти конкурс и доказать обоснованность своих претензий. Итак, в 1900 г. М.Тынышпаев стал студентом....

Как бы то ни было, несмотря на материальные затруднения, Тынышпаев учился на отлично. Его студенческие годы были также заполнены посещениями общественных мест, библиотек, выступлениями в печати, на различных собраниях, вечеринках. Это тем более понятно, если учесть, что Тынышпаев был самым непосредственным участником революции 1905 года. ...Значительным фактом в биографии Тынышпаева периода первой буржуазно-демократической революции является его доклад на съезде автономистов в 1905 г. На тему: "Казахи и общественное движение". В докладе раскрывается грабительская для казахского народа сущность колониальной политики царизма, следствием которой автор считает хозяйственную разруху. В том же 1905 г. Тынышпаев обратился с заявлением на имя комитета министров, где пытается научно обо-

снова несоответствие основных принципов управления казахами, интересами казахского народа и требует перехода от военной системы управления к гражданской. ... Таким образом голос Тынышпаева перекликался с известной "Каркаралинской петицией" казахских демократических интеллигентов осени 1905 года. Это дало основание царским властям усомниться в политической лояльности казахского студента. Следствием смелых политических требований, с которыми он соизволил выступить перед общественностью и царскими властями, явилось установление негласного надзора над Тынышпаевым. Слежка велась и в 1906 г., когда он по окончании института в течение четырех месяцев работал на изыскании Семиреченской железной дороги. До этого сыщики Лепсинского уезда докладывали по инстанциям, что студент Тынышпаев возит домой много печатных и литературных материалов своего бодолюбивого характера и распространяет их среди местных грамотных казахов.

Свидетельством высокого авторитета и общественно-политического доверия народа к молодому 28-летнему инженеру следует считать избрание его во 2-ю Государственную Думу от Семиреченской области. Разумеется такой выбор не устраивал царское правительство...

После роспуска Думы Тынышпаев поступил на службу в Среднеазиатскую железную дорогу инженером по особым поручениям и принимал участие в строительстве моста через Аму-Дарью. В 1911 г. Был начальником и главным инженером железнодорожного строительства Урсатьевск-Андижан. В 1914 г. Вернулся на родину, работал на строительстве Семиреченской железной дороги начальником участка и главным инженером участка Арыс - Аулие-Ата (ныне Джамбул). Здесь он активно сотрудничал в газете "Казах", издаваемой А.Байтурсуновым и М.Дулатовым. Под псевдонимом "казахский инженер" в 1915 г. Вышли его статьи просветительского характера: "Армии

воюющих государств", "Подводная лодка", "Вооружение воюющих государств". В статьях "Барлыбек Сырттанов", "Садуакас Шалымбеков" рассказывает о передовых казахских интеллигентах. В разгар восстания 1916 года он находился в отпуске в родных местах Ешки-Ольмес, где тут же был подвергнут домашнему аресту по подозрению в поддержке восставших...

В 1917 г. Тынышпаев, что вполне естественно, восторженно встретил Февральскую революцию... 6 апреля 1917 г. Временное правительство образовало особый Туркестанский комитет "для решения на местах всех возникающих вопросов управления краем" во главе с кадетом Щепкиным, в состав которого были включены меньшевик Елпатьевский, эсер Шкапский, Алихан Букейханов, Тынышпаев и другие. Одновременно О.А. Шкапский и Тынышпаев были назначены комиссарами Временного правительства в Семиреченской области... В газете "Казах" 6 декабря 1917 г. Тынышпаев впервые публикует данные о численности беженцев-казахов в Китай, из которых, по его сведениям, погибло 95200 душ. Тем самым он открывает завесу над еще одним преступлением царских колонизаторов в Казахстане.

В 1917 г. Тынышпаев участвовал в работе казахских съездов, на обсуждение которых выносились самые животрепещущие вопросы о казахской автономии, о решении аграрного вопроса, национальные проблемы (о языке, школе) и т.д. Общекиргизский (казахский) съезд, состоявшийся 21-28 июля 1917 г. В г. Оренбурге для проведения выборов в Учредительном собрании наметил депутатов от казахских областей, среди которых от Семиреченской области был избран М. Тынышпаев.

На следующем же съезде (5-13 декабря 1917 г.) Тынышпаев избирается в Народный совет, т.е. правительство "Алаш-Орда". Летом 1918 года с участием Тынышпаева "Алаш-Орда" принимает проект "Правил о времен-

ном землепользовании на территории автономии Алаш". Чуть раньше, в конце ноября 1917 г. М.Тынышпаев участвовал в работе IV съезда мусульман Туркестанского края в г. Коканде. Съезд объявил Туркестан автономией. Волею депутатов была создана так называемая "Кокандская автономия". Членом правительства был избран Мустафа Чокаев, премьер-министром М.Тынышпаев. Однако произошел конфликт между "Кокандской автономией" и Советами Туркестана, также обозначились разногласия между руководителями первой. Тогда Тынышпаев во избежание кровопролития снял с себя полномочия премьера и прибыл в Ташкент. Осенью 1918 г. Он находился в Уфе, где представители "Алаш-Орды" участвовали в совещании российских контрреволюционеров. Члены "Алаш-Орды" некоторое время считали своими союзниками в борьбе с большевиками различные белогвардейские правительства, белоказаков. Их неоднократные попытки вести переговоры с Советским правительством РСФСР не увенчались успехом. Оно требовало автономии только на базе Советов и другой формы национальной автономии для Казахстана не признавало. Вследствие этого и в силу давнего антибольшевизма ее лидеров, "Алаш-Орда" оказалась в лагере контрреволюции, поддерживала создание "Юго-Восточного союза", ожидала решение вопроса о Казахской автономии с помощью Колчака. Ценою ошибок и разочарований от колчаковского лозунга "За единую, неделимую Россию", от уфимской директории, начиная с весны 1919 г., "Алаш-Орда" частями (в 1918 разделилась) переходит на сторону Советской власти. К сожалению, несмотря на декрет Советского правительства об амнистии, руководители партии и правительства Казахстана (Ф.И. Голощекин и др.) в конце 20-х годов искусственно подняли кампанию разоблачения "буржуазных националистов", которая началась с репрессии передовых, демократически настроенных казахских интеллигентов, бывших

алашордынцев. Основанием для этих незаконных актов преследования и расправы послужила критика с их стороны многих поспешных мероприятий в ходе социалистического строительства и при этом неизменная защита интересов казахского народа. Как показала жизнь, бывшие алашордынцы были абсолютно правы, критикуя голощекинские методы конфискации имущества, насильственной коллективизации и оседания кочевых хозяйств, теории "малого Октября", которые привели к гибели более половины казахского народа в результате голода и вынужденной эмиграции...

Архивные документы дают представление о большой организаторской работе, проделанной Тынышпаевым в период завершения гражданской войны в Семиречье и восстановления хозяйства. Он работал совместно с политотделом 3-Туркестанской стрелковой дивизии, вместе с Д.Фурмановым и О.Жандосовым. ...Большое внимание уже в 1920 г. Уделил Тынышпаев на оказание помощи вконец разоренному в ходе гражданской войны, голодающему казахскому населению. Им был составлен подробный доклад о хозяйственном положении всей 31 волости Северного Семиречья и разработан план мероприятий по улучшению экономической жизни края, который был передан Д.Фурманову. Склонность инженера Тынышпаева к конкретной хозяйственно-организаторской деятельности была оценена председателем ЦИК Туркестанской АССР Тураром Рыскуловым. В 1921-1922 гг. Тынышпаев управлял водным хозяйством Министерства земледелия Туркестанского канала. В связи с национально-государственным размежеванием в Средней Азии, Тынышпаев назначается в особую комиссию ЦИК по землеустройству в должности ст. Специалиста по кочевому хозяйству и членом технического Совета. В 1924 г. В связи с открытием Казахского педагогического института народного образования в

г. Ташкенте он был приглашен преподавателем математики и физики.

Активное и плодотворное занятие Тынышпаева историей и краеведением относится к этому ташкентскому периоду. Видимо, большое влияние на него оказали труды известного востоковеда академика В.В. Бартольда, которого он почитал как учителя и о многом советовался с ним. Тынышпаев обратил на себя внимание, как серьезный и знающий историк своим подробным отзывом на очерки по истории Казахстана А.П. Чулошникова (часть I, Оренбург, 1924). Работы Тынышпаева часто обсуждались на заседаниях различных научных обществ Туркестана и Казахстана и рекомендовались в печать. Он был почетным членом Сыр-Дарьинского отдела общества изучения Казахстана. В плане издания общества на 1927-1928 гг. стояла работа Тынышпаева "История казахского народа", объемом 30 п.л. на русском и казахском языках. К сожалению, из-за гибели архива автора трудно установить судьбу этой и многих других рукописей. В 1927 г. В центральное бюро краеведения в Москве вошли от Казахстана Ауэзов, Малдыбаев и Тынышпаев. В материалах 3-й Всероссийской конференции, состоявшейся 11-14 декабря 1927 г. Читаем : "что касается т.т. Тынышпаева и Малдыбаева, то они, обладающие солидной культурной и научной подготовкой, во время своих поездок по строительству Туркестано-Сибирской магистрали и партработе будут временными ценными помощниками т.Ауэзова". Видимо, не случайно известный генетик и селекционер Н.И. Вавилов, собираясь в экспедицию в Семиречье для сбора материала к книге "Полевые культуры СССР", обратился к Тынышпаеву. "Уважаемый Мухамеджан! - писал академик Н.И. Вавилов в письме от 22 марта 1929 г. - Позволю себе обратиться к Вам, как знатоку края, знающему историю края и отдельных народностей, населяющих его. Я буду Вам очень признателен за Ваши указания и советы по ознакомлению с

краем. Одновременно посылаю Вам свою книгу о земле-
дельческом Афганистане".

Говоря о научно-исследовательской работе Тынышпаева, не следует забывать, что его занятие историей не было для него основной работой. В 1925-1926 гг. Тынышпаев назначается главным инженером по благоустройству новой столицы республики - Кзыл-Орды. Ему принадлежала новая идея обеспечения города водой, строительства многих объектов.

В 1927-1930 гг. Он выполнял работы по строительству Турксиба, куда пригласил его заместитель председателя совнаркома РСФСР, председатель комитета содействия строительству Турксиба при СНК Т.Рыскулов. Благодаря упорной работе, хорошему знанию местности, инженер Тынышпаев отстоял более дешевый (на 25 млн.руб.) Чокпарский вариант трассы Алма-Ата - Фрунзе (Бишкек) против дорогостоящего Кордайского. Это способствовало сокращению срока строительства Турксиба на целый год. К сожалению, время, отведенное судьбой Тынышпаеву было слишком кратким, а жизнь его - тяжелой.

22 апреля 1932 г. Начальник пути Турксиба инженер Тынышпаев неожиданно был арестован, сослан в Воронеж. Согласно справке Верховного суда Казахской ССР, "дело по обвинению Тынышпаева Мухамеджана, 1879 года рождения, до ареста работавшего Председателем Совета Министров Кокандского автономного правительства, инженер, пересмотрено Судебной коллегией по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР 28 февраля 1958 года". Выходит, обвиняли за события 1917 г., когда Тынышпаев краткое время был премьер-министром Туркестанской автономии в г. Коканде и вскоре ушел в отставку. Такова "логика" беззакония 30-х годов. В ссылке Тынышпаев работал инженером проектного отдела железной дороги Москва - Донбасс. Благо, начальником строительства был Шатов, бывший начальник строительства Турксиба. Вскоре

был арестован и отправлен на Соловки сын Тынышпаева - Ескендир, за то, что посетил ссыльного отца в г. Воронеже и до 1944 г. Скитался по лагерям Гулага. Ескендир Мухамеджанович Тынышпаев, первый профессиональный кинооператор-казах, заслуженный деятель культуры Казахстана, ныне - пенсионер. 21 ноября 1937 года больного Тынышпаева арестовали вновь. Только в 1970 г. Он был реабилитирован, как значится в официальном документе - посмертно.

Научные труды М.Тынышпаева состоят из отдельных опубликованных работ, из которых не все сохранилось, а также из рукописных. Необходимо их выявить и переиздать. До сих пор переизданы лишь "Материалы по истории киргиз-казахского народа"...Считаем, что полное издание трудов М.Тынышпаева и подробное изучение его биографии - дело будущего.

К сведению читателей надо заметить, что в настоящем издании, т.к. труды являются историческими памятниками, мы никаких коррективов не вводили, а оставили так, как было у автора (например, слова "казах", "казахи", "казахский" Тынышпаев пишет через "к"-казак, казаки, казакский)...

**А.С. ТАКЕНОВ, профессор,
Б.БАЙГАЛИЕВ, научный
сотрудник АН РК.
// ТЫНЫШПАЕВ М. История
казахского народа. Составители
и авторы предисловия проф.
ТАКЕНОВ А.С., БАЙГАЛИЕВ Б.
- Алма-Ата, "Қазақ универси-
тет!", 1993.-С. 3-14**

АЛАШ ҺӘМ АЛАШОРДА

...Қазақ зиялыларының жаңа өмір құру ісіне белсенді түрде араласа бастауы елдің жоғарғы басшылығы тарапынан қолдау тапты. Уақытша үкімет жаңадан құрылып жатқан қазақ комитеттерін өлкедегі өзінің аса маңызды тіректерінің бірі деп есептеді. ...Мұхаметжан Тынышбаев та үлкен қызметке тағайындалып, Түркістан комитетінің құрамына енгізілді.

... Мұхаметжан Тынышбаев жалпы саясат мәселері мен кадрлар таңдау мен тағайындауда Әлихан Бөкейхановтың пікірін әркез жоғары бағалаған. Өз кезегінде Ә.Бөкейхановта М.Тынышбаев ұсыныстарымен келісіп отырған. Ә.Бөкейхановқа жазған хаттарының бірінде оған өзін Түркістан комитетінің құрамына ұсынғаны үшін рахметін айта келіп, осы комитеттің құрамын ішінара өзгерту жөніндегі пікірін де білдірген. Ең алдымен М.Тынышбаев Түрккомитеттің құрамына Садретдин Мақсудовтың енгізілуіне наразылық білдіріп, ол туралы өз пікірін бүкпесіз айтқан. М.Тынышбаевтың ойынша Россия мұсылмандарының Уақытша Орталық бюросының мүшесі болған С.Мақсудов түрік халықтарының мәдени-ағартушылық қозғалысының идеологтарының бірі ретінде әр халықтың өзіне тән ерекшеліктерін мойындамайтын адам. Ә.Бөкейханов М.Тынышбаевтың Түрккомитет мүшелігінен С.Мақсудовты шығару жөніндегі пікірімен санасып, соңғының комитет мүшесінен босауына өз үлесін қосқан...

1917 жылғы сәуірдің 7-сінде кадет Н.Щепкин басқарған құрамында М.Тынышбаев, Ә.Бөкейханов бар Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті құрылды. Көп кешікпей Ә.Бөкейханов Торғай облысындағы, ал халықшыл социалист О.Шпакский мен М.Тынышбаев Жетісу облысындағы Уақытша үкіметтің комиссарлары болып тағайындалды...

Мұхаметжан Тынышбаев пен Мұстафа Шоқайұлы Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті құрылып, өз қызметін бастаған алғашқы кезеңде бүкіл Түркістан өлкесіндегі барлық басқару жүйесінің жұмысын жолға қойып, оны үйлестіру ісімен тікелей шұғылданды. М.Тынышбаев 1917 жылғы 9-16 сәуір аралығында Ташкентте мемлекеттік құрылыс процесін тездету мақсатымен Түркістан өлкесіндегі (оның ішінде Сырдария мен Жетісу облыстарындағы) атқару комитеттері делегаттарының съезін шақырып, оның алғашқы үш күндегі мәжілісін басқарды...

...Қазақстанның қай аймағынан шыққан зиялы қауым өкілдері болмасын олардың көпшілігі Әлихан Бөкейхановтың және оның сенімді серіктерінің қазақ қауымы үшін жетекші саяси ролін мойындайтын. Мұның жарқын дәлелінің бірі ретінде өзі де қазақ ұлттық интеллигенциясының үлкен тұлғаларының бірі болған Мұхаметжан Тынышбаевтың Әлихан Бөкейхановқа 1917 жылы сәуірдің 10-ында жазған хатынан төмендегі үзіндіні келтіруге болады: "Қымбатты Әлихан аға!...Мұстафа (Шоқайұлы) Орынбордағы қазақтардың ұстаған жолы мен біздің көзқарасымыз туралы айтып берді. Мен сізбен біздің көзқарасымыздың бірдей болып шыққандығына аса қуандым: Орынборға барып, келешектегі жасайтын қадамдарымды сіздің шешімдеріңізбен үйлестіру ойымда бар еді, алайда, бақытыма қарай, менің ойларым сіздің бағытпен бірге бірдей болып шықты"...

Автономиялық Түркістанның (Қоқан автономиясының) Уақытша үкіметінің төрағасы әрі Ішкі істер министрі болып Мұхаметжан Тынышбаев сайланды. Шешімнің осылай болуына М.Тынышбаевтың Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі ретінде көпшілікке танымал болуы негіз болды. Премьер-министр болған аз ғана уақытта осы қызметті атқару қай жағынан болса да қолайсыз екендігіне Мұхаметжан Тынышбаевтың көзін жеткізді. Осындай

қорытынды жасауға оған төменгі факторлар негіз болды: автономияның аяғынан қаз тұрып кетуіне ауыз толтырып айтарлықтай негіз болмады; Түркістан (Қоқан) автономиясы жариялана салысымен оның басшы қайраткерлері арасында айтыс-тартыс басталды; автономияны қорғауды бұрынғы қылмыскер Иргаш Құрбашы басқарған қарулы құрамаларға жүктеу - сол өңірдегі саяси хал-ахуалдың күрт өзгеруіне себепші болды. Мұның үстіне экономиканың құлдырауы мен автономия тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз етудегі қиыншылықтарды кейбір саяси күштер оның басшылығында отырған басқа ұлт өкілдерінің (ең алдымен М.Тынышбаевтың) қызметімен байланыстыра түсіндіріп, өзбектер мен қазақтар арасына от тастауға дейін барды. Осы жағдайлардың бәрімен есептесе келіп М.Тынышбаев үкімет басшылығынан кету туралы шешім қабылдады. М.Тынышбаевтың осы қадамының тағы бір себебі: Жетісудағы Уақытша үкіметтің комиссары болған өзінің пікірлесі және бұрынғы қызметтесі О.А. Шкапскийдің большевиктер мен эсерлерден тұратын Түркістанның Халық комиссарлар кеңесінің қызметтен тайдырылуы еді. Совет өкіметі М.Тынышбаевты да қуғын-сүргінге ұшыратып, тұтқындауы мүмкін еді, өйткені ол О.А. Шкапскиймен бірге Жетісудағы Уақытша үкіметтің комиссары болған еді...

М.Тынышбаевтың Жетісуға қоныс аударуына және М.Шоқайұлының шетелдік эмиграцияға кетуінің (Грузия-Туркия-Германия-Франция) нәтижесінде жетекшілерінен айырған Алаштың оңтүстік қанаты 1918 жылдың көктеміне қарай іс жүзінде тарқады...

НҰРПЕЙІСОВ К.

Алаш ҒӘМ Алашорда.-

Алматы:"Ататек", 1995.

77-143 б.

БЕТПЕ - БЕТ

Мұхаметжан Тынышбаевтың ОГПУ тергеушілерінің алдында берген жауабы

Мұхаметжан Тынышбаев (1879-1937 ж.ж.) - отандық тарихымыздың ірі тұлғаларының бірі. Ол 1879 жылы Жетісу облысының Лепсі уезіне қарасты Мақаншы-Садыр болысындағы Жыланды тауында дүниеге келген. 1937 жылғы "үлкен террорда" жаламен "халық жауы аталып", бүкіл елді жайлаған сталиншіл саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болып өмірден өтті.

М.Тынышбаев 1900 жылы Верный гимназиясын алтын медальмен, ал 1906 жылы Петербург қаласындағы қатынас жолдар инженерлері институтын үздік бітірген. Ол 1905-1907 жылдары Ресей империясының қоғамдық-саяси өміріне белсене араласа бастады, Ресейдің екінші мемлекеттік Думасына Жетісу облысынан депутат болып сайланды.

1917 жылғы ақпан буржуазиялық революциясына дейін ол өзінің темір жол инженері мамандығы бойынша Орта Азияда, Жетісу облыстарында еңбек етті. 1917 жылғы ақпан революциясынан кейін белсенді қоғамдық-саяси қайраткерретінде тез танылды.

Сол жылғы көктем басында ол Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі, сонымен қатар осы үкіметтің Жетісу облысындағы комиссары болып тағайындалды.

М.Тынышбаев Алаш арысы Әлихан Бөкейханов төңірегіндегі топтасқан ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдерімен бірге 1917 жылғы шілдеде жалпыұлттық "Алаш" партиясын құруға тікелей араласып, сол жылғы желтоқсан айында жарияланған Алаш автономиясының (яғни, Қазақ мемлекеттігінің) бастау көзінде тұрды. Ол

осы автономияның үкіметі — Алашорданың 15 мүшесінің бірі болды.

М.Тынышбаев 1917 жылғы қараша айында бүкіл-түркістандық 4-ші мұсылмандар съезі жарияланған Түркістан ("Қокан") автономиясының премьер-министрі болып сайланды.

Түркістан автономиясын кеңес өкіметі күшпен талқандаған 1918 жылдың ақпанынан кейін ол Алашорда қайраткерлерімен тізе қоса отырып, азамат соғысы жылдарында кеңес өкіметіне қарсы саяси күштерді жақтады.

1919 жылдың соңы мен 1920 жылдың басында кеңес өкіметі жағына шығып, "буржуазиялық маман" ретінде Ташкентте, Қызылордада, Алматыда әр деңгейдегі шаруашылық мекемелерде еңбек етті де, 1926 жылдан бастап Тұрар Рысқұловтың қолдауымен Түркістан-Сібір (Түрксіб) темір жолын жасауға бар ынтасымен қатынасты.

Жиыrmасыншы жылдардың екінші жартысында ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысып, халқымыздың арғы-бергі тарихына калам тартты. Соның нәтижесінде бүгінгі күндері де маңызын жоймаған еңбектер жариялады, казак шежіресін тізді...

Алайда мұндай жағдай ұзаққа созылмады. Ол 1930 жылы ОГПУ-дың (1) цұрыгына ілініп, 1932 жылы Ресейдің каратопырақты аймагына (Қазіргі Воронеж облысы) бес жылға жер аударылды. Айдаудагы кезінде М.Тынышбаев Москва-Донбасс темір жолының жобалау бөлімінде еңбек етті. Содан кейін елге оралған ол 1937 жылғы қараша айында кайтадан тұткындалып, көп кешікпей атылды...

Оқырмандарға ұсынылған құжаттар Мұхаметжан Тынышбаевтың "кеңес өкіметіне жау" адам ретінде бірінші рет 1930 жылы тұтқындалып, 1932 жылы сотталғандыгы жөніндегі мәліметтер береді.

Құжаттар Мұхаметжан Тынышбаевтың 1918-1920 жылдарды камтитын азамат соғысы кезіндегі саяси іс-

әрекеті жөнінде, оның басқа Алаш қайраткерлерімен қатар кеңес өкіметі жағына шығу уақытындағы, Алашорданы жан-тәнімен жақтаудан (оның апологеті болудан) амалсыздан бас тарту жағдайындағы көңіл-күйі тағдарлас болған жандар хақында сыр шертеді.

Құжаттар ҚР Ұлтық қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан (архивінен) алынған. Тұңғыш жарияланып отыр (ҚР ҰҚК-нің мұрағаты, 066110-іс, 1,2,3-томдар).

№ 1 құжат

Мұхаметжан Тынышпаевтың 1930 жылдың 1 қазанындағы айғақтамаларынан

1918 жылы Семейде жүрген кезімде бұрынғы Жетісу облысында тұратын жергілікті халықтың қызыл отрядтардан (Мамонтов отряды) (2) зардап шеккен бөлігіне көмек комитетінің кезекті мәжілісі өтіп, мен комитет төрағалығына сайландым. Бұл жерде менің Жетісу, атап айтқанда Лепсі уезінің тумасы екенім ескерілсе керек. Комитет жинаған ақшаға (қаржы мен Семейге келгенге дейін жинап қойылыпты) мануфактура сатып алынып, енді оны белгіленген жеріне, яғни Романовка кентіне жеткізу қажет болды... Капитан Тоқтамышевтің (3) (атаман Анненковтың (4) алаш полкының командирі) көмегімен жүкті атаман Анненковқа арналған әскери жүк секілді алып өтіп, діттеген жеріне жеткіздім. Жүктің әскери жүк екенін айғақтайтын құжат мәтәні қазір есімде жоқ. Маған Анненковта қызмет еттің делінгенде (дәлірек айтқанда, "айыптағанда") сол құжат қаперге алынған - ау деп топшылаймын. Аталған мануфактураны 22 лаумен (әскери міндетті) Сергиопольге (Аякөз) жеткізіп, бір бөлігін комитет өкімі бойынша Алашорданың Жетісу облыстық мүшелері - Дүйсебаев Төленбайға, Жақыпбаев Нүсіпбекке,

Жайнақов Ибрагимге өткіздім. Бұл туралы қазір Алматыда, сол кезде Сергиопольде тұратын Аманжолов Салық (5) та біледі. Одан әрі қалған жүкті Романовкаға жеткізіп, Мәметов (Мәметов - (6) К.Н.) Базарбайдың, Төлебаев Мұрынның және Сыртанов Қанатханның (қазір қайтыс болған) құзырларына өткіздім... Бұл 1918 жылдың қараша, желтоқсан айларының бірі болатын. Бірақ мен Анненковтың штабына бас та сұққан жоқпын. Менің Анненков штабында қызмет жасамағанымды Үмбетбаев Кеңсаба мен Төлебаев Мырзахан айғақтап бере алады.

Романовкада болған кезімде мен Үржардағы Жақыпбаев Нүсіпбектен жеделхат алдым. Онда мені Анненковтың Үшаралға (Стефановское) шақырғаны жазылыпты. 1919 жылдың қаңтарында мен, Төлебаев Мырзахан, Күдерин Жұмахан (7) үшеуміз Анненковқа жолығу үшін Үшаралға келіп, атаманмен алғаш рет сол жолы таныстық. Онымен бір сағаттай отырдық; ол өзінің Андреевкаға шабуылы туралы, маңай қазақтарының өзіне жақсы қарайтыны жайында әңгімеледі. Сол кезде оған Андреевка жақтан қызылдар бөлімшелерінің қылаң бергені хақында хабарланды. Үшаралға жақын маңда түнеп шығып, біз ертеңіне кері аттандық. Анненковпен екінші рет 1919 жылдың қыркүйек айында кездестім. Бұл туралы мен (ол алаш эскадрондарын толықтыру үшін жігіттер талап еткен-тін, менің дәлелдерімнен соң райымнан қайтқан еді) бұған дейінгі айғақтамаларымда айтқан болатынымын. Үшінші кездесуім 1920 жылдың қаңтар не ақпанында Ақсу-Басқан жолы бойында болды. Менің Ақсуға, оның Ақсудан шыққан беті екен. Мәшинесін тоқтатқан Анненков мені жанына шақырды. Амандық-саулықтан соң менің Үшаралға келіп-кетуім қажет екенін айтты. Мен баратынымды жеткіздім, ол әрі қарай жүріп кетті. Сол жолы жанымда Төлебаев Керімбай бар еді. Осылайша Анненковпен үш рет кездесем, екеуі сонда өтіпті.

Менің Анненковтың штабында қызмет етпегенімді

дәлелдейтін куәгерлер ретінде Үмбетбаев Кеңсаба мен Төлебаев Мырзаханды қосымша сұрауларыңды өтінемін; бұл туралы сондай-ақ Мәметов Базарбай біледі; оның (Анненковтың - К.Н.) бөлімшелерін қамтамасыз етумен айналыспағаным да бәріне мәлім.

1918 жылы Семейді тастап шығып, Сергиопольге келген кезімде сонда тұрып жатқан Аманжолов Салыққа (Садық - К.Н.) кеңес өкіметінің Алашордаға рақымшылық декретін жариялағанын, Байтұрсыновтың кеңес өкіметі жағына өткенін, осыған өзінің де дайын тұруы керек екенін, ақтардың шегінуі басталған жағдайда шығысқа емес, батысқа қарай жүруі қажет болатынын ескерттім.

1919 жылдың қазан-қарашасында Төлебаев Мырзахан мен Мәметов Базарбайды шақыртып алып, қызылдардың штабына делегаттар жіберуді жүзеге асырудың уақыты келгенін айттым... Талдықорған жаққа Үмбетбаев Алдабергенді аттандырған дұрыс деп шештік. Күдерин (Жұмахан - К.Н.) қараша-желтоқсанда (1919 ж. - К.Н.), Үмбетбаев 1919 жылдың желтоқсаны - 1920 жылдың қаңтарында орындарынан табылды.

... 1920 жылдың қыркүйек-қазанда Фрунзе мен Рысқұловтың жеделхаттарына сәйкес мен Ташкентке келгенімде алғашқысы да, соңғысы да қалада жоқ екен. Бәрі - Фрунзе де, Куйбышев те, Элиава (8) да Мәскеуге кетіпті. Ешқайсысы қайтып оралмады. Сол кезде Ташкентте бұрынғы алашордашылардан Халил (Халел (9) - К.Н.) және Жанша (10) (Жағанша - К.Н.) Досмұхамедовтер мен Испулов (Есболов Мырзағазы (11) - К.Н.) жүрген болатын... 1920/21 жылдың қысында Ташкентке Рысқұлов (Тұрар - К.Н.) келді. Ол Құлтасовпен (Рысқұловтың бірінші әйелінің әкесінің қолында тәрбиеленген) бірге маған соқты. Мен Рысқұловты өмірімде екінші мәрте көрдім (бірінші рет 1914 жылы Түлкібаста, бозбала кезінде, оқуға бара жатқан шағында кездестіріп, ақша ұсынғанмын, қажет болса әрі қарай да ақша салып тұруға уәде берген едім). Ол түркіс-

тандық орыс және түземдік коммунистер тобында орыстардың басымдық алуына байланысты әлі де болса Мәскеуде тұра тұрғанымды жөн көретінін айтты. Сол кезде қазақ-қырғыз және өзбек партия қызметкерлері (Қожанов, (12) Асфендияров (13) және басқалары сияқты) біздерді, бұрынғы алашордашыларды техникалық жұмыстарға тартқанды қажет санады; түрлі мәселелерде (жер, су, т.с.с.) көзқарастарымыз да айтарлықтай алшақ бола қойған жоқ.

... Көктемде, 1926 жылдың наурызында Алматыға коныс аударып, губерниялық атқару комитетінің жол-құрылыс бөлімін ұйымдастырдым. Сол жылдың жазында 1920 жылдан кейін алғаш рет 2-3 аптаға өз ауылыма барып қайтудың сәті түсті.

Осы айғақтарымның қорытындысында мынаны қосқым келеді: 2 ай тұтқында отырған кезімде өткен өмірімді сүзгіден өткіздім. Бұған дейінгі тіршілігіме көзқарасым түбінен өзгерді. Мен кеңес өкіметінің алдындағы бұрынғы кінәмді түсінемін. Енді қателегімді кешіріп, өткеніммен атқұйрығын кескенімді дәлелдеу үшін Қазақстан мен Түркістаннан тыс жерде жұмыс істеуге мүмкіндік берілуін сұраймын. Ұлы КСРО-ның пайдалы техник-жұмысшысы бола алатыныма қабілет-қарымым жетеді.

№ 2 құжат

Даниал Ысқақовтың (14) 1931 жылдың 14 сәуіріндегі тергеу хаттамасынан

Семей округінде дүниеге келген, 33 жаста, білімі жоғары.

Ғылыми комиссияның жоспары бойынша журналдың екінші нөмерін ("Сана" журналы - К.Н.) жарыққа шығару көзделген-тін... Есіме түскенінше айтайын, журналдың бұл санында мынадай мақалалар орналастырылған еді.

1. Мектептің типтік бағдарламасы. Чус пен Байтасов (Абдолла - К.Н.) әзірлеген мақала.

2. М.Тынышпаевтың "Едіге деген кім" (тарихи поэманың кейіпкері) мақаласы мен қазақтардың шежіресі.

3. Жұмабаевтың (Мағжан - К.Н.) халық ақыны Ақан (сері - К.Н.) туралы мақаласы...

... Журнал алдында ешқандай антикеңестік саяси және әдеби міндет қойған жоқ. Оның мақсаты таза ағартушылық болды. Өйткені сол кезде қазақтың көркем әдебиетін бағалауда аздаған пікір қайшылықтары орын алды. Ал антикеңестік немесе таза ұлтшылдық ештеңесі болмаса да Тоғжанов Ғаббастың рецензиясына байланысты бұл журнал ұлтшыл орган ретінде бағаланды.

№ 3 құжат

Айыпкерлер Мұхаметжан Тынышбаев пен Халел Досмұхамедовтың 1931 жылдың 10 қыркүйегіндегі бетпе-бет кездесуінің хаттамасынан

Тынышбаевқа сұрақ: Ермеков (15) (Әлімхан - К.Н.) пен Досмұхамедовтың (Халел - К.Н.) арасы алшақтауына не себеп болды?

Жауап: 1928-29 жылдары біздің жолдастарымыз М.Дулатов (16) пен А.Байтұрсынов,(17) тағы басқалар тұтқындалған тұста Досмұхамедов бұған Орынбор ұйымын... және бұрынғы алашордашылардың Семей тобын айыптады, ал Ермеков біздің Ташкент ұйымын кінәлады.

Досмұхамедовке сұрақ: Бұған сіз не дейсіз?

Жауап: Ермековпен кикілжің 1929 жылы ол сырқаттанып жатқан кезде, мен оның көңілін танысы әрі жауы ретінде сұрай барғанымда туындады. Мен оған Семейдегі біреулердің ГПУ-мен байланысым бар екені туралы қауесет таратқанын айта келіп, жел сөздің иесі

Сәрсенов (Биахмет - К.Н.) екенін меңзедім. Бұған қосымша өзімнің наразылығымды білдіріп, Семей тобының соңыма түсіп жүргенін көлденең тарттым. Мұндай ақпар Ермековты бей-жай қалдырған жоқ. Ол бұл қауесетті естімегенін айтып, оның арандатушылықтан туындап отырғанын, Семей тобының соңыма түспегенін және Байтұрсыновқа да, Ташкентте өз ұйымы бар біздің топқа да ешқандай қатысы жоқ екенін мәлімдеді... Бұл, қателеспесем, 1929 жылдың желтоқсаны болуы тиіс.

№ 4 құжат

Мұхаметжан Тынышбаевтың 1931 жылдың 5 қарашасындағы тергеу хаттамасынан (тергеу жүргізген ОГПУ-дың тергеушісі Альшанский (18))

М.Тынышбаев: Ұйымда (әңгіме Алашорданың батыс бөлімшесі туралы болып отыр - К.Н.) Досмұхамедовтердің екеуі де (Халел мен Жабанша - К.Н.) аса ерекшеленіп тұратын. Мәселен, Халил (Халел - К.Н.) - үлкен теоретик, кабинеттік қызметкер, ұйымдастырушы; практикалық мүмкіндігіне қарағанда ұйымдастырушылық қаблеті жоғары. Есесіне практикалық жұмысқа Жанша (Жабанша - К.Н.) икемдірек көрінетін...

М.Тынышбаев: ...1915 жылы мен Жетісу тармағының Түлкібас стансасы маңындағы құрылыста болдым. Жазда ауылға орналастық. Ауыл тұрғындары Алматы округінен аластатылған Рысқұловтың туған-туысқандары екен. Табиғаты тамылжып-ақ тұрған жер. Бір қазақ Түлкібас кентінде оқуға барғалы жүрген, бірақ қалтасында көк тиыны жоқ Рысқұловтың ұлын кездестіргенін айтты. Мен жасөспірімді алып келуін өтіндім. Сөйтіп, Рысқұловты тұңғыш рет көрдім. Оның жоқшылықтың құрсауында жүргені бірден аңғарылды. Сондықтан мен ақша жинастырып, есімде жоқ, 150 ме әлде 100 рубль ме, Балтасына

салдым. Басынан сипап, сенен бірдеңе шығады, қаражат қажет кезінде қысылмай хат жаз, 30 рубль жіберіп тұру мен үшін қиындық туғызбайды, дедім. Содан кейін ол есімнен тарс шығыпты. 20-шы жылы мен солтүстік майданнан (19) кеңес өкіметінің жағына шыққан тұста Рысқұловтың - бір кездері танысқан сол бозбаланың СНК (20) (Халық Комиссарлары Кеңесі) төрағасы екенін естідім. Бірден хат жолдадым, ол маған жауап жазды. Осыдан соң мені Ташкентке шақырды. Келсем, орнында болмай шықты, Мәскеуде екен... 20-шы немесе 21 жылы Ташкентте болған кезінде ол маған соғып, қайтадан Мәскеуге аттанды. 22-ші жылы Рысқұлов СНК-ның төрағасы ретінде оралды. Кейбір мәселелер бойынша кеңес беріп тұруымды сұрайтын. Көмектесетінмін...

... Шынтуайтына келгенде Түркістан коммунистері (20-шы жылдардың басында - К.Н.) осы сөздің толық мағынасындағы коммунистер емес еді... Олардың идеологиясы біздің идеологиямыздан аса көп ерекшеленбейтін. Ташкентте ертеректе бір профессор сөз сөйлеген-тін. Мен, Қожанов, Аспендияров қатысқанбыз. Қайта қоныстандыру туралы мәселе көтерілді. Баяндамаға қатысты өз пікірімді ортаға сала келе мен бірінші кезекте жергілікті, қазақ халқын орналастыру қажет екенін, орыстар жайлы содан соң ойлау керектігін айттым. Кейін сөйлеген Қожанов орыстарға жердің жетпейтінін, сондықтан олардың қайдан келсе, сонда кете алатындарын білдіріпті.

№ 5 құжат

РСФСР Совнаркомы жанындағы ОГПУ-дың есеп-статистика бөлімінің Қазақстан бойынша ОГПУ-ға хатынан

КСРО Совнарком жанындағы ОГПУ-дың есеп-статистика бөлімі

**Құпия Қазақстан бойынша ПП ОГПУ (21)-дың
бастығына
1932 жылдың 22 наурызы**

ОГПУ алқасының 2/III-1932 жылғы қаулысына сәйкес Ермеков Әлімханды, Досмұхамедов Жабаншаны, Досмұхамедов Халилді, Күдерин Жұмаханды, Қожамқұлов Наширді, Ақбаев Абдулхамитті, Ақбаев Жақыпты, Әуезов Мұхтарды, Қадырбаев Сейітәзімді, Сүлеев Біләлді, Тынышбаев Мұхаметжанды, Мурзин Мұхтарды, Бұралқиев Мұстафаны, Кемеңгеров Қошмұхамедті, Ысқақов Даниалды, Мұңайтпасов Әбдірахманды, Тілеулин Жұмағалиді, Үмбетов Алдабергенді, Омаров Уәлиханды айыптау жөніндегі № 121027 іс жолданды.

Ескерту: іс пен ОГПУ-дың 2/III-1932 жылғы №141850 қатынасы 5 том.

УСО ОГПУ бастығының көмекшісі - Зубкин.

2-ші бөлімшенікі — Мишустин.

№ 6 құжат

**Қазақстан бойынша ПП ОГПУ - дың жанындағы
№ 111 / К үштік мәжілісінің 1932 жылдың 20
сәуіріндегі хаттамасынан көшірме**

Тыңдағандар: 1. Қ.К 58/10, 58/7, 58/11 және 59/3 баптарына сәйкес, М.Тынышбаевты, Х.Досмұхамедовты, Жабанша Досмұхамедовты айыптау жөніндегі, сондай-ақ Қ.К 58/11, 7баптарына сәйкес Үмбетбаев Алдабергенді, Мурзин Мұхтарды айыптау жөніндегі № 2370 іс. Барлығы 16 адам.

Қаулы:1) М. Тынышбаевты, Х. Досмұхамедовты, Ж. Досмұхамедовты, А. Үмбетбаевты, М. Мурзинді, Ә. Мұңайтпасовты, Қ. Кемеңгеровті, М. Бұралқиевті, Ж. Күдеринді, Н. Қожамқұловты, А. Ақбаевты, Ж. Ақбаевты,

С. Қадырбаевты, А. Омаровты, Ж. Тілеулинді концлагерьде 5 жыл отыруға үкім шығару; ЦЧО (22)-ға сол мерзімге айдауға жіберуге ауыстыруға болады; Тынышбаевтың мерзімі 31/ҮІІІ-1930 жылдан, Х.Досмұхамедовтың, М. Мурзиннің, А. Ақбаевтың, Ж. Ақбаевтың, С. Қадырбаевтың, А.Омарбаевтың мерзімі 14/ІХ-1930 жылдан, Ж.Досмұхамедовтың мерзімі 31/Х-1930 жылдан, А.Үмбетбаевтың, Ә. Мұңайтпасовтың мерзімі 31/ҮІ-1931 жылдан, Қ. Кемеңгеровтің, М. Бұралқиевтің, Ж. Күдериннің, Н. Қожамқұловтың мерзімі 7/Х-1930 жылдан, Ж.Тлеулиннің мерзімі 2/ҮІІІ-1930 жылдан бастап есептелсін.

Түсініктемелер

1. ОГПУ - Объединенное государственное политическое управление (Біріккен мемлекеттік саяси басқарма). 1922 жылы ВЧК-ның (Бүкілроссиялық төтенше комиссиясының орнына құрылған; кейін - НКВД (Ішкі істер халық комиссариаты), КГБ (Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті, қазіргі кезде, Тәуелсіз Қазақстан жағдайында - Ұлттық қауіпсіздік комитеті). Бұл мекемелер кеңес өкіметі кезеңінде негізінен сол уақытта орын алған мемлекеттік құрылысқа қарсы пиғылда делінген адамдар мен ұйымдарға саяси тыңшылық пен тіміскілеу ісімен айналысты.

2. И.Е. Мамонтов (1883-1918) - Верный (Алматы) қызылгвардияшылар жасағының командирі. Жетісуда кеңес өкіметін орнатуда белсенділік көрсеткен жұмысшы-металлист. Жетісуда азамат соғысы өріс алған 1918 жылдың жазында ақгвардияшылардан Үшаралды, Үржарды, Бақтыны тазарту шайқастарына қатысқан. Сол жылғы 27 шілдеде Мамонтов жасағы Мақаншы түбінде ақтарды талқандады. Осы ұрыстың барысында ол оққа ұшты.

3. Хамит Тоқтамышев (туған және өлген жылы белгісіз), кейбір құжаттарда оның әскери шені капитан, екінші бірінде подполковник деп көрсетілген. Алашорда үкіметінің әскери бөлімінің бастығы болған және Алашорда үкіметінің әскери бөлімінің бастығы болған және Алашорданың "халық милициясы" аталған қарулы күштерін құруда үлкен белсенділік көрсеткен.

4. Борис Анненков (1889-1927) - дворян әулетінен шыққан... Азамат соғысы жылдарында Сібір мен Қазақстанда Кеңес өкіметіне қарсы қарулы күрес жүргізген. Ол 10 мың адамдық партизандық дивизия аталған әскери құраманы басқарып, 1919 жылдың басынан Жетісудағы азамат соғысына қатысқан. 1919 жылдың соңында адмирал Колчак Анненковты жеке Жетісу армиясы деген құраманы басқаруға тағайындаған. 1920 жылғы наурыз-сәуір айында кеңестік әскерден жеңіліс тапқан Анненков аздаған өз жақтастарымен Қытайға өтіп кеткен. 1926 жылы кеңес чекистерінің құрығына іліккен ол Кеңес Одағына қайта алып келген. Азамат соғысындағы қаныпезерлік әрекеттері үшін Семей қаласында өткен соттың үкімімен 1927 жылы атылған.

5. Аманжолов Садық (құжатта "Салық" деп қате жазылған - К.Н.) - (1885-1941) - Алашорданың Жетісу бөлімінің жетекшілерінің бірі, жоғары білімді заңгер (ол 1910 жылы Қазан университетінің заң факультетін бітірген), 1917 жылғы шілдеде және желтоқсанда Орынбор қаласында өткен бірінші және екінші жалпықазақ съездеріне қатысқан. Бірінші съезде Жетісу тұрғындары өкілі ретінде бүкілресейлік құрылтай жиналысының депутаттығына кандидат ретінде ұсынылған, екінші съезде Алашорда үкіметінің 15 мүшесінің бірі болып сайланған. Елде азамат соғысы аяқталғаннан кейін Қазақстанның,

Өзбекстанның және Қырғызстанның үлкенді-кішілі мекемелерінде өз мамандығы бойынша сот органдарында жұмыс істеген және заңгер-консультант қызметтерін атқарған. 1937 жылғы зұлмат жақындағанын сезген ол отбасымен Ташкентке ауып кетіп, сонда 1941 жылы өмірден озған. Зиялы әке өзінің бес қызы мен бір ұлына жақсы тәрбие берген. Бес қыздың төртеуі дәрігер. Садина мен Раиса - медицина ғылымының докторлары, профессорлар, Нүрания - медицина институтының доценті, Балқия - медицина қызметкері, Гүлгаухар - музыка маманы, ширек ғасыр Алматы консерваториясының доценті болды, ұлы Асқар жоғары білімді инженер. Садық Аманжоловтың ұрпағы туған елінің ғылымы мен білімін дамытуға сүбелі үлес қосты.

6. Базарбай Мәметов (1888-1946) - жоғары білімді заңгер (1917 жылы Қазан университетінің заң факультетін бітірген), Алаш қозғалысының белсенді мүшесі, 1917 жылы желтоқсан айында Орынбор қаласында өткен екінші жалпықазақ съезінде құрылған Алаш автономиясының үкіметі - Алашорданың 15 мүшесінің бірі, яғни, қазіргі терминологиямен айтсақ, министрі болған. Базарбай Мәметов М. Тынышбаевтың жерлесі. Ол 1888 жылы қазіргі Алматы облысына қарайтын Сарқан ауданының Тастума ауылында дүниеге келген. Б.Мәметов кеңес өкіметі тарапынан саяси қуғын-сүргінді көп көрген. Ол 1928 жылы ұсталып, Алматы түрмесінде отырған, 1931 жылы отбасымен Саратовқа жер аударылған. Саратовта, Төрткүлде (Қарақалпақстан), Жамбыл және Талдықорғанда әртүрлі қызметтер атқарған.

7. Жұмахан Күдерин (1894-1937) - жоғары білімді ауылшаруашылық маманы, Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің (САГУ) ауылшаруашылық факультетін бітірген. Алаш қозғалысының белсенді мүшесі

болған. 1932 жылы Воронеж қаласына М.Тынышбаев, т.б. Алаш қайраткерлерімен бірге жер аударылған, кейін 1937 жылғы "үлкен террорға" ұшыраған.

8. Ш.З. Әлиава (1883-1937) - белгілі партия және қоғам қайраткері, 1904 жылдан коммунист, дворяндар әулетінен шыққан. 1919-1920 жылдары Ресей Федерациясының орталық атқару комитеті мен халық комиссарлары Кеңесінің Түркістан істері жөніндегі комиссиясының төрағасы болған.

9. Халел Досмұхамедов (1883-1939) - Алашорда жетекшілерінің бірі, әскери дәрігер, әмбебап ғалым, көсемсөзші. 1909 жылы С. Петербург императорлық әскери академиясын бітірген. Алашорда үкіметінің мүшесі және оның Батыс бөлімі басшысының бірі. Халел Досмұхамедов медицина, биология, әдебиет, тіл, фольклор, тарих салалары бойынша салмақты зерттеулер жүргізген, Қазақстандағы алғашқы жоғарғы оқу орны - ҚазПИ-ді (Қазіргі Абай атындағы АлМУ) құрушыларының бірі.

10. Жанша (Жаһанша) Досмұхамедов (1886-1937) - жоғарғы білімді заңгер, Алашорданың жетекші қайраткерлерінің бірі, Алашорда үкіметінің әрі оның Батыс бөлімінің төрағасы.

11. Мырзағазы Есболов (1894-1938) - Алаш қозғалысына белсенді қатынасушы, Алашорданың Торғай тобының мүшесі, "халық милициясы" жасақтарын құрушылардың бірі.

12. Сұлтанбек Қожанов (1894-1938) - Орта Азия мен Қазақстанның белгілі қоғам қайраткері, "Бірлік туы", "Ақ жол" газеттерінің редакторы. Партия және кеңес органдарында жауапты қызметтер атқара жүріп С.Қожанов Алаш

қайраткерлеріне іш тартқан, 1923 жылы Ташкентте жарық көрген Мағжан Жұмабаевтың өлеңдер жинағы Султанбектің көмегімен және алғысөзімен жарияланған.

13. Санжар Жафарұлы Аспандияров (Асфендияров) (1889-1938) - мемлекет қайраткері, жоғары білімді әскери дәрігер, тарихшы-ғалым, педагог. Ол 1912 жылы Петербург әскери медицина академиясын бітірген. Мәскеу университетінің профессоры, Н.Нариманов атындағы Шығыстану институтының (Москва) директоры болған. Түркістан АКСР-нің және Қазақ АКСР-нің денсаулық сақтау халық комиссары болып, Абай атындағы ҚазПИ-дің алғашқы ректоры (1928-1931), Алматы медицина институтын ұйымдастырушы және оның тұңғыш ректоры (1931-1933) қызметтерін атқарған

14. Даниал Ысқақов (1898 жылы туған - ?) - жоғарғы білімді, 20-шы жылдары құрылған әдеби "Алқа" ұйымына мүше болған, Ташкентте Халел Досмұхамедовтың мұрындық болуымен шығып тұрған "Сана" журналының алқа мүшесі. Х. Досмұхамедов, М. Тынышбаев сияқты зиялылармен тығыз шығармашылық байланыста болған.

15. Әлімхан Әбуұлы Ермеков (1891-1970) - Алаш қозғалысы жетекшілерінің бірі, Қазақстанның территориялық тұтастығын қалпына келтіру ісіне үлкен үлес қосқан қайраткер, белгілі ғалым-математик, кезінде Том технологиялық институтын бітірген. Тоталитарлық жүйенің саяси қуғын-сүргініне ұшырап, жеке басы үш рет істі болған (сотталған).

16. Міржақып Дулатов (1885-1935) - көрнекті ақын, прозаик, көсемсөзші, баспагер, Алаш қозғалысының негізін қалаушылардың бірі және осы қозғалыстың көпшілік

мойындаған идеологы. Ұлттық-демократиялық "Қазақ" газетін шығаруда Ахмет Байтұрсыновтың оң қолы болған әмбебап журналист.

17. Ахмет Байтұрсынов (1873-1938) - Алаш қозғалысы жетекшілерінің бірі, аса көрнекті ғалым-түрколог, көсемсөзші, педагог, аудармашы, тұңғыш жалпы-ұлттық "Қазақ" газетінің негізін қалаушы әрі редакторы. Сталиндік саяси қуғын-сүргіннің құрбаны.

18. Альшанский Анатолий Романович (1896-?) - шын есімі Абрам Соломонович Мильштейн, 1896 жылы 5 қарашада Том қаласында еврей отбасында дүниеге келген. 1920 жылдың күзінде ОГПУ-дың Қазақстандағы әртүрлі қызметтерде болған. 1927 жылы ол ОГПУ-дың Қазақстандағы өкілетті өкілінің орынбасары әрі оның жасырын-оперативті басқармасының жетекшісі болып тағайындалған. 20-шы жылдардың соңында Альшанский "Алаш" партиясы жетекшілерінің "Қозғалыс" ("Движение") атты оперативтік шараларды ұйымдастырушылардың бірі. Ол - ОГПУ-дың қандықол жендеті.

19. Әңгіме азамат соғысы кезіндегі солтүстік Жетісу майданы жөнінде болып отыр.

20. Бұл жерде дәлсіздік орын алған. 1920 жылғы қаңтарда Тұрар Рұсқұлов Түркістан АКСР-ның Орталық Атқару комитетінің (ТурЦИК) төрағасы болып сайланған, ал сол жылдың соңында ол Ресей Федерациясының Ұлт істері жөніндегі Халық комиссарының (яғни, Сталиннің) екінші орынбасары болып тағайындалған болатын.

21. ПП ОГПУ - полномочный представитель - ОГПУ-дың өкілетті өкілі.

22. ЦЧО - центральная Черноземная область РСФСР - РСФСР-дің Орталық қаратопырақты облысы (қазіргі Воронеж облысы).

Алғысөзін, түсініктемелерді жазып, құжаттарды баспаға даярлаған - ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Мемлекеттік сыйлықтардың иегері, Қазақстан ғылымына еңбегі сіңген қайраткер Кеңес Нұрпейісұлы. Құжаттар орыс тілінен тәржімеленді.

// Егемен Қазақстан.-
2001. -26 қыркүйек.-5 б.

АЛАШ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОСЫ ЗАМАН

... XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал. Ол тұста ой еңбегімен кәнігі түрде шұғылдану атадан балаға жұғысты болып отырған.

Ұлт-азаттық қозғалысының басшылары Әлихан Бөкейханов (оқымысты-ғалым, Ресей Конституциялық демократиялық партиясы Орталық Комитетінің мүшесі, I және II Мемлекеттік Думаның депутаты), Ахмет Байтұрсынов (ақын, аудармашы, лингвист, "Қазақ" газетінің редакторы), Міржақып Дулатов, Жақып Ақбаев, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев, Бақытжан Қаратаев, Халел мен Жанша Досмұхамедовтер және басқалары - негізінен Петербург, Мәскеу, Варшава, Қазан, Омбы мен Орынбор жоғары оқу орындары, училищелерінің түлектері...

Ресейдің 1914-1916 жылдардағы соғыс қимылдары барысында қыруар адам күшінен айырылуы адам ресурсы мәселесінен шиеленістіре түсті. Осы ретте үкімет олқылықтың орнын толтыру үшін алуан түрлі шаралар қабылдайды. Сондай шаралардың бірі Орталық Азия мен Сібірдің "бұратана халықтарын" қорғаныс жұмыстарына тарту болды. 1915 жылғы қыркүйекте орыс армиясының әскері-құрылыс жұмыстарының бастығы Чаев М.Тынышбаевты қазақтардың әскери қызметке алынуы ықтимал екендігінен хабардар етті.

...1917 жылғы 20 наурызда ол Ресей азаматтарының діни сеніміне, діни оқуына немесе ұлтына қарай қойылатын шектеу атаулының бәрін жойды. 1917 жылғы 17 сәуірде

құрамында Н.Н. Щепкин, Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, С.Н. Мақсұтов, В.С. Ельпатьяевский, А.Л. Липовский, О.А. Шкапский, П.В. Преображенский, А. А. Дәулетшин бар Түркістан комитетін құрды (Түркістан комитеті - бұрынғы Түркістан генерал-губернаторлығының аумағын басқару үшін Уақытша үкімет тағайындаған орган). Осының сыртында "Алашорда" көсемдерін Уақытша үкімет әр мерзімде Торғай облыстық комиссарлығына (Ә.Бөкейханов), Семей облыстық комиссарлығына (М.Тынышбаев) және басқа басшы қызметтерге тағайындады. Саяси көзқарасы жөнінен эсер-кадет блогына жанасатын қазақ зиялы қауымының өкілдері тұңғыш рет Қазақстанды басқару органдарының құрамына кірді. Сөйтіп, өлкенің саяси өміріндегі Алаш қозғалысының ұстанған жолы мойындалды.

...Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда, ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ...

Н. НАЗАРБАЕВ

Тарих толқынында. -

**Алматы:Атамұра, 1999. -
156-175 б.**

МУХАМЕДЖАН ТЫНЫШПАЕВ И ТУРАР РЫСКУЛОВ НА ТУРКСИБЕ

В условиях бурных социально-экономических перемен и политических потрясений, обострившихся борьбой против как явных, так и мнимых врагов Советской власти, на историческую арену из гущи казахского народа выдвинулась целая плеяда политических деятелей и руководителей нового строя. Наиболее крупным из них в Средней Азии и Казахстане явился Турар Рыскулов (26 декабря 1894 г.-10 февраля 1938 г.) - член большевистской партии с сентября 1917 г., один из организаторов "Революционного Союза казахской молодежи" в Мерке Аулие-Атинского уезда Сыр-Дарьинской области после февраля 1917 г., один из выдающихся деятелей Советской власти и Компартии в Туркестане. Его служебная карьера соответствовала стремительности тех бурных лет, которые вихрем пронеслись над Степью - от одного из вожаков уездного совдепа до Председателя ТуркЦика и Председателя Совнаркома Туркестанской АССР, Председателя Краевого Мусульманского бюро Компартии Туркестана и Полномочного Председателя Коминтерна в Монгольской Народной Республике.

С 1926 г. в течение 11 лет Турар Рыскулов являлся заместителем Председателя Совета Народных Комиссаров Российской Федерации, куда Казахстан, как автономная республика, входил до 1936 г. В этот период широко разворачивалась его большая и разносторонняя политико-хозяйственная и организаторская деятельность, как крупного деятеля общесоюзного и международного масштаба. Ему, знатому Средней Азии, Казахстана и Сибири, поручается возглавить Комитет Содействия постройке Туркестано-Сибирской железной дороги при Совнаркомом Российской Федерации, которая наряду с не менее легендарным ДнепроГЭС-ом считалась крупнейшей стройкой

Советского Союза, взявшего курс на индустриализацию со второй половины 1920-х годов.

Туркестано-Сибирская магистраль, строительство которой началось в 1927 г., должна была не только соединить Сибирь, Среднюю Азию и Юг Казахстана между собой, способствовать экономическому развитию прилегающих к ней районов, но и способствовать завоеванию Советским Союзом хлопковой независимости. Через эту дорогу предполагалось обеспечить сибирским хлебом Среднюю Азию и Юг Казахстана, чтобы высвободить для хлопководства посевные площади, занятые под зерновые культуры. Начальные участки этой магистрали строились еще до 1917 г: Северный участок - Алтайская ж. д. от Новосибирска до Семипалатинска, а Южный - Семиреченская ж.д. от ст. Арысь до ст. Бурное. К 1927 г. Семиреченская была доведена до ст. Луговая и этот промежуток магистрали до Семипалатинска в 1400 км и стал легендарной стройкой первой советской пятилетки. Совет народных комиссаров РСФСР в своем постановлении от 2 марта 1927 г. особо подчеркивал, что строительство Турксиба "имеет громадное значение как для хозяйственного развития Средней Азии, Казахстана и Сибири, так и для всего Союза ССР". Сооружение магистрали поручалось соответствующему управлению, созданному НКПС в феврале 1927 г. с местопребыванием в Москве, а также Управлениям Северной (на ст. Семипалатинск) и Южной (на ст. Луговой) частей железной дороги. До этого, 7 января 1927 г. был создан Комитет Содействия Семиреченской ж.д. при СНК РСФСР, который, не участвуя непосредственно в оперативной и административной работе постройки, имел цель оказывать общую помощь успешному осуществлению строительных работ, в особенности своевременному финансированию, привлечению рабочей силы, снабжению строительными материалами, устранению препятствий и затруднений в ходе сооружения магистрали, координации дейст-

вий наркоматов, ведомств, местных органов, участвующих в строительстве дороги и т.д. Особое внимание Комитет должен был уделять экономическому изучению прилегающих к магистрали районов и наметить меры по их развитию и подготовить предложения по ним в пятилетний план и т.д. На местах в Казахстане создавались Комитеты Содействия постройке магистрали при Сыр-Дарьинском, Джетысуйском и Семипалатинском гуисполкомах. Комитеты Содействия при СНК РСФСР, который в отличие от местных, республиканских, губернских и краевых комитетов, именовался "Центральным" или "Главным", а иногда просто "Рыскуловским".

Назначение Турара Рыскулова Председателем Комитета содействия постройке Турксибе было не случайным. Он, будучи заместителем Председателя СНК РСФСР с июня 1926 г., с самого начала дискуссии по строительству железной дороги, связующей Казахстан и Среднюю Азию с Сибирью, был ее активным сторонником. Он неоднократно выступал на страницах общесоюзной периодической печати, на заседаниях Президиума Госплана СССР. Само постановление СНК РСФСР "По вопросу о постройке Семиреченской ж.д." от 2 марта 1927 г. было подготовлено специальной Комиссией под председательством Турара Рыскулова, созданной 4 февраля 1927 г. правительством России.

Первоначально в состав Комитета Содействия при СНК РСФСР входило всего 18 человек, но вскоре число его членов превысило 50. Работой Комитета между его пленарными заседаниями руководил Президиум (сперва 9 человек, потом - 11) во главе с Т.Рыскуловым. В него от Казахстана входил Н.Н. Нурмаков - предсовнаркома Каз АССР. В состав Комитета кроме представителей наркоматов, республик и регионов, входили ученые (8 профессоров) и специалисты (инженеры, экономисты, агрономы и др.). При Комитете Содействия были созданы секции: сельскохозяй-

ственная, промышленная, путей сообщения, ирригационная.

При формировании состава Комитета Турар Рыскулов особое внимание уделял привлечению к его работе профессионалов. В этом отношении особо характерен вопрос о Мухаметжане Тынышпаеве (1879-1937 гг.)-выпускнике Петербургского института инженеров путей сообщения, строившем Семиреченскую ж.д. еще до 1917 г., бывшем Комиссаре Временного правительства по Семиреченской области и руководителе Правительства Кокандской автономии. Здесь следует заметить, что этих представителей двух противоположных групп казахской интеллигенции, определяемых их отношениями к Октябрю и Советской власти в 1917-1918 гг. Несмотря на разницу в возрасте, связывало давнее теплое знакомство. В 1915 г., М.Тынышпаев встретил молодого Турара Рыскулова и оказал ему материальную помощь для учебы в Ташкенте, считая, что "из него будет толк".

Впоследствии, в 1931 г., находившийся в застенках ОГПУ, М.Тынышпаев показывал: "В 1914 году я был на постройке Семиреченской ветви около станции Тюлькубас. Поселились летом в ауле, который, как оказалось, состоит из выселенцев из алма-атинского округа, как раз родственники Рыскулова. Местечко было очень хорошее, причем я там был 14 и 15 годах. В 1915 году мне сказали, что один из казахов встретил в поселке Тюлькубас сына Рыскула, который едет учиться причем у него ничего нет. Я попросил привести его ко мне и тут же впервые увидел Рыскулова. По-видимому он очень нуждался, поэтому я собрал денег, не помню 150 или 100 рублей, обласкал и сказал, что если ему нужны будут деньги, пусть напишет и мне ничего не будет стоит прислать ему руб (лей) 30, ... " После 1917 г. они переписывались и не раз встречались. 18 декабря 1926 г. Турар Рыскулов телеграфирует в Кзыл-Орду, "СНК Нурмакову копия крайком Голощекину

Инженера Тынышпаева как спеца, знатока предполагается дополнительно ввести состав Комитета Содействия и Стройкома НКПС. Сообщите Ваше мнение". На это Голощекин отвечает телеграммой в Москву, НКПС: "Введение Тынышпаева возражаем". Тем не менее Турар Рыскулов в январе 1927 г. телеграфирует в Алма-Ату, губисполком, М.Тынышпаеву: "Вас вводим состав Комитета СНК и стройком НКПС сооружению Семиречдороги НКПС необходимо предварительно проработать Москве. Если согласны сообщите когда можете выехать. Нурмаковым согласован". И в действительности М.Тынышпаев, как специалист, сделал много для успешного сооружения Турксиба.

Этот шаг Т. Рыскулова по привлечению М.Тынышпаева к строительству Турксиба был прозорливым, но весьма рискованным проявлением большого гражданского мужества. Голощекин, став в 1926 г. руководителем Крайкома ВКП (б), сразу под лозунгом Советизации казахского аула, развернул широкую политическую кампанию не только против бывших членов партии "Алаш" - открытых врагов Советской власти, но амнистированных после их перехода на платформы нового строя, но и против активных деятелей из рядов местных коммунистов, имевших свои взгляды на особенности перехода казахского народа к социализму, минуя капитализм.

К этому времени М. Тынышпаев уже был широко известным и признанным специалистом по сооружению и эксплуатации стальных магистралей. В 1906-1914 гг. Он работал на Средне-Азиатской ж.д., сперва инженером, а потом начальником, главным инженером строившейся линии Урсатьевск-Андижан, а с 1914 г. - начальником строительного отдела, главным инженером Семиреченской ж.д. (от Арыси до Аулие-Аты). В связи с окончанием строительства этой дороги с доведением ее до ст. Луговая в 1926 г. и началом сооружения собственно Турксиба,

М.Тынышпаев, вместе с другими видными инженерами путей сообщения, как Березин, Шатов, Перельман, был приглашен на строительство этой магистрали. Таким образом работа на строившемся Турксибе вообще, членство в "Центральном" (или "Рыскуловском") Комитете содействия дала М.Тынышпаеву широкую возможность раскрыть свой огромный талант организатора и специалиста, оставить о себе неизгладимую память потомкам как незаурядной личности, верно служившей интересам своего народа, ради его будущего.

Символом бурного социально-экономического роста Казахстана в 1920-1930 гг. стала Туркестано-Сибирская магистраль, на строительстве которой судьба свела двух великих сыновей казахского народа: Турара Рыскулова и Мухамеджана Тынышпаева, находившихся в противоположных лагерях в условиях Октябрьской революции и гражданской войны. Это не помешало им плодотворно сотрудничать, взаимно доверять и поддерживать друг друга в целях успешного сооружения магистрали в частности и ради общего прогресса казахского народа в целом.

Наиболее яркими результатами этого сотрудничества явились: всесторонне изучение прилегающих к магистрали районов с целью определения основных направлений их социально-экономического развития; выбор наиболее выгодных направлений трассы на южном и северном участках дороги; определение форм и путей формирования национальных кадров рабочих на магистрали через широкое их привлечение на стройку и ограничения ввоза рабочей силы извне; выбор места для железнодорожной станции Алматы I и т.д.

По инициативе Турара Рыскулова Комитет Содействия обобщил результаты комплексных исследований районов тяготения магистрали и выработанные ими предложения легли в основу соответствующего постановления СНК РСФСР от 7 декабря 1927 г. и в виде специального раздела

вошли в "Контрольные цифры пятилетнего плана народного хозяйства и социально-культурного строительства РСФСР".

М.Тынышпаев активно участвовал не только в этих экспедициях, но и в тех, которые проводились еще до Октябрьской революции по изучению трассы будущей Туркестано-Сибирской магистрали, а именно: в 1906 г. в экспедициях Голембиевского, в 1913 г. - Панфиловича, в 1914 г. - Лениониуса, а в 1926 г. - Сахарова и в 1927 г. - последней, Турксибской и т. д. Все предложения этих экспедиций были учтены Советским правительством и включены в первый пятилетний план по Казахстану.

Это сыграло большую роль в дальнейшем развитии и интенсификации в районах прилегания к магистрали животноводства с усилением развития мясо-молочного направления и переходом к разведению тонкорунных и полугрубошерстных пород овец и т.д., в увеличении хлопкового клина, внедрении и расширении технических культур, в частности, рисоводства в долине р.Или, свекло-сеяния и табаководства в долине р.Чу и т.д. Кроме того предусматривалось также промышленное развитие и расширение путей сообщения в этих регионах, в особенности освоение серебро-свинцовых, угольных и других месторождений и т.д. В связи с этим надо сказать, что Комитет Содействия и лично Турар Рыскулов оказывали большую помощь комплексному обследованию шестью экспедициями озера Балхаш и его районов. Одним из важнейших результатов явилось открытие в 1928 г. на северном побережье озера геологической экспедицией под руководством инженера М.П. Русакова крупнейших месторождений медных руд. Это уже тогда предопределило строительство Балхашского медеплавильного завода.

Т.Рыскулов и М.Тынышпаев лично участвовали в работе Комитета по принятию многих решений, способствовавших успеху строительства магистрали. Так, напри-

мер, много дискуссий вызвал вопрос направления южного участка дороги через высокие отроги Илийского Алатау (через перевалы Курдайский, Кастекский, Чокпарский). В мае-июне 1927 г. Т.Рыскулов был в специальной командировке на южном участке, ознакомился с результатами технических изысканий и лично проехал по трассе Курдайского и Чокпарского направлений. 16 июня на заседании Президиума Комитета он сделал обстоятельный доклад, в котором дал объективный анализ всех вариантов, их достоинств и недостатков, подчеркнул целый ряд перспективных сторон Чокпара, который значительно сокращал сроки строительства (на год), экономил средства и облегчал эксплуатацию. После дополнительных изысканий и обсуждений Комитет Содействия признал "целесообразным постройку южной части Туркестано-Сибирской ж.д. по Чокпарскому варианту", который был утвержден правительством РСФСР. Одним из авторов этого варианта являлся М.Тынышпаев.

Комитет Содействия и лично Т.Рыскулов также поддерживали Балхашский вариант (против Лепсинского) северной части магистрали, одним из инициаторов которого являлся М.Тынышпаев. Этот вариант спрямлял линию на 87 км, давал экономию около 8 млн рублей и открывал широкие возможности для промышленного освоения богатств оз. Балхаш.

Турар Рыскулов и Мухаметжан Тынышпаев особое внимание уделяли обеспечению строительства магистрали рабочей силой из местных трудовых ресурсов, привлечению казахов в ряды строительных и железнодорожных рабочих, подготовке их через различные формы обучения. По их предложению были введены ограничения на ввоз рабочей силы извне Казахстана, предусматривался ввоз квалифицированных рабочих только в заранее установленные нормы. Максимальное вовлечение местного населения в строительные работы на магистрали "помимо

принципиальной постановки вопроса о создании местного железнодорожного пролетариата, - подчеркивал Т. Рыскулов, - сможет оказать действительное влияние на уменьшение стоимости строительных работ... , таким образом содействовать успешному строительству Туркестано-Сибирской ж.д."

По предложению М.Тынышпаева к работе на строительстве магистрали привлекались казахские студенты, обучавшиеся в ВУЗах Москвы, Ленинграда, Ташкента и других центрах Советского Союза. Во время летних каникул они поступали на работу, набирались практического опыта и получали заработную плату, что для многих из них явилось большой материальной поддержкой. Только на южной части Турксиба работало свыше 100 студентов-казахов из высших учебных заведений Средней Азии и Казахстана. По этому поводу М.Тынышпаев писал Т.Рыскулову: "Вопрос о всемерном привлечении казахских студентов на строительные и учрежденческие работы считаю одной из радикальных мер коренизации советских аппаратов культурными техническими молодыми силами. Студенты, принятые по Вашему предложению, оказались очень полезны, как средство общения с казахами, и сами студенты за 2 недели уже кое-чему научились."

Благодаря этому и другим мерам Турксиб превратился крупную кузницу национальных кадров формировавшегося рабочего класса Казахстана, в особенности строителей и железнодорожников. В 1927-1930 гг. на строительстве магистрали работало от 20 до 30 тыс. человек, среди которых ряды казахов неуклонно росли. На 1 октября 1934 г. численность железнодорожников Казахстана достигла более 56,6 тыс. чел., из которых около половины (25,3 тыс., т.е. 44,7%) было сосредоточено на новой Туркестано-Сибирской магистрали. В республике насчитывались более 18 тыс. казахов-железнодорожников, из которых 9,8 тыс., т.е. 54, 1%, работали на Турксибе. Из их рядов вышли

крупные руководители и знатные железнодорожники Д.Ж. Омаров, М.Т. Казыбеков, М.Каптагаев, Б.Аспаев, О.Байтулаков и др.

Таким образом вклад Т.Рыскулова и возглавляемого им Комитета Содействия, его члена М.Тынышпаева в строительство Турксиба, в развитие районов его тяготения, а также формирование национального рабочего класса, кадров огромен. Поэтому ВЦИК и СНК РСФСР в постановлении "Об открытии Туркестано-Сибирской железной дороги (Турксиба) 1 мая 1930 г." отмечали "значительную работу, сделанную Комитетом Содействия по строительству Турксиба при правительстве РСФСР под руководством заместителя Председателя Совета народных Комиссаров тов. Рыскулова".

Вступая в новый, XXI-век мы, граждане, в особенности молодежь суверенной, независимой Республики Казахстан должны помнить благородные дела своих предшественников, быть их достойными продолжателями, сохранять и умножать наше духовное и материальное богатство.

АСЫЛБЕКОВ М.Х.

**член-корреспондент НАН РК,
доктор исторических наук,
профессор // Магистраль.-
2001.- № 2. С.14-17.**

РЕСЕЙ МЕМЛЕКЕТТІК ДУМАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

..."Петербор кезеңі Мұхамеджанның дүниетанымын түбегейлі өзгертеді. 1905 жылғы 9-шы қаңтардағы "Қанды жексенбі" оқиғасынан соң, патша өкіметінің жауыздығына қарсы буырқанған халық наразылығы теңіздей тасыды. Осы оқиғаларды көзімен көріп, куәсі болған Мұхамеджан саяси істерге араласады. Ол патша өкіметінің боданындағы туған халқының тағдыр-тауқыметін өткір тілмен айтып, баспасөз беттерінде жиі-жиі мақалалар жазады. Патша өкіметінің үні саналатын "СПб. Ведомости" газетінің 1905 жылғы № 75-ші санында жарияланған "Қазақ даласындағы көшпелі ел тұрмысының мұқтаждығы туралы" деген мақаласында Мұхамеджан Тынышбайұлы Ресейдің орталық аудандарының сахарының шұрайлы, нулы-сулы жерлеріне жаппай қоныс аударушы орыс мұжықтарының жергілікті көшпелі халықтың шаруашылығына нұқсан келтіріп, әлеуметтік тұрмыс-тіршілігін күрт төмендетіп жібергендігін, санақшы-ғалым Щербина экспедициясының зерттеу мәліметтеріндегі қате тұжырымдармен келісуге мүлдем болмайтындығын сынай отырып, өз пікірін дәлелдейді. Көшпелі халықты күшпен отырықшыландырып, "мәдениетке үйретудің" нәтижесі зиянды зардаптарға әкеліп соғатынын және ондай қисынсыз тәжірибенің тарихта аз қайталанбағандығына көңіл аударады. Дер кезінде Ресейдің ішкі губернияларынан қоныс аударушылардың тасқынын тоқтатпайынша, отарлау жүйесінің толқыны көшпелілердің жуып-шайып, таяу жылдардың әлетінде башқұрт халқына туған күннің бейбітшіл, меймандос қазақ елінің басына да төнері сөзсіздігін тілге тиек етеді ол. Осы жылы ол автономияшылдар одағының І-інші құрылтайында "Қазақтар ьәм азаттық қозғалысы" деген тақырыпта баяндама жасап, патша әкімшілігінің қол астына қараған шет аймақтардағы халықтарға жасап

отырған озбырлық, адам төзгісіз сасық саясатын батыл әшкерелейді.

- Қазақ халқының саяси-әлеуметтік, мәдени даму жолын тежеу үшін ерекше заңға негізделген арнайы басқару жүйесі енгізілді. Сондықтан сахарадағы қозғалыстардан жалпы түсінік беріп, одақ мүшелерін қазақ халқының жапа шеккен, қорланған өмір тұрмысымен кеңірек таныстыру мақсатымен қысқаша хабардар етуді өзімнің азаматтық парызым деп білемін. Қазақ даласының өзін-өзі басқару жүйесі, саяси, рухани, діни сенім-көзқарастары мен экономикалық әл-ауқатының жан-жақты тәркіленіп, титығына жетуінің салдары көшпелілердің наразылығын туғызып, қозғалыс толқынын өршіткен басты себепке айналып отыр, - деп бастайды баяндамашы сөзін...

Құрылтайдың халық атынан сайланған өкілетті өкілі болмаса да, орайы келген мүмкіндікті мүлт жібермей, туған ел-жұртының талап-тілектерін ресми бас қосқан зиялы қауым алдында уытты жеткізуі - империялық Ресей әкімшілігіне Мұхамеджан Тынышбайұлының есімін күтпеген жерден әйгі еткен, көпшілік аузына іліккен оқиға болды.

Осыдан бастап патша жандермериясының "қара тізіміне" іліккен Мұхамеджанның әрбір басқан қадамы ерекше бақылауға алынады. Төңкерістің кең қанат жайған шағында, 1906 жылы институтты тәмамдап, қазақтан тұңғыш рет темір жол инженері мамандығына ие болған ол туған еліне оралады."

II-ші Мемлекеттік Думаға Жетісу өлкесінен 28 жасар инженер Мұхамеджан Тынышбайұлының сайлануы - халық алдындағы оның зор беделі мен үлкен сенімге ие болғандығын көрсетеді. Әрине халықтың мұндай тандауы патша әкімшілігіне ұнамағаны және белгілі.

"Патша өкіметі төңкерісті басып-жаншып, Думаны таратқан соң, тегеуріні жойқын соқыр саясаттан бой тасалап, Мұхамеджан алған мамандығы бойынша Орта

Азия теміржол құрылысында өзінің еңбек жолын бастайды. 1914 жылы ол Түркістан Әулие-Ата темір жол құрылысына бас инженер болып ауысады...

Бірінші жиығангерлік соғыс өрті тұтанған дүрбелең жылдары ол қолына қалам алып, "Соғысушы патшалар әскері", "Сүнгүйр қайық", "Темір жол ьәм Еуропа соғысы", "Соғыс кемелері ьәм мина", т.б. көсемсөз мақалаларын жазып, соғысқа араласқан ірі-ірі мемлекеттердің қару-жарағын, әскер санын, соғыс өнерінің жаңа сатыға көтерілген сапалық мүмкіндіктерін, қорғаныс қабілетінің деңгейін "Қазақ" үнқағазында бедерлеп отырды...".

1916 жылғы көтерілістің қызған кезінде Мұхамеджан Тынышбайұлы Ешкіөлместегі туған жерінде болатын. Ол жөнінде "Қазақ" газеті "Мұхамеджан Тынышбайұлы - II-Государственный Дума ағзасы, инженер, саясат ісіне жетік, халыққа таза жолмен қашаннан қызмет етіп жүрген алдыңғы қатарлы зиялы азамат. 25-маусым жарлығы тақырыпты Жетісудағы бүліншілік болғаннан бері Мұхамеджан көзге көрінерлік көп пайда келтіріп жүр. ... Түркістан губернаторы Куропаткиннің қабылдауында болғанда (1916 жылы 10-тамызда) көтерілістің негізгі шығу себебі ретінде жер мәселесін айтқанын жоғары бағалайды". Осы арада ол көтеріліске қолдау көрсетті деген күдікпен сол елді мекеннен кетпеуге қолхат беріп, еріктен айырылып үйде отырды. Архивте М.Тынышбайұлының тергеушіге берген жауаптары сақталып қалған. Көлемі бір баспа табақ бұл құжат түптеп келгенде өлкедегі жағдаймен таныс емес әртүрлі ортада айтылып жүрген: 1916 жылғы көтеріліс түріктер мен немістердің (панисламизм және пантүркизм) үгітінің нәтижесі болып табылады деген тезистің терістігін дәлелдейді.

1917 жылы Мұхамеджан Тынышбайұлы Ақпан төңкерісін қуана қарсы алды... 1917 жылғы 6-сәуірде Уақытша үкімет кадет Щепкиннің басқаруындағы Түркістан комитетін құрды. Оның құрамына меньшевик Елпатьевский,

эсер Шкапский, Әлихан Бөкейхан және Мұхамеджан Тынышбайұлы енді. Осымен бір мезгілде О.А. Шкапский мен М.Тынышбайұлы Уақытша үкіметтің Жетісу облысындағы комиссарлары болып тағайындалды... Мұхамеджан Тынышбайұлы Уақытша үкіметтің комиссары болып жүріп Жетісу жерінде болған қасіреттің ауқымын, оның күллі мәнін ашатын мақалалар мен деректерді "Қазақ" газетінде үзбей жариялап тұрды. 1917 жылы 24-маусымда "Қазақ" газетінде "Мұхамеджан Тынышбайұлының жинаған мағұлматынша Қытай жерінде (Құлжа ьәм Қашқар өлкелерінде) босқын қазақ-қырғыздардың саны 164 мың адам екен. Сонан үстіміздегі шілденің біріне шейін қырылғаны 83 мың, жеріне қайтқаны 69 мың, Қытай жерінде қалғаны 12 мың" - десе, 1917 жылғы 6-желтоқсандағы мақаласында ол Қытайдан қашқан қазақтардың саны туралы кезекті деректерді жариялады. Ондағы мәліметтер бойынша елге қайтар жолда азап шегіп ауыр миханаттан 95 мың адам қайтыс болған - деген жан айқайы сол кездегі ұлттың жанашыр зиялыларының назарынан тыс қалып, ойландырмай қоймады.

1917 жылы Мұхамеджан Тынышбайұлы әр өлкеде өткен құрылтай жұмысына қатысты, оларда талқ^іланған автономия, аграрлық және ұлттық (тіл ьәм қазақ мектептері туралы) мәселелердің бәрінде оның өзіндік пікірі болды. 1917 жылғы 21-26-шілдеде Орынбор қаласында Жалпы-қазақ съезі өткізілді. Онда қазақ облыстарынан сайланатын депутаттар белгіленді. Солардың арасында Жетісу облысынан Мұхамеджан Тынышбайұлы да бар еді. 1917 жылғы 5-13 желтоқсанда өткен келесі съезде ол Ұлттық Кеңеске, яғни "Алашорда" үкіметі құрамына сайланды...

1918 жылғы жазда Алашорда үкіметі Мұхамеджан Тынышбайұлының қатысуымен "Алаш автономиясының аумағында жерді уақытша пайдаланудың ережесі туралы" жобаны қабылдады. Бұдан сәл бұрын саясаткер жан Түркістан өлкесі мұсылмандарының Қоқан қаласында

өткен (1917 жылғы қараша) ІҮ-ші съезінің жұмысына қатысқан болатын. Осындай саяси-әлеуметтік жағдайдың қиын шағында кәнігі күрескер зиялылардың басшылығымен Қоқан автономиясын құрудың оңтайлы сәті түсті. Түркістан Уақытша үкіметінің төрағасы және Ішкі істер министрі болып Мұхамеджан Тынышбайұлы сайланды. Уақытша үкімет оны жарылқағысы келгендіктен емес, жергілікті жағдайдың күрделі мәселелерін шеше білетін беделді, білгір қайраткер екендігін ескерген еді...

Архив материалдары Мұхамеджан Тынышбайұлының азамат соғысы жылдарындағы қызметі мен ұйымдастырушылық қабілеті хақында тың деректерден хабар береді. 1919 жылы атаман Анненковтың екі қазақ полкі Мұхамеджан Тынышбайұлының мәмлегерлік ақыл-парасатының нәтижесінде соғыссыз, басшыларымен ортақ келісімге келіп, Кеңес өкіметі жағына өтті.

20-шы жылдары ұлы жүректі тұлға азамат соғысы барысында жұтқа ұшырап, ашыққан қазақтарды аман алып қалу мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Ол "Солтүстік Жетісудың 31 болысындағы қалыптасқан шаруашылық жағдай хақында" деген тақырыпта өлке өмірін экономикалық жағынан жақсарту шараларының нақты жоспарын көрсететін баяндама дайындап Д. Фурмановтың назар аударуына ұсынады. Бұл баяндамамен танысқан Түркістан АКСР ОАК-нің төрағасы Т. Рысқұлұлы оны өте жоғары бағалады. 1921 жылы білікті маман Ташкент қаласына шақырылып, онда Түркістан республикасының Жер шаруашылығы министрлігінің Су шаруашылығы басқармасының бастығы болып тағайындалды. 1923 жылы Шымкент қаласының Су шаруашылығы басқармасының бастығы болып ауысқан ол сонымен бірге Түркістан каналының жобасын жасауға қатысты. Кейін Орта Азия мен Қазақстанда Ұлттық Республикалардың құрылуы және олардың жерін межелелеуге байланысты Мұхамеджан Тынышбайұлы ОАК-нің жерге орналастырудың ерекше комиссиясының

көшпелі шаруашылық жөніндегі аға маман қызметіне тағайындалып, техникалық кеңестің мүшесі болды...

1925-1926 жылдары республиканың жаңа астанасы Қызылорданы көріктендіру жөніндегі басқармасының бас инженері болған ол, 1927-1930 жылдары Түрксіб темір жол құрылысын салуға белсене қатысты. Оның жергілікті жер жағдайын жақсы білуі Алматы - Бішкек тас жолының ең арзан жобасын (Шоқпар нұсқасын) жасауға зор үлесін тигізді.

1932 жылғы 22-сәуірде Түрксіб темір жолының бастығы, инженер Мұхамеджан Тынышбайұлының да басына бұлт төніп, өзге де ұлт зиялыларымен бірге нақақтан нақақ тұтқындалып, Воронежде айдауда жүрген әкесін көруге барғаны үшін ұлы Ескендір қамауға алынып, Соловкиге жер аударылды. Иә, бұл адамзат қоғамында бұрын-соңды болып көрмеген тоталитарлық жүйенің қатыгездігін айдай әлемге паш еткен тарихтағы орны толмас қасірет.

ОЗҒАНБАЙ Ө.

**Ресей Мемлекеттік Думасы
және Қазақстан (1905-1917 ж.).
- Алматы, 1997. - 211-220 б.**

ИМПЕРИЯҒА ҚАРСЫ ШЫҚҚАН ҚАЗАҚ

Тәуелсіз Қазақстан тарихында есімдері мәңгіге қалып, елінің азаматтығы жолында батыл іс-әрекеттің үлгісі болған ғасыр басындағы ұлт зиялыларының арасында Мұхаметжан Тынышпаевтың орны ерекше. Оның өмір жолын, қоғамдық-саяси көзқарасын жете зерттеудің демократиялық қоғамымыздың қалыптасуы мен құқықтық мемлекет құру ісіне тигізер пайдасы мол...

М.Тынышпаевтың қайраткерлік тұлғасын жарқырата ашатын ХХ ғасырдың басы Ресей империясының шовинистік саясатының күшейген кезі болатын... Елінің ауыр тұрмысы Петербургтегі І Александр атындағы жол қатынасы институтында оқып жүрген кезінде де ойынан шыққан емес. Бұл жылдар (1900-1906 жылдар) империяның қоғамдық және мемлекеттік өмірінде түрлі қозғалыстардың, саяси партиялар мен ұйымдардың дүниеге келуімен, бірінші орыс төңкерісі дүрбелеңімен ерекшеленетін. Саналы азаматқа бұл көріністер өз дәрежесінде әсер қалдырып, қаптаған қалың ойдың жауабын шешуге, басты жұмбақтың шешімін табуға септігін тигізеді. Өзі де осыған байланысты "...жоғарғы кластың гимназисі және студенттік кезімде-ақ қырғыз (қазақ-ред.) халқының мұң-мұқтажын түсіндім, біртіндеп орыс үкіметі әкімшіліктері мен қырғыздардың ара қатынасының байыбына барып, қырғыздардың бұрынғы, бүгінгі тұрмыстары қандай екенін, олардың өмір сүру салтының бұрынғыдан өзгергенін салыстыра алмадым" деп жазады...

Мұхаметжан Тынышпаев көзқарасының студенттік жылдары жан-жақты қалыптасқанын сол кезеңдегі атқарған қоғамдық-саяси қызметтерінен байқауға болар еді.

1905 жылы 18 ақпан күні ІІ Николай қол қойған рескрипт бойынша "халықтан сайланған адамдарды заңдық жобаларды дайындауға және талқылауға қатыстыру туралы", сонымен бірге "Жеке адамдар мен ұжымдардың

мемлекет қызметі мен халықтың тұрмысын көтеруге байланысты өз ұсыныстарын орталыққа жеткізуге мүмкіндік бере алатын жарлықты" басшылыққа ала отырып, студент Тынышпаев Министрлер Комитетінің төрағасына қазақ еліндегі жергілікті патша әкімшілігінің саясаты жөніндегі атақты хатын жазады...

1905 жылы желтоқсанда Орал қаласында бес облыс өкілдері (Ә. Бөкейханов, Ж. Сейдалин, Б. Сыртанов, М. Тынышпаев, Х. Досмұхамедов) бас қосқан мәжіліске қатысуы Мұхамеджан Тынышпаевтың өзімен бір пікірдегі қайраткерлермен біріге бастағанын көрсетеді. Мәжілісте оппозициядағы халық бостандығы (кадеттер) деп аталатын орыс партиясы үлгісімен қазақтың ұлттық саяси ұйымын құру әрекеті жасалып, "...қазақ жерін бүтіндей сол елдің меншігі етіп жариялайтын заң қабылдау,...қазақ балалары үшін мектеп, медресе, университеттер ашу, тағы басқа" сол кезеңдегі қазақ қоғамы үшін ең өзекті мәселелердің жолында күрес жүргізу жөнінде сөз болады.

Қайраткер өмір сүрген кезеңдегі баспасөз беттерінен оның қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметін түсінуге мүмкіндік беретін фактілерді кездестіруге болады. Мәселен, 1917 жылы 10 қазанда шыққан санында "Семиреченские ведомости" газеті Құрылтай жиналысында депутаттыққа кандидат Мұхаметжан Тынышпаевтың қысқаша өмірбаянын былай жазады: "М. Тынышпаев 1905 жылғы революцияға белсене араласты және Жетісу қырғыздары арасында бостандық пен революция идеяларын тұңғыш насихаттаушы, "Сын Отечества" (с-р Юрицыва), "Радикал" (Маргулиева), "Речь", "Русский Туркестан" (Морозов редакциялауымен) газеттерінің тілшісі болып, профессор Бодуен-дэ-Куртэнэ (поляк), А. А. Кусов (украин), журнал-лист В. Жабатинскиймен (еврей) бірігіп, автономист-федералистер одағын құруға ат салысты.

1905 жылы қарашада өткен автономист-федералистер

сьезінде оқыған баяндамасын жариялағаны үшін "Русский Туркестан", тағы басқа газеттер тәркіленіп, айып салынады.

1905-1906 жылдардың қысында Жетісу өңіріне үгіт жүргізуге шыққалы тұрғанда, Верныйда тұтқынға алынуға дайындық бар екені жөнінде ескерту естіп, амалсыздан Петербургте калуға мәжбүр болады. 1907 жылы Жетісу түземдіктері атынан Мемлекеттік Думаға сайланады. Бірақ II Дума қуып таратылғаннан кейін, оған Жетісуда тұруға тыйым салынып, тек жылына үш рет келіп тұруына рұқсат етіледі.

Алдымен Самарқанд облысында облыс ирригаторының көмекшісі болып, кейін Орта Азия темір жолында істеп, Жетісу темір жолын салу басталғанда осында ауысады.

Самарқандта, Ашхабадта, Ходжентте, Ташкентте және Шымкентте жүргенде үнемі жандармдық полицияның бақылауында болып, одан тек қазан төңкерісі кезінде ғана құтылады.

Студент кезінде социалист-революционерлердің үйірмелеріне жақын жүріп, II Думада Мұсылман фракциясында болады.

1912 жылы Мемлекеттік Думаға мүше Ә. Бөкейхановпен және әкімшілік жолмен Орынборға жер аударылған белгілі қазақ қайраткерлері А.Байтұрсынов, М.Дулатовпен бірігіп патша үкіметі кезінде бірнеше рет тәркіленіп, айып салынған тұңғыш қазақ газеті "Қазақты" шығаруға қатысты".

Осы шағын мәліметтен-ақ қоғам қайраткерінің өмір жолын, көзқарасын былайша ұғынуға болатын сияқты. Алдымен оның орыс емес ұлт өкілдерімен бірігіп, автономист-федералистер одағын құруға қатысуы оның студент кезінде-ақ саясат ісіне мол түсінігі болғанын көрсетеді. Себебі, қазақ сияқты езілген ұлттардың мемлекеттік құрылымының федерациялық түрі болғанда ғана автономиялық

дербестікке қолы жетуі мүмкін емес пе? Бұл ойынан Мұхаметжан Тынышпаевтың кейін, көз-қарасы есейіп, күрес тәжірибесі шындалған кезінде де айнымағанын түркі халықтарына ортақ қайраткер, шығыстанушы ғалым Зәки Валиди өзінің "Естеліктер" кітабына былай келтіреді: "Бұл мәжілісте орыстар атынан великорос, украиндық, еврей сөйлей ме бізге бәрібір, ал сіз болсаңыз тайпа аралық қақтығыс сынасын біздің арамызға қаққыңыз келеді. Біздерде де сіздердегідей жекелеген саяси партиялық топтар болуы мүмкін, бірақ тайпалық топтар емес. Ұлт ретінде біздер біртұтаспыз. Мен Жетісу губерниясының қазағымын, бірақ біз Валидовпен пікірлеспіз, басқа да мұсылман зиялылары тәрізді осында халықтың санына сәйкес жалпыға бірдей сайлау құқы берілу туралы демократиялық заңды қалаймын". М.Тынышпаев жалғыз өзі З.Валидидің федерация жөніндегі идеясын қолдап, 1917 жылы маусым айында Ташкентте өткен "Сайлау туралы заң" және "Біртұтас Түркістан Думасы" үшін болған мәжілісте түркі зиялыларының арасындағы бірлікті ыдыратып, мұсылман халықтарын менсінбеген еврей Фиттерман дегенге былай жауап қайтарып, сол бір қиын-қыстау, аумалы-төкпелі заманда, болашақ үшін күрестің тағдыры шешілетін сәттерде ысылған, кәнігі саясатшы екенін көрсете білген.

Автономист-федералистер съезінде оқылып, патша үкіметі орындарын қатты шошытқан "Қырғыздар және азаттық қозғалыс" деп аталатын баяндама мазмұн-маңызы жағынан қазақтардың бодандық-отаршылдық ахуалын дәлелдейтін ащы шындық болатын. Онда бюрократтық үкіметтің қазақтардың тілін, өздеріне тән салт-дәстүр, сенім-нанымын арсыздықпен, қатыгездікпен жою арқылы ұлт екенін ұмыттырып, өлкені орыстандырып жіберуді; заңға сыймайтын нұсқау-жарлықтар арқылы қазақтарды құқықтан жұрдай, адам бейнесіндегі тобырға айналдыруды; бүкіл бітім-болмысы қалыптасқан ата-мекен жерінен

айыруды көздейтінін айта келіп, қазақ автономисі "қазақтар бұрынғы бостандығы мен тәуелсіздігінің орнына бейбіт, қантөгіссіз орыс бодандығын қабылдауда алғаны, міне осылар!" деп, үкіметтің нақты бейнесін әшкере етеді.

Сөзімен, ісімен елге танылған, халық сенген өкіл Тынышпаев 1907 жылы II мемлекеттік Думаға Жетісу облысының қазақ, қырғыз, тараншы, дұнған халықтарының атынан сайлануы оның езілген халықтардың жоқтаушысына айналғанын көрсетсе керек. Бірақ 3-маусым жарлығына сәйкес отаршылдық саясатты сынаған Думаның қуып таратылуына байланысты Тынышпаевтың өкілеттік құқы қаралмайды.

Қазақ халқының "көзі, құлағы ьәм тіліне" айналған "Қазақ" газетінің рөлін жете түсініп, қаржы жағынан көмектесу мақсатымен ұйымдастырылған "Азамат серіктігіне" азаматтықпен кіріскен. Мұхаметжан Тынышпаев газет бетінде түрлі тақырыпта мақалалар жариялайды.

Ақпан төңкерісінің жемісі - уақытша үкіметті тәуелсіздікке жеткізуге апаратын жол деп ұққан қайраткер Жетісу қазақтарының атынан жаңа үкіметке жолдаған жеделхатында "бұдан былай жаңарған Русияда жетімдік болмауын, осы үлкен оқиға кезінде ескі үкіметтің адасқан, жаман саясатымен қанға боялған қазақ халқын ұмытпауларын... " сұрайды. Осыдан кейін оның болашаққа үлгі болған сүйікті ісі басталып кетеді.

Біз үшін Мұхамеджан Тынышпаевтың өмірдің өзінен туған озық идеяларға негізделген көзқарасты егемендік құнын бағалай білуге үйрететіндігімен қадірлі. Сонысымен де оның өмірі өнегелі.

ЖҮГЕНБАЕВА Г.

Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік Ұлттық университетінің тарих факультетінің аспиранты // Қазақ тарихы. 1997. № 1. 49-52 б.

МУХАМЕДЖАН ТЫНЫШПАЕВ - ИССЛЕДОВАТЕЛЬ КАЗАХСКОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Блестящая плеяда казахской интеллигенции первой трети XX века сыграла огромную роль в формировании исторического сознания казахского народа. Разносторонние исследовательские интересы ее представителей заложили прочную базу для дальнейшего более углубленного изучения особенностей исторического процесса в регионе.

По существу, многие проблемы в изучении исторического прошлого были подняты впервые в их работах. Среди них особое место занимают исследования по истории отечественного средневековья известного казахского инженера-железнодорожника, общественного и политического деятеля первой трети XX века Мухамеджана Тынышпаева, содержащие в себе целый ряд интересных мыслей.

Конечно же, многие поднятые в его работах проблемы были поставлены впервые, нуждались в обосновании и документальном подтверждении. Некоторые из них, не пройдя горнило исторической критики, стали предметом истории науки, другие, нашли свое подтверждение в исследованиях современных историков.

Не затрагивая все те проблемы, которые Тынышпаев поднимал в своих работах по истории казахского народа, отметим одну из самых существенных, получившей свое подтверждение в исследованиях современных историков. Проблема эта касается предыстории Казахского ханства.

М. Тынышпаев обоснованно считал, что «история образования Казакского ханства тесно связана с историей Золотой Орды», точнее с ее восточной частью, известной в исследовательской литературе, как Восточный Дашт-и Кыпчак. В работах по истории Золотой Орды и Казахского ханства он немало строк посвятил известным правителям Восточного Дашт-и Кыпчака, предков казахских ханов. Так Тынышпаев высказал интересные мысли о происхождении

Урус-хана, общего предка Жанибека и Керей, основателей Казахского ханства. Позволим себе остановиться именно на этой его мысли.

До сегодняшнего дня в историографии Золотой Орды и Казахского ханства по этому вопросу нет единого мнения. Некоторые историки называют Урус-хана потомком Тука-Тимура, другие - потомком Орда-Ежена. Оба оглана (принца) были сыновьями Джучи-хана, Тука-Тимур был тринадцатым, Орда-Ежен старшим и входили в число царевичей левого крыла Улуса Джучи.

Говоря о сыновьях Джучи-хана необходимо остановиться на следующем моменте: отдельные исследователи золотоордынской эпохи считают, что Орда был не старшим сыном Джучи, а четвертым и даже младшим. Так М. Г. Сафаргалиев ссылаясь на исследование Б. Я. Владимирцова о термине "Ичен", монгольское "ejin" ("хозяин", "владыка"), пришел к выводу, что Орда, носивший титул "Ичен" ("Эджен", "Ичен"), был самым младшим сыном Джучи-хана и именно поэтому он унаследовал отцовский юрт. В подтверждение своей гипотезы Сафаргалиев пишет: "Плано Карпини и Рашид-ад-дин, называют Батыя старшим из рода чингисидов (ака), хотя Орда-Ичен в ту пору был жив". Между тем указанные авторы пишут обратное. Плано Карпини проезжавший через владения Орды в 1246 г., писал следующее: "Сыновья же Тоссук-кана [Джучи-хана - К. У.] суть: Бату, он наиболее богат и могуществен после императора; Орду, он старший из всех вождей; Сыбан, Бора, Берке ... " (Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. А., 1993, с.39). Далее описывая земли Орды, через которые проезжал Плано Карпини со своими спутниками, он отмечал: "В этой земле живет Орду, старший над Бату; мало того, он древнее всех князей татарских" (там же, с.64). По свидетельству Рашид ад-Дина "первый сын Джучи-хана, Орда, появился на свет от его старшей жены по имени Сартак из рода

кунгират" (Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том 2. М.-Л., 1960, с.66). Т. И. Султанов писал по этому поводу, что предположение Сафаргалиева вызывает много возражений.

Петербургский востоковед А. П. Григорьев, развивая сомнения Сафаргалиева, пришел к выводу, что Орда был не младшим, а четвертым сыном Джучи-хана. По его мнению, титул "эджен" давался четвертым сыновьям монгольских ханов. Опровергая мнение Сафаргалиева, он пишет: "Допустив, что он все же был самым младшим в семье, ... естественно было бы ожидать, что и потомки Орды окажутся гораздо моложе потомков Бату соответствующего колена" (ОНУ. 1972, № 7). Между тем у Джучи-хана как и других чингизидов было много жен и в один год могло родиться сразу несколько детей, поэтому не совсем обязательно, что потомки первого и тринадцатого сыновей Джучи должны были разниться в возрасте. Старшинство Орды было не обязательным, таковым он мог считаться не только, потому, что превосходил всех братьев в годах, но и потому, что он был первенцем старшей жены Джучи-хана. Слово-титул "эджен" было довольно распространенным не только в монгольских, но и в тюркских языках. Как установлено немецким востоковедом К. Г. Менгесом монгольское «эджен», также как и казахское *ia* происходят от тюркского *idi* "господин", "владелец" и присутствует во многих современных тюрко-монгольских языках. Где это слово переводится как "хозяин", "владелец", "господин", "император" и не несет какой-либо институциональной нагрузки (Turkologika. Л., 1976). В этом же значении оно встречается и в монгольских источниках.

С большей долей уверенности можно предположить, что и в имени Орда-Ежена оно было употреблено именно в этом значении, и перевести его можно как "владелец ставки" в узком смысле или "правитель Орды" в значении Улуса (народ-государство), в более широком значении.

В заключение отметим еще один факт: современники первых Джучидов не называют Орду Еженом (Иченом, Эдженом). Для Плано Карпини, Рашид ад-Дина, Вассафа и других он просто Орда. Впервые, насколько нам известно, этот термин в качестве имени Орды употреблен у персоязычного автора первой трети XV в. в сочинении "Му'изз ал-ансаб фи шаджарат салатин могол". "Орду называют также Эдженом" - кратко констатировал анонимный автор.

Мы не случайно остановились на месте Орда-Ежена в генеалогии первых Джучидов. Именно к нему возводит родословную Урус-хана Тынышпаев. Он первым в казахской историографии, подверг критике версию о тука-тимуридском происхождении династии казахских ханов и дал аргументированное обоснование того, что казахские ханы ведут свое происхождение от Орда-Ежена. До него в казахской исторической науке считалось очевидным то, что казахские ханы ведут свою родословную от Тука-Тимура.

Так виднейший представитель казахской интеллигенции XIX века Чокан Валиханов в одной из своих работ писал: "О фамилии Уруса исторически известно вот что: фамилия, из которой происходит Урус, по свидетельству Абулгази, была младшая отрасль джучиханидов, родоначальник ее был Тогай-Тимур. Урус был потомок не Батыя [как считает В. В. Григорьев], а Тогай-Тимура". Этому же мнению придерживался Шакарим Кудайбердыулы: "Наш Абильмансур Аблай - писал он - потомок Токай-Темира".

М. Тынышпаев не ограничиваясь простой констатацией своего несогласия с существующим мнением, сделал первую попытку аргументировано доказать правильность того, что Урус-хан является потомком Орда-Ежена, а не Тука-Тимура, как утверждалось до него в казахской историографии.

Опираясь на мнения зарубежных исследователей, Хаммера-Пургшталя и Лэн-Пуля, которые выводили Урус-хана из дома Орды, Тынышпаев соглашаясь с ними, аргументировал свое мнение следующим образом: "Джочы, отец Ежена и Токай-Темира, умер в 1227 году, а Орус в 1376 году, т.е. их разделяют 150 лет; по первому на это время приходится 7 поколений, по второму (Токай-Темир, Узь-Темир, Ходжа, Бадакул, Орус) - 4 поколения. Из многочисленных родословных казаков выясняется, что на 100 лет у них обычно приходится 4 поколения и нередко - 5, и очень редко - 3 (случаи, подобные последним, помнят казаки, считая их божьим наказанием). В ханской фамилии были приняты более ранние браки, чем у казаков, т.е. на 100 лет должно приходится более 4 поколений. Такой подсчет более оправдывает родословную от Ежена, чем от Токай-Темира. Необходимо заметить, что подобные ошибки у Абулгазы Богадур-хана встречаются нередко.

Наконец у казаков, - писал далее Тынышпаев, - а особенно у чингисидов, осталась память о каком-то хане Ежене (некоторые тюринцы [торе-чингизиды - К.У.] считают его даже предком, между тем как Токай-Темир совсем неизвестен)" (Тынышпаев М. Примечания к родословной дома Джочы-хана, старшего сына Чингисхана // Тынышпаев М. Великие бедствия. А., 1991, с.95).

Совершенно обоснованные доводы Тынышпаева получили подтверждение в работах современных историков.

Так М. Г. Сафаргалиев принимая орда-еженовское происхождение Урус-хана, писал: "Вслед за Вельяминовым-Зерновым и Ховартом мы принимаем первый вариант, т.е. "Анонимо Искендера" и примыкающих к нему авторов, поскольку все эти авторы опираются на генеалогию, которую сообщает Рашид-ад-дин" (Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. С., 1960, с.129).

Более аргументированное подтверждение этого мнения высказал А. И. Исин. По его мнению, потомки Шибана,

пятого сына Джучи, были политически заинтересованы в распространении легенды о происхождении Урус-хана и его потомков от менее авторитетного, чем Орда-Ежен, правителя своего времени - Тукай-Тимура, что объясняется их притязаниями на территорию Восточного Дашт-и Кыпчака, которой они обладали в период правления Шибанида Абулхаира.

Вслед за Тынышпаевым Исин пишет: "Версия происхождения Урус-хана от Тукай-Тимура, принятая на веру многими историками XIX-XX вв., не подтверждается генеалогически. При этом хронологический разрыв в три поколения при показе происхождения Уруса от Тукай-Тимура является одним из самых весомых аргументов."

"Независимые казахские генеалогические материалы - пишет далее автор - также не подтверждают тукай-тимуридское происхождение казахских чингизидов. В некоторых генеалогических списках в качестве дальнего предка казахских ханов записанно искаженное имя, означающее, скорее всего, "Ежен-хан", т.е. Орда-Ежен" (Вестник У-та "Семей". 1997, N 1).

Другие исследователи казахского средневековья также остановились на том мнении, что основатель династии казахских ханов Урус происходит из дома Орда-Ежена (С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, Т. И. Султанов, К. А. Пищулина и др.).

Так Султанов ссылаясь на тот факт что "территория по среднему и нижнему течению Сыр-Дарьи и прилегающие к ней области Улуса Джучи прочно закрепились за потомками Орда-Эджена" и что именно этой территорией управлял Урус-хан и отсюда совершал свой походы на Нижнюю Волгу, Султанов заключил следующее: "Урус-хан был потомком Орда-Эджена, сына Джучи, сына Чингиз-хана". Пищулина, сделав обзор источников по проблеме, пришла к заключению, что "линия ханов Ак-Орды из рода (уруга) Орда-Еджена имеет основание быть признанной".

В зарубежной историографии традиционно принято считать, что Урус-хан выходит из дома Орды (J. Hammer-Purgstall, Н. Н. Howort, R. Grousset, С. Лэн-Пуль, К. Э. Босворт и др.).

Особняком стоят мнения В. П. Юдина и М. Х. Абусейтовой, которые под влиянием обширной шибанидской историографии утверждают, что династия казахских ханов берет свое начало от Тука-Тимура.

В подтверждение правильности доводов приведенных М. Тынышпаевым, укажем еще один момент. Это сведения автора "Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини" Му'ин ад-Дина Натанзи не раз привлекавшиеся в этой дискуссии дают основание говорить о том, что казахские чингизиды ведут свое происхождение от Орда-Ежена. Натанзи называет Урус-хана сыном Чимтая и приводит подробные сведения о деятельности обоих ханов, не позволяющие усомниться в достоверности этих сообщений. Тот факт, что Чимтай был потомком Орда-Ежена, исследователями признается. Впрочем, ученые занимающиеся историей Золотой Орды или Улуса Джучи (А. Ю. Якубовский, М. Г. Сафаргалиев, Г. А. Федоров-Давыдов, В. Л. Егоров, А. Г. Мухамадиев и др.) не ставят под сомнение тот факт, что Урус-хан был не только преемником Чимтая, но и его сыном.

В заключение отметим, что подробные данные Му'ин ад-Дина Натанзи о родословной Урус-хана, не известные Тынышпаеву лишний раз подтвердили правильность его мнения.

В своих трудах по истории казахского народа Мухамеджан Тынышпаев не ограничивался проблемами средневековья. В Отечественной историографии он, прежде всего, известен как исследователь истории казахско-джунгарских взаимоотношений в XVIII в., в особенности событий «актабан шұбырынды - алқакөл сұлама» (годы великого

бедствия). Его исследования, посвященные этой проблеме, нашли свое подтверждение в работах современных историков (Ж. К. Касымбаев, Э. Ж. Валиханов, И. В. Ерофеева, В. А. Моисеев и др.).

К. УСКЕНБАЙ
аспирант Института
истории и этнологии
им.Ч.Ч. Валиханова

МҰХАМЕДЖАН ТЫНЫШПАЕВ

...М.Тынышпаев сияқты ірі тұлғаны тарихтан ойып алып тастау немесе оның халқына сіңірген өлшеусіз еңбегін жоққа шығару біздер үшін үлкен күнә болған болар еді... Лепсі уезі бастығының құптауымен 1890 жылы М.Тынышпаев Верный (Алматы) гимназиясына оқуға жіберіледі. Қарт Тынышпай баласын генерал Колпаковскийдің қазақ балаларына арнап ашқызған гимназия ішіндегі пансионатқа әкеп тапсырады. Бұл туралы архив материалдарында: "...1890 жылдың август айында Верный гимназиясының дайындық класына түсіп, он жыл болып және VIII класта бір жыл оқыды" (Қаз.ССР Орт. Мем. арх. 94-қор., I-тір, 313-іс, 65-пар),-делінген.

1900 жылы гимназия бітіруші он сегіз түлектің ішіндегі жалғыз қазақ М.Тынышпаев алтын медальмен бітірген төртеудің бірі болды. 1900 жылдың 31 майында гимназияның мұғалімдер советі оның орыс тілі, логика, латын тілі, математика, физика, тарих, география және француз тілі пәндерінен өте үздік бағалар алғанын айта келе мынадай шешім қабылдайды: "...ереже негізінде мына оқушылар алтын медальмен наградталады: Бенько, Куневичь, Тынышпаев және К.Фрунзе" (Қаз.ССР Орт. Мем. арх. 94-к., 1-т., 305-іс, 55-п). Гимназия бітірушілердің тәртібі бойынша, гимназия директоры Вахрушевтің атына жазылған арызында Мұхамеджан: "...менің император I Александр атындағы Жол қатынасы инженерлері институтына түсуді қалайтындығымды Сізге мәлім етемін",-дейді. Петербургке оқуға жүрейін деп тұрған М.Тынышпаевқа гимназия дирекциясы өте жақсы мінездеме береді...

Осы жерде айта кететін тағы бір жай: Мұхамеджанмен бірге бітірген К.Фрунзе өзінің інісі Михайл Фрунзе туралы естелігінде: "...біз гимназияда тарихтан, философиядан және жаратылыстану ғылымдарынан қосымша мағұлмат беретін әдебиеттермен танысып отырдық",-деп атап өтеді.

Бұл үйірмелерден Мұхамеджан да сырт қалмаған болу керек.

Сол кезде Петербургтегі І Александр атындағы Жол қатынасы инженерлерін дайындайтын институтқа тек қана орыстың дворян балаларын қабылдайтын еді. Түркістан өлкесінен келген қыр баласына институт оқытушылары сенімсіздікпен қарап, қабылдау емтиханына дейін бірнеше комиссиядан өткізеді. Кейін өзінің бір естелігінде Мұхамеджан осы комиссиялардың емтиханнан мүдірмей өтуіне үлкен пайдасын тигізгенін айтады. Оқу барысында 1906 жылға дейін Жетісу губерниясының қазынасынан М.Тынышпаевқа стипендия төленіп тұрған. Прогресшіл идеялар орталығы болған Петербургте жас Мұхамеджан Бірінші орыс революциясының куәгері болды. Бұл болашақта толық зерттелуге тиіс мәселелердің бірі.

1906 жылы институтты бітіріп келген М.Тынышпаев Орта Азия темір жол құрылысына инженер болып жұмысқа орналасады.

1907 жылы 28 жасында Жетісу губерниясынан Екінші Мемлекеттік думаға депутат болып сайланады. Дума құрамына Б.Қаратаев, М.Тынышпаев сияқты дала депутаттары кірген мұсылман фракциясы да социал-демократиялық фракция сияқты Дума мінбесінен патша өкіметінің аграрлық, отаршылдық саясатын сынады. Патша өкіметі бұл "тілазар" Думаны таратуға қажетті сылтау іздей бастады...

Екінші Дума таратылғаннан кейін М.Тынышпаев темір жол құрылысына қайтып келіп, ерекше бөлімнің инженері болып тағайындалады.

1911 жылдан бастап Урсатьевск-Андижан станциясындағы темір жол құрылысының бастығы және бас инженері болып қызмет атқарады.

1914 жылы Жетісу темір жол құрылысына жұмысқа ауысады. Мұнда ол Арыс станциясынан Әулие-Атаға дейінгі құрылыс бөлімінің бастығы және бас инженері қызметінде болды.

1916 жылы қазақ даласын дүр сілкіндірген ақ патшаның июнь жарлығы ұлт-азаттық қозғалысының басталуына себеп болды. Қазақтың көптеген алдыңғы қатарлы прогресшіл көзқарастағы азаматтары сияқты М.Тынышпаев та халықтың ауыр тағдырын бірге көтеру үшін февральдің басында туған жері Ешкіөлмеске келеді. Келген заматта тұтқынға алынған Мұхамеджан өзінің тергеу кезінде берген жауабының бір нұсқасын генерал-губернаторға жібертізеді. Бұл берген жауабында М.Тынышпаев ұлт-азаттық қозғалысқа дейінгі қазақ халқының мұң-мұқтажын, жергілікті патша әкімшілігі мен қазақтардың арасындағы шиеленіскен қайшылықтарды, патша чиновниктерінің жүгенсіздігін, зорлық-зомбылығын ашып көрсете келе: "...Мен жоғарыда қырғыз (қазақ - ред.) өміріне өзгеріс енгізген орыс өкіметі мен қырғыздың (қазақ) арасындағы қатынасты сипаттайтын мәліметтерді келтірдім... Осыдан кейін біз куә болған қайғылы уақиғалардың шығуына қалай ғана таңырқауға болады және бұған жалғыз қырғыздарды (қазақ) айыптауға бола ма?"-дейді. Көтерілістің шығу себептерін түсіндіріп губернаторға хат жазғандағы М.Тынышпаевтың мақсаты - осы кезде қазақ даласында бейбіт ауылдарды қанға бояп жүрген жазалаушы экспедицияларды ауыздықтау еді.

1917 жылғы февраль, онан кейінгі Ұлы Октябрь революциясы Россияны және оның құрамындағы отар елдерді мекендеген барлық халықтың өміріне түбегейлі өзгеріс алып келді...

1917 жылдың 26 ноябрінде Қоқанда шақырылған мұсылмандардың өлкелік төтенше ІҮ съезінде жарияланған "Қоқан автономиясының" күйзеліске ұшырауына байланысты халық қанын нақақтан төккізбеу мақсатымен М. Тынышпаев осы өкіметті таратуды талап етіп, Қ. Хожиковпен бірге Ташкентке келеді.

В.И. Лениннің нұсқауы бойынша, байырғы интеллигенцияға кешірім жасағаннан кейін М.Тынышпаев 1921-

1922 жылдары Түркістан өлкесінің жер-су Халкомының су шаруашылығы бастығы қызметін атқарды. Тынышпаевтың осы кезеңге байланысты өміріне жарық беретін мына бір документті келтірейік: "Удостоверение. Дано настоящее бывшему сотруднику комиссии товарищу Тынышпаеву М.Т. в том, что он на службе в органах Наркомзема состоял с 1922 года января месяца и в связи с государственным размежеванием был назначен в Особую Комиссию ВЦИК по землеустройству на должность ст. специалиста по кочевому хозяйству и членом технического совета, находясь в указанных должностях по 1-е мая" (ҚазССР. Орт. Мем. арх. 940-қор., 1-тір., 4-іс., 32-пар). Осы қызметімен қатар 1924 жылдан бастап қазақтың тұңғыш жоғарғы оқу орны болған Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институтында (қазіргі Абай атындағы ҚазПИ) алгебрадан, геометриядан және физикадан сабақ берген.

Осы кезде, 1919 жылғы декабрьде Орынборда "Қазақ өлкесі мен қазақ халқының географиялық тарихи және этнографиялық жағынан ежелдегі және таяудағы өткендегісін зерттеу" мақсатымен құрылған Тарих статистика бөлімінің мүшесі, белгілі тарихшы А.П. Чулошниковтың қазақ халқы тарихының екі томдық еңбегімен танысады. Жоғарыда айтылған тарихшының мардымсыз, жан-жақты зерттелмеген, дұрыс талдау жасалынбаған еңбегін қатты сынға алады. Мәселен, сол еңбектің VI-тарауына: "Автор всерьез утверждает что, "узбеками прозваны шайки вольных людей", и что другая шайка других вольных людей, образовавшаяся позднее называлась "казахами". Если "о казахах" до джанибекского периода нечто вроде этого высказал Вельяминов-Зернов (ч.2.стр.273) то по тогдашнему кругу знаний о происхождении казахов это было еще понятно; от автора "подводящего научные итоги всему прошлому о казахах", мы вправе требовать большего. Вопрос о шайках настолько несерьезный и по всяком случае не научный, что не стоит даже останавливаться на

нем",-деп автордың қазақ халқының шығу тегін дұрыс түсінбегендігін, басты тарихи оқиғаларға дұрыс назар аудармағандығын кітаптың % бөлігінің қазақтарға еш қатысы жоқ екенін айта келе тағы: "В виду изложенного книгу А.П. Чулошникова, как солидный научный труд, рекомендовать мы не можем"-деп қорытынды жасайды (Отзыв о труде А.П. Чулошникова по истории казах-киргизского народа. К-Орда, 1927 г.).

Түркістан тарихын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген белгілі тарихшы В.В. Бартольд "Серьезное изучение... края еще находится впереди и... главная роль при этой работе должна принадлежать местным деятелям",-деп жергілікті тарихшылардың болашағына үлкен үмітпен қарады. Өз кезеңінде бұл тарихшылар В.В. Бартольдты құрметтеп, ұстаз тұтқан. 1925 жылы бұл ғалымның "Туркестан в эпоху монгольского нашествия" деген докторлық диссертациясының 25 жылдығына арнап олар "В.В. Бартольду, Туркестанские друзья, ученики и почитатели" деген жинақ бастырды. Осы еңбекке кірген "Ақ табан шұбырынды" деген зерттеуінде М.Тынышпаев былай деп атап өтеді: "Этот важнейший момент в исторической жизни казахов почти не изучен, если не считать кратких упоминаний о нем Левшина и нашего заслуженного учителя по истории Средней Азии, академика В.В. Бартольда". Қазақ тарихын зерттеуде елеулі үлес қосқан М.Тынышпаевтың баспа бетін көрген және қолжазба күйінде сақталып келген еңбектері болашақта жинақ болып басылар деген үміттеміз.

1925-1926 жылдардағы қысқа мерзім ішінде М.Тынышпаев осы Қызылордадағы қызметімен өзінің талантты инженер екенін көрсетіп қана қоймай, тамаша ұйымдастырушы екенін де байқатты.

Құрылыс жұмысының аяқталуына байланысты Қаз.АССР ХКС мен ОАК-і өзінің кезекті мәжілісінде: "Құрылыс жұмыстарының аяқталуына байланысты... 1926 жылдың 1 январынан бастап бас инженердің қызметі

қысқартылсын" деп қаулы шығарды (940-қор, 1-т., 1-іс, 108-п).

Осы кезде, яғни 1926 жылдың 26 ноябрінде БК (б) П ОК Түрксіб теміржол магистралін салу жұмыстарын тездету жөнінде шешім қабылдады. Бұл құрылысқа жан-жақтан белгілі инженерлер: Березин, Шатов, Перельман және осы құрылыстың тікелей маманы, жергілікті жер-су жағдайын жақсы білетін инженер Тынышпаев шақыртылады. РСФСР ХКС-і председателінің орынбасары Т.Рысқұлов Қызылордадағы Қазақстан басшылары: Н.Нұрмақов пен Ф.Голощекинге жазған телеграммасында: "Инженер Тынышпаевты білгір маман ретінде Көмек комитетімен Жол қатынастар комиссариатының Құрылыс комитетіне қосымша енгізуді ұйғардық. Өз пікірлеріңізді хабарлаңыздар. Москва, Кремль. 18 декабрь 1926 жыл" (РСФСР Орт. Мем. арх. 444-қор., 1-т., 6-іс, 102-п),-деп хабарлайды.

Алайда Ф.И. Голощекин бастаған өлкелік партия комитеті қазақ совет интеллигенциясының, оның ішінде алашорда қозғалысына бұрын қатысқан, кейін революция ісіне адалдық көрсеткен адамдардың творчестволық потенциалын толық пайдалана алмады, оларды қуғын-сүргінге салып тағдырларын тәлкекке түсірді (Қозыбаев М. "Социалистік Қазақстан". 1988., №211).

Голощекиннің қарсылығына қарамастан ұлы магистральдың алғашқы жобасының авторы болған дарынды инженерді Т.Рысқұловтың ұсынуымен жоғарыда аталған комитеттер құрамына кіргізілді. Оны 1927 жылдың январында Т.Рысқұловтың Алматыдағы М.Тынышпаевқа жіберген телеграммасынан көруге болады. "Сізді ХКС-ің Көмек комитеті және ЖҚК-ың (Жол қатынастар комиссариаты) Құрылыс комитеті құрамына енгіздік. Алдын-ала Москвада дайындық жұмыстарын жүргізу керек. Егер қарсы болмасаңыз қай уақытта шыға алатыныңызды хабарлаңыз. Нұрмақовпен келісілген, РСФСР ХКС-і председа-

телінің орынбасары Рысқұлов". (РСФСР Орт. Мем. арх. 444-қор., 1-т., 6-іс, 103-п).

Қазақ даласына экономикалық прогресс әкелген... жұмысшы табының үлкен мектебіне айналған, бірінші бес-жылдық қорытындысының негізгі көрсеткіші болған Түркістан-Сібір темір жолын салуда, сол саладағы жас ұлттық кадрлар дайындауда М.Тынышпаевтың еңбегі ұланғайыр.

Осындай қыруар еңбегіне қарамастан жалған жаламен 1932 жылдың 22 апрелінде тұтқынға алынып, Воронежге жер аударылды. Айдауда жүріп 1933-1937 жылдар аралығында Москва-Донбас теміржол салу құрылысында инженер болып істейді. Осы жалған айыпты 1959 жылдың 29 сентябріндегі Қазақ ССР Жоғары Сот үкімі жоққа шығарды: "... Постановление бывшей тройки при ПП ОГПУ в Казахстане от 20 апреля 1932 года в отношении Тынышпаева Мухамеджана отменено и дело производство прекращено за отсутствием состава преступления".

1937 жылдың басында айдауда елге оралған М.Тынышпаев денсаулығының нашарлығына байланысты жұмыс істемейді. 1937 жылдың 21 ноябрінде қайта ұсталынып, елде басталған екінші репрессияның құрбанына ұшырайды.

Ж.ДҮЗБАЕВ, А.ЫСҚАҚОВ
// Қазақ әдебиеті. - 1989. -
25 август. - 5 б.

ДОСТОИН ВСЕНАРОДНЫЙ ПАМЯТИ

Мы знаем, что Мухамеджан был великим созидателем. Он оставил потомкам бессмертные деяния. Открывая ему памятник в с. Каргалы, Динмухамед Кунаев говорил, что Тынышпаев, как выдающийся инженер и общественный деятель, стремился зажечь свет разума в сердцах сородичей, поднять их культуру. Он достоин всенародной памяти.

К сожалению, мы не видим это в Алма-Ате, где Мухамеджан оставил незабвенные плоды своих деяний. Правда, городские власти нарекли его именем маленькую улочку на задворках первой Алма-Аты. Будто он был третьестепенным исполнителем чужой воли. Нет, Тынышпаев был великой личностью, нес в себе дар ученого и блестящий талант созидателя сильных магистралей. Это он три раза ездил в Москву, доказывал в НКПС, что самое лучшее место для станции Алма-Ата-1 - чистое поле в 8 км от города. И добился намеченной цели. Не будь его на Турксибе, не было бы станции Алма-Ата-1, где раскинулся бы крупный железнодорожный узел. Поэтому, чтобы сохранить историческую память о заслугах инженера Тынышпаева, мы предлагаем назвать привокзальную площадь его именем и установить на вокзале барельеф с его изображением.

Кроме этого, на вокзале ст. Алма-Ата-II необходимо установить мемориальную доску с указанием, что по настоянию инженера Тынышпаева сюда была проложена ветка и что он выбирал место для станции и проектировал здание вокзала. Пусть знают все люди, которым дорога память как основа духовной культуры.

Но это не все. Приближается 70-летие Турксиба. Руководители Алма-Атинской дороги должны исполнить долг перед потомками - увековечить имя первого казахского инженера железнодорожного транспорта. Турксиб был

его детищем. В результате неумолимого исследования он нашел возможным проложить колею через Досский перевал. Проект этот он претворил сам как начальник строительного участка. Поэтому во имя справедливости руководители Алма-Атинской дороги должны назвать ст. Дос именем инженера Тынышпаева. Он достоин такой высокой чести.

Не будем забывать, что Мухамеджан не только строил Турксиб, но и думал о его завтрашнем дне. Он принимал активное участие в подготовке национальных кадров. По его инициативе были открыты курсы, где обучались 60 молодых казахов. Он приходил к ним, читал лекции, передавая свои богатейшие знания и навыки. Не на словах, а на деле он стоял у истоков подготовки специалистов стальной магистрали. Поэтому мы не раз предлагали присвоить его имя Алма-Атинскому институту железнодорожного транспорта... Он всегда боролся за счастливую жизнь родного народа.

Предвидения великого деятеля сбылись. Мухамеджан видел, что власть коммунистов держится на запугивании людей, которые тянули рабскую лямку от зари до зари.

Только через 75 лет, когда Казахстан стал свободным, независимым государством, новое правительство республики начало осуществлять программу незабвенных деятелей Алаш-Орды. До последней минуты своей жизни Мухамеджан Тынышпаев не сомневался, что только либерально-демократическая партия "Алаш" могла бы дать полную свободу, независимость его сородичам...

Мухамеджан отдавал все свои силы, знания, энергию, разум преобразованию родной степи. Он трудился вдохновенно, чтобы солнце свободы ярко сияло над просторами Казахстана, люди жили в мире, согласии, богато, культурно. В этом бессмертие его творений. Они никогда не померкнут, будут жить в памяти потомков и звать их к мудрости и трудолюбию, милосердию и красоте. Вечная

слава ему за все благодеяния, что оставил на земле. Будем достойны его духовного величия, веры и надежды жить свободно и радостно. Пусть имя его светится как символ дивного ума, мужества, добра и света, открывает нам дорогу к полнокровной, счастливой жизни.

Ф. ОСАДЧИЙ
Великий творец
добра и света. -
Алматы:Арыс, 2001.-
С. 98-100.

ТУРКСИБ МУХАМЕДЖАНА ТЫНЫШБАЕВА **(К 120 - летию со дня рождения)**

Жизнь и деятельность Мухамеджана Тынышбаева, первого инженера-казаха, - одна из ярких судеб выдающихся людей поколения 30-х годов. В годы сталинских репрессий был уничтожен практически весь цвет казахской интеллигенции. Среди них и талантливый инженер-путеец, сын бия Лепсинского уезда.

После окончания Верненской гимназии с золотой медалью Мухамеджан Тынышбаев становится студентом Санкт-Петербургского Императорского института путей сообщения. Заканчивает его блестяще в 1906 г.

В том же году отправляется в экспедицию в южные степи Семиречья на поиски трассы будущей Туркестано-Сибирской магистрали.

В 1907 году земляки Мухамеджана избрали его депутатом Второй государственной Думы от Семиреченской области. Именно он был первым премьер-министром Кокандской автономии. Будучи единомышленником Алихан-Букейханова, становится его первым заместителем в правительстве "Алаш-Орды" в декабре 1917 года.

Карьера Мухамеджана Тынышбаева была безупречна. Он начал инженером по особым поручениям на Среднеазиатской железной дороге, затем в 1914 году назначается начальником строительного участка Семиреченской Дороги, от Арыси до Пишпека.

Демократ по убеждениям, человек многогранный, большой эрудиции, Мухамеджан Тынышбаев был неутомимым исследователем истории своего народа. Его перу принадлежат десятки исторических монографий, он составил родословную жузов, таблицы генеалогии отдельных родов.

Свои энциклопедические знания он использует и в профессиональных инженерных проектах. Именно глубоко-

кое знание исторического прошлого народа, обширные географические сведения помогут ему принять единственно верное решение при строительстве Турксиба.

26 ноября 1926 года в ЦК ВКП (б) было принято решение об ускоренном строительстве Туркестано-Сибирской железнодорожной магистрали. По инициативе Турара Рыскулова был приглашен "казахский специалист, железнодорожник М.Тынышбаев", автор первого проекта магистрали.

Начальник технико-производственного отдела Турксиба сочетал в себе дар ученого и талантливый инженер. Он мыслил масштабно, не отрывая технических вопросов от экономических. Его Чокпарский проект по сей день является уникальным, тогда он принес государству колоссальную экономию в 250 миллионов рублей. Так, благодаря Мухамеджану Тынышбаеву, более 70 лет назад была проложена Чокпарская трасса, впоследствии ставшая связующим звеном между пятью областями Казахстана. Мухамеджан Тынышбаев глядел далеко в будущее.

Глубоко изучив каждый участок пути, он отразил результаты своих обследований в труде "География Турксиба". Здесь полностью было дано географическое описание местности, геологическое и геоморфологическое описание, климатические условия. Но рукопись этого по сути научного труда Тынышбаева в 1937 году была уничтожена.

Его дальновидность, любовь к родной земле мы ощущаем спустя почти век. Благодаря прозорливости Мухамеджана Тынышбаева станция Алма-Ата-I построена в 8 километрах от города, в чистом поле. Был и другой вариант, предлагалось заложить станцию западнее городского кладбища, на болотах. Мухамеджан Тынышбаев сумел доказать высокому начальству в Москве, что через 20-30 лет Алма-Ата вырастет и железнодорожное хозяйство окажется "в тисках".

28 апреля 1930 года, на 540 дней раньше намеченного срока, были уложены последние рельсы Турксиба. А 3 августа Мухамеджана Тынышбаева арестовали, обвинив его сразу по нескольким статьям. А затем - годы ссылки, тюрьмы, каторжных работ, лишений и страданий. В апреле 1938 года его расстреляли как "врага народа". Потом еще долгие годы семья Тынышбаева будет испытывать гонения, унижения. Его имя вычеркнуто из помпезного описания строительства Турксиба.

Но никогда, даже в самые тяжелые времена репрессий тоталитарного режима, Мухамеджан Тынышбаев не был в забвении у своих сыновей, дочерей, родных и близких, у своего народа, у истории.

С. ИСАЕВА
// Қазақстан
теміржолшысы.-
1999. - 9 июня

ТЫНЫШПАЕВТЫҢ ЕКІНШІ ҰЛЫ ТАБЫЛДЫ

Құрметті халайық, бұл сүйінші хабарымызда "табылды" деген сөз жұмбақтау болып көрінуі де мүмкін. Бірақ кешегі тоталитарлық тар заманның ықпалынан өзіміз де, санамыз да арыла алмай, соның салқыны Дәулет бауырымыздың да туған қаласы Алматыға оралуына 60 жылдан бері жолын бөгеп келген екен.

Бұл арада бірнеше жұмбақтың сырын ашуға тура келді. Біріншіден, Мұхамеджан Тынышпаевтың "халық жауы" таңбасынан арылғанына (1956 ж.) да 40 жыл болыпты. Дәулет те оны біледі екен. Екіншіден, оның ағасы - халық артисі, тұңғыш қазақ кинооператоры Ескендір інісінен хабардар болмағаны ма? Мәселе сонда, хабардар болған. Оған дәлел Дәулеттің Ескендірмен бірге түскен суреті. Фотосурет 1968-1969 ж. Уфада өткен Қазақстан мәдениетінің онкүндігінде түсірілсе керек. Ал одан бері де 30 жылға таяу уақыт өтіпті. Бірақ ағалы-інілі Тынышпаевтар араласпағанға ұқсайды. Соңғы жылдары М.Тынышпаевтың кітаптары да жарық көріп, оған ескерткіштер қойылып, туған жерінде ас берілді. Астанада оның атында көше де бар. Бірақ Дәулет бұл жөнінде хабарсыз болып шықты, ал ағасы Ескендірдің қайтыс болғанын да біздің хатымыздан естіпті.

Бізге жолдаған екінші хатында ол өзінің елмен байланысы болмағанын былайша баяндапты: "Ескендірдің өлімі туралы сіздерден үлкен өкінішпен естідім, онымен хат-хабар алысуды маған жазбапты (ол менің кінәмнан емес) сондықтан біз оның туыстарынан да қайғылы хабарды уақытында ести алмап едік. Ол мені Қазақстанмен ойша ғана байланыстыратын. Өзінің қарындастары жайында да маған ештеңе айтпай кетті. Мені Қазақстанмен байланыстыратын бір-ақ нәрсе, ол - Ресейдің паспорты. Онда ұлты - Қазақ, туған жері - Алматы, әкесі - Мұхамеджан деп жазылған".

Бұл арада Дәулет нағашысының атымен Шейхали болып жүргенін де түсіндіре кетеді: "Мен өз фамилиямды әкемнің талабы бойынша алыппын, әкем ұсталып жатып осылай деп шешеме хабарлапты". Сондықтан Дәулет хатының соңында әкесінің фамилиясын жақшаға алып Д.М. Шейхали (Тынышпаев) деп қол қояды.

Бұл айтылғандардан: Мұхамеджан да, кейін Ескендір де жас азаматтың болашағына "халық жауы" деген атак зиянын тигізбеуін ескеріп, Дәулеттің Шейхали атын алып, жырақта пәле-жаладан аулақ жүруін ойласа керек. Мысалы, Ескендір аға өз естеліктерінде, бізбен сөйлескенде де, шешесі Гүлбахрам (Алматыдағы белгілі фельдшер Бақи Шалымбековтің қызы) 1923 жылы Шымкентте тырысқақ (холера) ауруын емдеу кезінде инфекция жұқтырып өлгенін, сондықтан денесін кислота құйып өртеп жібергенін айтқанды. Одан көп кейін өзінің құмық досы, профессор Шейхалидың қарындасы Әминаға үйленгенін есіне алып, Әмина әкеме жақсы жар болып, 1932 ж. Воронежге айдалғанда да әкеммен бірге кетті деген болатын. Бірақ ол бәрімізге де Әминадан ұл қалғанын айтпап еді. Оның мәнін енді ғана түсіндік. "Халық жауы" атанған адамға жақын жүру қауіпсіз еместігін Ескендір аға өз басынан өткерген еді. Ол 1934 жылы әкесіне - Воронежге барып, қайтар жолында Мәскеуде КГБ-нің тырнағына іліккен болатын. Сөйтіп өмірінің он жылын Соловецкіде, Ақтеңіз-Балтық каналын қазуда, Төменгі Тагилда ГУЛАГ лагерлерінде өткізді.

Осы арада 80-жылдардың соңында Ескендір ағаймен алғашқы танысқаным есіме түседі. Мен М.Тынышпаевтың еңбектерін жинап шығарғым келеді деген ойымды білдіріп, әкесі жайлы кейбір естеліктерін тыңдадым. Содан бері Ескендір ағаймен етене жақындастық. М.Тынышпаевтың Сарқандағы асында да бірге болдық. (Тіпті 1995 ж. жаңа жылмен құттықтап телефон соққаны бар) Мұхамеджан Тынышпаевтың туған жеріндегі осы жиынға еліміздің

белгілі қоғам қайраткері Дінмұхамед Қонаев ағамыз да қатынасып, сөз сөйледі. Ол кісі кезінде Мұхамеджан Тынышпаевқа тиесілі құрмет, дәріптеу жасай алмағанына өкініш білдіріп еді. Өмірінде инженер Тынышпаевпен кездесе де алмапты. Өкінішке орай, бұл Димаш ақсақалдың халық алдындағы соңғы сөзі болып шықты.

Ескендір ағай өте сақ кісі болатын, көрінгенге сыр ашпайтын және саясатқа сенбейтін. Сондағы маған қойған шарты: бір-біріміздің үйімізге қатынаспайық, кездесу үшін телефон арқылы келісіп, үйден тыс жерде сөйлесуіміз керек. Осы шарт әр уақытта сақталып келді.

Бұның бәріне туыс-бауырларды бір-біріне, ата-ананы балаларынан айырған, тіпті аты-жөнін де жасыруға мәжбүр етіп, араларын алшақтатқан сталинизм, тоталитаризмнің сұм заманы кінәлі еді...

Ендігі хабарды Дәулет Мұхамеджанұлының өзіне берелік. Дәулеттің хаты (түпнұсқасы орыс тілінде жазылған):

"Құрметті профессор Тәкенов, саламатсыз ба !

Сізге жазып отырған Мұхамеджан Тынышпаевтың ұлы - Дәулет. Біздің қарым-қатынасымыз әуел бастан сенімді сипат алу үшін мен сізге өзімнің туғандығым туралы куәліктің, әкемнің ақталғаны туралы анықтаманың және оның фотосуретінің (сыртындағы жазу Мемлекеттік Дума 1907 ж.) ксерокөшірмесін жіберіп отырмын.

Біздің Мұнай ғылыми-зерттеу институтына Гурьевтен (Атырау-ред.) келген бір қазақ мұнайшысынан мен кездейсоқ әкемнің "История казахского народа" деген кітабы Алматыда басылып шыққанын естіп, әрине шексіз қуандым. Өкінішке орай, ол маған тек сіздің Байғалиевпен (Бейсенбай - Ұлттық Ғылым академиясының ғылыми қызметкері - ред.) бірігіп жазған кіріспенің бір бөлігінің және ксерокөшірмесін ғана жіберіпті. Өзіңіз байқаған боларсыз. Мен үшін бұл мүлде жеткіліксіз, енді мен сіздің қатысуыңызбен шыққан әкемнің кітабын алғым келді. Сөз

жоқ, кітапты сатып алуға және жолға кеткен қаржыны өтер едім. Екінші жағынан, егер әкемнің еңбектерін жариялау жалғасса, менің де пайдам тиетін сияқты, өйткені менде бірсыпыра, әрине, көп емес материал бар.

Қысқаша өзім туралы:

Мен өз фамилиямды (Шейхали-ред.) әкемнің талабына сай алыппын. Әкем осылай деп ұсталып жатқанда шешеме хабарлапты. Өзіңіз де білетін боларсыз, мен әкемнің екінші некелі әйелінен туғанмын. Менің анам - Шейхали Әмина Ибрагимқызы, ұлты - құмық, тегі - Дағыстаннан. Оның туыстары Мұхамеджанды тіпті Санк-Петербургта оқыған кезінен біледі екен. Олар, мұсылман жастары, генерал Шейхалидың үйінде кездессе керек.

Әкемді соңғы рет 1937 жылы тұтқындалғаннан кейін біз шешеммен бірге, онымен туыс нағашы апамның қолында Уфада тұрдық. Мектепті, одан соң мұнай институтына қызметке тұрдым, кандидаттық диссертация қорғадым. Докторлық диссертациямды, ойда-жоқта Башқұртыстаннан тыс жерде ұзақ уақыт қызмет атқаруыма байланысты, тәмәмдап үлгермедім, тақырып бойынша жарыққа шыққан 70-тен аса еңбектерім бар. ҒЗИ-нда мен ғылыми-зерттеу бөлімін басқаратынымды, "Башқұртыстан Республикасының ғылымы мен техникасына еңбек сіңірген қайраткер" деген құрметті атағым бар екенін айтсам, мақтанды демессіз.

Менің Асқар атты ұлым - металтанушы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, қызым - Аделя дәрігер. Жұбайым - музыка мектебінің оқытушысы, қазіргі кезде зейнеткер.

Хатымның әдріс бойынша сізге тиетініне толық сенбегендіктен, осымен аяқтаймын. Сіздің хабарыңызды асыға күтемін.

Құрметпен және игі тілектермен Дәулет Шейхали (Тынышпаев)...30.05.95 жыл."

Хат иесінің күмандануында да гәп бар екен. Себебі Дәулет менің әдресімді білмегендіктен хатты жобамен Алматыдағы "Қазақ университеті" (Қазіргі "Санат" - ред.) баспасына жіберіпті. Баспадан маған хабарлап, хат қолыма тиді. Бірақ сыртындағы Дәулеттің әдресін (көшесінің атын) хатты ашқанда баспадағылар жыртып жіберіпті. Әйтеуір Дәулеттің ұқыптылығынан оның әдресі хаттың ішінде де толық жазылған екен. Дәулеттің осы және кейінгі хаты да өте ұқыпты, компьютермен көшірілген. Өзінің тыңғылықтығы, іскерлігі, өзінің де баласының да техникаға жақындығы, тегіне тартқандығы ма деп қалдым. Тұңғыш қазақ инженері Мұхамеджан Ескендірдің баяндауынша, өте тындырымды, ұқыпты болса керек. Мысалы, өзінің бай кітапханасындағы кітаптарын да түн ішінде-ақ тұрған жерінен тауып ала береді екен. Үйіне көп келетін Тұрар Рысқұловқа алған кітаптарды орнына ауыстырмауды ескертеді екен.

Қайран Мұхамеджан ата, ұрпақтарыңыз жапырақ жая берсін!

Оқырманға тағы да хабарлайтынымыз: Дәулет Мұхаметжанұлы әкесі жайлы қолында сақталып, естігендерден есінде қалғандарын жазып жіберуге уәде етті. Дәулеттің хатынан оның нағашысы және Мұхамеджанның досы, профессор Дәуіт Махмудович Шейхали туралы да хабардар болдық. Ол кісі Мұхамеджанмен құрдас (1879 ж. туған), инженер-мелиоратор. 1927-1944 жылдары Алматы тәжірибе станциясында каучукты өсімдіктер агротехникасын зерттеген, көптеген аудандарда күріш өсірумен де тұңғыш айналысқан екен. Осыған байланысты Дәуіт Шейхалидің Талдықорған облысында күріш өсіру тәжірибесін жүргізгені жайында Ескендір ағайдың айтқандары да ойымызға оралды. 1944 жылдан бастап Д.Шейхали Дағыстан аулшаруашылығы институтында кафедра басқарған. Табысты

еңбектері үшін екі мәрте Еңбек Қызыл Туы орденімен наградталып Дағыстан АССР ғылымына еңбек сіңірген қайраткер атағына ие болыпты. Ол 1954 жылы қайтыс болды.

Жуырда белгілі зерттеуші - филолог, Қазақстан Ұлттық академиясының корреспондент-мүшесі Рахманқұл Бердібай ағамыздың осы "Түркістан" газетінде (29.XI.95.) жарық көрген "Құмықтар" мақаласында қазақтарға туыс ел хақында қызықты материалдар беріліпті. Соның ішінде құмық тарихшысы Ыәм этнографы Д.М. Шейхалидің "Құмықтар хақында құмықтар хикаясы" деп аталатын шығармасында ертедегі шежіре тарихында шолу жасалған делініпті.

Міне, екі түрік халықтарының текті тұқымынан тараған Дәулет бауырымыздың хатына байланысты әзірге білгендеріміз осы.

ТӘКЕНОВ Ә.

Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік Ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы.

// Түркістан.-1996.-28 ақпан.-3 б.

Я ВЫПОЛНИЛ ВОЛЮ ОТЦА

Как неожиданно порой перелетаются судьбы людские. В Уфе много лет живет и трудится Д.М. Шейх-Али - сын выдающегося ученого и политического деятеля Мухамеджана Тынышпаева, одного из видных лидеров национально-освободительного движения казахского народа, о котором много раз тепло отзывается А.З.Валиди Тоган в своих "Воспоминаниях" и который был репрессирован в 1938 году. Недавно исполнилось 120 лет со дня рождения этого замечательного представителя близкого нам казахского народа. Предлагаем вниманию читателей воспоминания его сына - доктора технических наук, заслуженного деятеля науки и техники Республики Башкортостан Д.М. Шейх-Али (Тынышпаева).

О Мухамеджане Тынышпаеве написаны статьи, издаются его книги, его именем названы улицы Алматы и новой столицы Казахстана Астаны. Сердце переполняется гордостью за отца, за то дело, которому он посвятил свою жизнь. Наконец наступило время, когда претворяются в жизнь те идеалы, за которые боролись и продолжают бороться лучшие сыны Казахстана.

Мне хотелось бы рассказать о последнем, нелегком отрезке жизни отца, каким он помнится мне, его младшему сыну.

Спустя некоторое время после окончания ссылки отца из Казахстана в Центрально-Черноземный район, мы переехали в Уфу, к родной сестре матери - Хажар. Отец в то время работал инженером на строительстве железной Дороги Кандагач-Гурьев. В конце декабря 1937 г. мы получили письмо из Ташкента, в котором подруга матери среди разных новостей коротко сообщала, что "Муха уехал в Достоевск". Я помню выражение лица матери во время прочтения этого письма: оно было спокойным, без следов тревоги. Спрашивая бывалых людей о том, где находится

этот Достоевск, ответа не получали. Стали рассматривать подробные железнодорожные карты Союза с надеждой, что хоть какая-нибудь маленькая станция носит имя великого писателя. Загадку разрешил один пожилой родственник, приехавший в Уфу из Средней Азии: "Эх, Эмина, твоего Муху (Мухамеджана) посадили в тюрьму. Ведь в Уфе тюрьма-то находится на улице Достоевского, в нее упирается улица Гоголя (Гоголевский тупик)." Сказать просто "Гоголевский тупик" корреспондентка не решилась: что это означает в Уфе, знали даже дети. Такая конспирация в то время была абсолютно необходимой - иначе письмо просто не дошло бы до адресата. Это в лучшем случае, ну а что было бы в худшем, не трудно догадаться.

Вспомнили, как отец рассказывал о встречах на улице со следователем ОГПУ-НКВД, который, увидя его, каждый раз повторял одну и ту же фразу: "Ваша книга - это моя настольная книга". Имелась в виду книга отца "Материалы к истории киргиз-казахского народа", изданная в 1925 г. в Ташкенте. Она содержала родословные таблицы к генеалогии киргиз-казахских родов. По ней этот чекист выявлял родственные связи своих подследственных. Так научные изыскания историков использовались в интересах государственной репрессивной машины.

Отец неоднократно подвергался арестам, которые следовали тут же после крупных стихийных восстаний в разных районах Казахстана. Во время одного из таких арестов в 1930-1931 гг. в Алма-Ате родился я. Из тюрьмы по неофициальным каналам от отца было получено сообщение - назвать сына Давлетом, в честь деда матери подполковника Давлет-Мурзы Шейх-Али - первого крупного историка-этнографа Дагестана XIX столетия. Фамилию отец в метрике также настоял записать Шейх-Али. Несомненно, он хотел хоть как-то уберечь меня в грядущем круговороте событий, охвативших затем всю страну. Национальность - казах - я выбрал сам, когда получал

паспорт, поскольку отцовского запрета на это не существовало.

В 1937 г. был арестован мой дядя Шахбаз Еникеев - ветеринарный врач, одноклассник отца, а тетя, только что с отличием окончившая мединститут, была сослана на работу в глухую башкирскую деревню. Мы с матерью остались вдвоем в квартире приютивших нас родственников, практически без средств к существованию и в постоянном страхе оказаться на улице. Пришлось продавать вещи и те немногие фамильные драгоценности, которые остались еще у матери.

Из разговоров знакомых и родственников, которые имели связи с отдельными районами Средней Азии, я мальчиком часто слышал слова: Алаш-Орда, Букейханов, Турксиб, обыск, арест, 58-я статья, ссылка, расстрел... Мы, дети городских дворов, обменивались совсем не детской информацией: у того мальчика отца забрали, а эту семью выселили из дома. Находясь в атмосфере разгула государственного террора, я уже практически был морально готов к самым скорбным сообщениям об отце. И такое сообщение пришло в 1938 году от посторонних людей. Потрясение, которое я испытал, было настолько глубоким, что много позднее я не горевал, когда умер вождь всех времен и народов: уже тогда я считал его косвенно виновным в гибели отца. Это сказалось и на том, что в партию я не вступал, хотя среди сверстников старался быть всегда первым. Для матери гибель отца также была большим горем: она осталась вдовой, хотя была в то время молодой, интересной и получила не одно предложение руки и сердца.

Отец, видимо, предчувствовал, что не успеет дать мне высшее образование и хотел хоть как-то за программировать мою будущую жизнь, лишь только я научился говорить. В это время он стимулировал ее лозунгами, которые я часто и охотно повторял: "Алма-Ата - родина моя!", "Я буду инженером". Подарил мне свое фото, где он

снят в форме инженера путей сообщения, с дарственной надписью: "Милому Давлетику от папы".

Дальнейшая наша с матерью судьба - это судьба многих и многих семей бывшего Союза, пострадавших от политических репрессий.

Спустя много лет я защитил докторскую диссертацию. Видимо, так сработала "программа", которую отец заложил в меня.

После распада Союза я со своей семьей оказался за пределами моей родины - Республики Казахстан, за права и процветание народов которой отец отдал свой талант и всю свою жизнь.

Наша справка

Мухамеджан Тынышпаев (1879-1938) - первый железнодорожный инженер из казахов, депутат 2-й Государственной Думы (1907), строитель Турксиба, автор ряда исторических работ. В декабре 1917 г. на общеказахском съезде он избирается в правительство Алаш-Орды. Чуть раньше, в конце ноября 1917 г., М.Тынышпаев участвовал в работе IY съезда мусульман Туркестанского края в г.Коканде. Съезд объявил о создании в Туркестане Кокандской автономии. М.Тынышпаев стал ее первым премьер-министром. В сентябре 1918 г. как представитель Алаш-Орды он участвовал в Государственном совещании в Уфе, где была создана так называемая Уфимская директория. Начиная с весны 1919 г. Алаш-Орда частями (в 1918 г. она разъединилась) переходит на сторону Советской власти. В эти беспокойные годы судьба не раз сталкивала М.Тынышпаева с лидером башкирского национального движения А.З. Валидовым.

После гражданской войны знания и опыт инженера Тынышпаева были использованы в хозяйственно-организаторской работе, одновременно он преподавал, занимался

профессионально историей и краеведением. В апреле 1932 г. начальник пути Турксиба Тынышпаев неожиданно был арестован и сослан в Воронеж. Он обвинен за события 1917 г., когда руководил Туркестанской автономией в Коканде. В ноябре 1937 г. М.Тынышпаева арестовывают вновь, и в 1938 г. он был расстрелян в ташкентской тюрьме. Реабилитирован посмертно в 1970 г.

**//Советская Башкирия.
Известия Башкортостана.
1999. - 28 октября.**

ВОСПОМИНАНИЯ ОБ ОТЦЕ, ЕГО РЕАБИЛИТАЦИЯ И ПРИЗНАНИЕ

Меня в Казахстане часто спрашивают, мог ли я, будучи шестилетним мальчиком к моменту ареста отца, что-либо вообще помнить о нем ? Вначале такой вопрос меня удивлял, но затем я понял, что вопрошающие к тому мрачному периоду 30-х годов нашей истории подходят с сегодняшними мерками. Необходимо сказать, что тогда под впечатлением ежедневных горестных, зачастую эмоциональных, событий в своих семьях, в семьях своих родственников и соседей, дети выросли очень быстро. Особенностью же если можно так выразиться, адекватности восприятия мною тех событий, я считаю также и то, что взрослые говорили о событиях при мне и ничего от меня не скрывали. А затем позднее мама обычно в те минуты, когда рассматривала различные фотокарточки отца и некоторые его вещи, хранившиеся у нас, рассказывала об отце, о том времени, когда они жили вместе, и о воспоминаниях самого отца о своей жизни.

Создание семьи. Толчком судьбы, как это не парадоксально, можно считать тот декабрьский вечер 1929 года, когда жена пристарелого, боевого в прошлом генерала Махмуда Шейх-Али Магипарваз Султановне сугубо секретно сообщили о том, что утром придут ее арестовывать. Сам же генерал для ГПУ никакой ценности не представлял, так как был слишком стар и слеп, а в силу этого не мог быть "контрой" или "врагом народа". А Магипарваз являлась до Октябрьского переворота одним из активных членов руководства женского мусульманского движения в Уфимской губернии. В тот же вечер Магипарваз вместе со своей молодой родственницей Эминой Ибрагимовной Шейх-Али исчезли из Уфы и через некоторое время оказались в Алматы у сына Магипарваз Дауда

Махмудовича, селекционера Алматинской опытной станции сельского хозяйства.

В ту пору Дауд тесно общался со своим студенческим товарищем Мухамеджаном. Они ранее, еще в начале века в течение двух лет учились в Петербургском Институте Путей сообщения, а затем Дауд поступил в Петербургский Университет. В дальнейшем они продолжали встречаться на студенческих вечеринках и на балах в доме генерала Али Давлетовича Шейх-Али на Невском проспекте 54, где собиралась мусульманская, в основном студенческая, молодежь Петербурга.

Встреча в доме Дауда для Эмины Ибрагимовны и Мухамеджана Тынышпаева стала знаменательным событием в их жизни, так как женитьба открывала новую семейную жизнь после долгих лет вдовства отца. Успешно заканчивалось строительство Турксиба (об этом мне напоминало Удостоверение матери, что она является женой Тынышпаева) и перед отцом открывалась хорошие перспективы. Однако вскоре отца арестовывают по доносу.

Я родился 10 февраля 1931 г., когда отец находился еще в тюрьме. Это событие было там по-своему отмечено, поскольку у сокамерника отца одновременно родилась дочь, то по обычаям мы были наречены. Из тюрьмы матерью было получено сообщение, в котором говорилось, что бы мне была дана фамилия матери (Шейх-Али), а имя "Давлет" (сохранилось свидетельство о рождении) в честь ее деда первого ученого-этнографа Дагестана. Этим самым отец хотел сохранить меня в период грядущих потрясений страны. Кстати необходимо заметить, что эту громкую фамилию носили два здравствующих генерала царской Армии, родственников матери. К счастью доноса на них не последовало, видимо, ввиду их глубокой старости.

Ссылка. В октябре 1932 г. Отца приговорили к пяти годам ссылки в Воронеж, а затем в г. Россошь. На место

ссылки отца приехала со мной и моя мама. Отдельные эпизоды ссылки у меня остались в памяти. Помню чертежиньки и другие мелкие вещи отца-инженера, которые он приносил домой. У нас сохранились любительские фотокарточки того периода, которые были сделаны Искандером. Необходимо отметить хорошее отношение к нам с матерью Искандера, которое сохранилось на всю жизнь.

Срок ссылки закончился летом 1935 г. (срок был сокращен на год) и мы все возвратились в Ташкент (по пути была короткая остановка в Уфе). Как я слышал от матери, Алматы для отца был закрыт. В Ташкенте мы остановились у старшей дочери отца Фати (Фатанад-бану). Фатя жила в небольшой комнате со своей дочерью 8-летней Назишкой (Назифа Авысхановной), с которой мы играли и постоянно были вместе. Отец все это время после ссылки искал работу. Весной 1936 г. После небольшого бытового инцидента мы с мамой ушли из этой квартиры, недолго жили у соседей, а затем (после того, как нашлась работа для отца на строительстве железной дороги Кандагач-Гурьев) переехали в уфу к родной сестре матери (сохранилась справка, выданная отцу о составе семьи).

Вспоминаю письмо отцу, где я нарисовал дом, в котором мы жили в Уфе. В окне дома я нарисовал себя. В ответном письме отец спрашивал меня, не ты ли смотришь в окно? Последний раз я видел отца в этом же доме незадолго до его ареста. Они очень долго разговаривали с Шахбазом Хайретдиновичем Еникеевым, ветеринарным врачом, мужем родной сестры матери Хажар. Я несколько раз просыпался, горел свет, а они все говорили и говорили.

Второй арест отца. В декабря 1937 г. Мы получили письмо из Ташкента, в котором уфимская подруга матери среди разных новостей коротко сообщала, что "Муха уехал в Достоевск". Я помню выражение лица матери во время чтения этого письма: оно было спокойным, без следов тревоги. Хотя время тревог уже наступило - был арестован

Шахбаз Хайретдинович, который затем после двух лет следственных действий был полностью оправдан. Помню, как мама спрашивала бывалых людей о том, где находится этот Достоевск, ответа не получали. Стали рассматривать подробные железнодорожные карты СССР с надеждой, что хоть какая-нибудь маленькая станция носит имя великого писателя. Загадку разрешил один пожилой родственник, приехавший в Уфу из Ташкента: "Эх Эмина, твоего Муху (Мухамеджана) посадили в тюрьму. Чтобы было тебе понятно (а не цензорам), твоя подруга написала о Достоевске. Ведь в Уфе тюрьма-то находится на улице Достоевского, в нее упирается улица Гоголя (Гоголевский тупик)". Сказать просто "Гоголевский тупик" подруга не решилась: что это означает в Уфе, знали многие жители различных городов Средней Азии от приезжих уфимцев, которых в то время там было очень много. А в Уфе о Гоголевском тупике знали даже дети. Такая конспирация в то время была абсолютно необходимой - иначе письмо в лучшем случае просто не дошло бы до адресата, ну в худшем - не трудно догадаться.

В каком положении находились семья Фати, мы, естественно, догадывались, так как мама и ее сестры Хажар проводили много времени в тревогах у тюрьмы, где сидел Шахбаз Хайретдинович. Где он, куда его должны перевести, как осуществить передачу? Все эти вопросы постоянно находились в центре внимания. Часто вспоминали, как рассказывал отец о своих встречах со следователем ОГПУ-НКВД, который каждый раз повторял одну и ту же фразу: "Ваша книга - это моя настольная книга". Имелась ввиду книга "Материалы к истории киргиз-казахского народа", изданная в Ташкенте в 1925 г. Она содержала родословные таблицы к генеалогии киргиз-казахских родов. По ней этот чекист выявлял родственные связи своих подследственных. Так научные изыскания

историков использовались в интересах государственной репрессивной машины.

Вскоре после ареста моего дяди Шахбаза, одноклассника отца, была отправлена в глухую башкирскую деревню и тетя Хажар, только что с отличием окончившая медицинский институт. Мы с матерью остались вдвоем в квартире приютивших нас родственников, практически без средств к существованию и в постоянном страхе оказаться на улице. Пришлось продавать некоторые вещи (начало было положено в Ташкенте) и те немногие фамильные драгоценности, которые оставались еще у матери. Мама еще раньше в Уфе по совету отца поступила учиться в 6 класс Школы Взрослых (до Октябрьского переворота ей удалось окончить только 3 класса гимназии). Вспоминаю то напряженное время, когда часто приходили смотреть квартиру на предмет ее занятия, но мама будучи Уполномоченной по дому (домовая книга находилась у нас), начнутся проблемы.

Из разговоров знакомых и родственников, которые имели связи с отдельными районами Средней Азии, я мальчиком часто слышал слова: Алаш-Орда, Букейханов, Турксиб, обыск, арест, 58-я статья, ссылка, расстрель ... Мы, дети городских дворов, обменивались совсем не детской информацией: у того мальчика отца забрали, а ту семью выселили из дома.

Находясь в атмосфере разгула государственного террора, я был уже практически психологически готов к самым скорбным сообщениям об отце. И такое сообщение пришло моей маме от ташкентских знакомых. Она некоторое время меня специально готовила к этому известию, и тем не менее я был глубоко потрясен. Моя жизнь и мои поступки еще долго находилась под впечатлением содеянного. Вскоре поступила информация, что отец умер в тюрьме от скоротечной кишечной-желудочной болезни. Лишь спустя четверть века от Искандера, который призвал

в Уфу на декаду казахского искусства в Башкортостане, я узнал факт замена расстрела на какую-то специально инсценированную желудочно-кишечную заразу с летальным исходом.

Жизнь без отца. Несмотря на то, что рядом много было таких же, как я ребят, в то время невольно сделал для себя важные выводы, которые сказались на всей моей дальнейшей судьбе. Я понял интуитивно, что я не смогу стать ни партийным, ни государственным, ни хозяйственным деятелем. Моя дорога была определена отцом, когда он меня в раннем детстве, лишь только научился говорить, "вбил" в меня два лозунга "Я буду инженером" и "Алма-Ата - родина моя! ". Подарил мне свое фото, где он снят в форме инженера путей сообщения, с дарственной надписью: "Милому Давлетику от папы".

Пропагандистская государственная машина, поддержанная оболваненной частью общества, внушала, что дети и жены "врагов народа" неполноценны, являются чуждым элементом и не должны пользоваться благами общества. Поэтому естественной реакцией таких детей, чтобы занять место "под солнцем", было стремление утвердить себя в какой-нибудь области искусства, спорта, технического творчества и т.д.

Меня лично интересовала техника, авиамоделный спорт, затем радиолюбительство. Во время войны тринадцатилетним мальчиком поступил в авиамоделную лабораторию Детской Технической Станции, стал конструктором авиамоделей, участвовал в соревнованиях, был чемпионом Республики Башкортостан и капитаном ее команды на Всесоюзных соревнованиях. Затем в это же время и на протяжении нескольких десятилетий я увлекался радиоделом. Но, когда пришло время выбирать институт, пришлось очень крепко подумать. На мне еще стояла негласная печать сына "врага народа", хотя острота уже была

далеко не той, чем ранее, тем не мене я не терял бдительности, и как оказалось позднее, совсем не напрасно.

Поскольку я в достаточной степени представлял военное, а значит секретное, значение авиации и радиотехники, то мой выбор пал на нефтяной институт. Однако же учась на втором курсе института, я понял, что работа по некоторым специальностям также являются закрытыми. В связи с этим, темы курсовых работ, а также дипломного проекта я выбрал несекретными, что бы ни провоцировать компетентные органы. И такая осторожность вовсе была не напрасной. Моему товарищу решили дать лишь справку об окончании ВУЗа, а не диплом. Лишь благодаря вмешательству крупного ученого с мировым именем он получил диплом.

Реабилитация отца. В 1959 г. от знакомых мы получили известие о том, что отец реабилитирован. Однако у нас отсутствовали адреса родственников и их местопребывания. Мы с мамой ожидали, что кто-нибудь из родственников отзовется (наш адрес был у сестры Фатимы), однако время шло, а никаких сообщений так и не было. Лишь в 1965 году Искандер сообщил, что действительно справка о реабилитации отца имеется и он вскоре ее пришлет нам. Брат мой Искандер по-видимому как и все служители богемы (кинооператор), был человеком настроения и не спешил прислать мне эту справку. На все мои настойчивые просьбы он отделывался очередными обещаниями и в то же время не присылал мне адреса наших сестер, у которых я мог бы получить запрашиваемую справку. В 1969 г. отчаявшись я направил заявление в МВД Башкортостана с просьбой о реабилитации отца уже только от своего имени. В этом заявлении я указал последнее место работы (строительство железной дороги "Кандагач-Гурьев"). К тому времени я уже был кандидатом технических наук, (доктором технических наук я стал позднее) руководителем лаборатории нефтяного НИИ. Не скрою, что

все время, пока не пришла справка из Туркестанского Военного Округа, я чувствовал себя не совсем уютно, так как в стране уже был откат от "Хрущевской оттепели". Я предчувствовал, что первая справка о реабилитации была выдана Искандеру по факту первого ареста и ссылки в Воронеж, что и подтвердилось вскоре справкой, присланной братом. О возможности быстрого рассмотрения дела после второго ареста у меня были большие сомнения, так как нужно было пересматривать "Хрущевской оттепели". Я предчувствовал, что первая справка о реабилитации была выдана Искандеру по факту первого ареста и ссылки в Воронеж, что и подтвердилось вскоре справкой, присланной братом. О возможности быстрого рассмотрения дела после второго ареста у меня были большие сомнения, так как нужно было пересматривать "расстрельную" статью Уголовного Кодекса. В голову приходили невеселые мысли, связанные с моей научной карьерой и жилищной проблемой, которая в то время еще не была решена.

Хорошо, что вскоре в 1970 г. пришел положительный ответ, породававший маму перед ее кончиной. Это было особенно важно для нее, так как она до конца жизни оставалась вдовой, несмотря на неоднократные предложения выйти замуж. Я поспешил по телефону поделиться хорошей новостью с Искандером, сказав при этом, что моя справка несколько иного содержания, чем его. Он тут же попросил прислать ему эту новую справку, что и было сделано. Я, откровенно говоря, ожидал, что наши контакты после этого оживятся. Но вскоре, как потом выяснилось, получил он новую квартиру, адреса которой мне так и не сообщил.

Всенародное признание на Родине. После ознакомления с изданиями отца по вопросам истории, присланными Даудом Шейх-Али, среди которых была книга "Материалы к истории киргиз-казахского народа", я понял большую значимость их для казахского народа. Поскольку я считал

этот экземпляр книги единственной, сохранившейся (тираж их был по 200 экземпляров), то у меня возникла мысль обнародовать их в Казахстане. Для этого я собирался посетить Алматы. Эта поездка у меня из года в год откладывалась, пока меня не посетил казахский ученый-нефтяник, доктор наук Улжагали Ескалиев, который обратил внимание на мое казахское отчество. Он сообщил мне, что он недавно купил книгу моего отца, где имеется достаточно подробное описание жизни отца.

А.С. Такенов не только прислал мне изданную КазГУ книгу, но и стал выступать в печать и на телевидении о том, что нашелся младший сын Мухамеджана Тынышпаева. Этим самым он значительно облегчил мою адаптацию в Казахстане в качестве сына великого человека. Сам он, к большому сожалению, не дожил до нашей с ним встречи.

Начало официальному признанию отца в масштабе Республики положил Президент Нурсултан Назарбаев. В своих выступлениях, а также его книге "В потоке истории" значительное место уделено Мухамеджану Тынышпаеву, как государственному деятелю и одному из руководителей движения Алаш.

Приближался день 120-летия со дня рождения Мухамеджана Тынышпаева. И я взяв отпуск прибыл в Алматы. Меня встретили мои родственники, со всеми, кроме Назифы Авысхановны Мусапировой - моей племянницы, я встретился впервые. Это были Дина Мухамеджановна, Энлик Мухамеджановна, Нуршакен Жунисовна - племянницы отца, и их дети. Неожиданностью оказалось большое внимание ко мне различных книжных издательств и редакций газет. На этих встречах чувствовался большой интерес не только к личности моего отца, но и к тем дням, которые мы провели с ним в ссылке и перед вторым его арестом.

В течение первых же дней своего посещения Алматы в год 120-летия со дня рождения отца я понял, что до полного всенародного признания Мухамеджана Тынышпаева еще

очень далеко. Критерием этого для меня являлись наличие широкой известности таких политических деятелей, как Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Мустафа Чокай - сподвижников отца по национально-освободительному движению, в то время как о самом отце знали мало людей. Известен он был среди историков и в Саркандском районе Алматинской области - Родине отца.

Большую роль в восстановлении доброго имени отца в истории Казахстана в последнем десятилетии сыграл журналист Осадчий В.Я. Им опубликовано несколько статей в центральных газетах. Большое значение для популяризации М.Тынышпаева было переиздание некоторых его трудов издательством КазГУ. Редакторы издания проф. Такенов А.С. неоднократно выступал в СМИ с рассказами и очерками.

Большую акцию в честь 115-летию со дня рождения отца провел Д.А. Кунаев и его фонд. Был организован праздник в Саркандском районе, в котором приняли участие сам Д.А. Кунаев, родственники отца, ученые, журналисты, глава администрации и жители Саркандского района. В селе Каргалы, у школы открыт памятник Тынышпаеву.

К моему приезду была приурочена встреча руководства Всемирной Ассоциации казахов с детьми и внуками Тынышпаева, которая транслировалась по программе телевидения "Хабар". 12 мая, т.е. в день 120-летию со дня рождения отца в Актовом зале Академии Транспорта и Коммуникаций состоялась встреча студентов и профессорско-преподавательского состава с детьми и внуками М.Тынышпаева. Мне был вручен диплом "Почетного профессора КазАТК" и профессорская мантия. Из выступления Президента Академии доктора Омарова А.Д. я понял, что Академия уже дважды выходила в Правительство с предложением о присвоении Академии имени Мухамеджана Тынышпаева. Большая встреча состоялась и

Управлении РГП "Казахстан темир жолы", где очень тепло говорили о роли отца в деле строительства Турксиба.

Несомненно, мой первый приезд в г. Алматы, его освещение в СМИ способствовало еще большему восприятию народом значительности личности Мухамеджана Тынышпаева, как государственного деятеля, ученого, инженера.

Одновременно огорчало поведение городских властей в части переименования (уже после провозглашения) одной из больших улиц именем М.Тынышпаева. Как потом выяснилось, хорошее дело не было доведено до принятия Решения акиматом г. Алматы я рассказал Государственному Секретарю Республики Казахстан А. Кекилбаеву, который немедленно отдал распоряжения ведомствам, затягивающим принятия соответствующих решений. Одновременно он высказал свою уверенность в том, что будет отмечено 125-летия со дня рождения отца на Государственном уровне.

После этих акций была проведена конференция в Академии наук Казахстана, посвященная 120 - летию со дня рождения М.Тынышпаева, и открыта мемориальная доска при спонсорстве РГП "Казахстан темир жолы" на доме жил отец.

Большой праздник с моим участием был организован акиматами г.Талды-Кургана и Саркандского района. Меня приятно удивило, как трепетно относятся жители к памяти своего Великого земляка. Незабываемая встреча была организована в школе им. М.Тынышпаева села Каргалы.

Безусловно, нужно еще время, чтобы полностью было стерт налет многолетнего несправедливого забвения, тщательно создаваемого политическими деятелями, канувшей в историю, советской власти.

Впереди, в 2004 г., исполняется 125-лет со дня рождения великого сына казахского народа. Необходимо много сделать, чтобы празднества во всем Казахстане были бы проведены достойно, на высоком уровне.

**ДАВЛЕТ МУХАМЕДЖАНОВИЧ
ШЕЙХ-АЛИ (ТЫНЫШПАЕВ),
доктор технических наук,
заслуженный деятель науки и
техники Республики Башкортос-
тан, Почетный профессор КазАТК
им. М.Тынышпаева.**

ИМАНДЫЛЫҚ БЕЛГІСІ

Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1993 жылғы ақпан айында Талдықорған облыстық тарихи-өлкетану мұражайына халқымыздың біртуар ұлдарының бірі Мұхамеджан Тынышбайұлының есімін беруі де өшкеніміз жанғандай әсерге бөледі. Ол кісінің есімі бізге бала күнімізден-ақ етене еді. Ақсақалдар аузындағы әңгімелерден жиі еститінбіз. Өйткені осы Сарқан өңірінің перзенті болғандықтан өскен ортамызда Мұхаметжан есімі, оның ұрпағына қалдырған ұлағаты аталмауы мүмкін емес те...

С.Ахметова, зейнеткер
// Жерұйық.-1993.-
19 тамыз.

АҚЫЛЫ АСҚАН АДАМДАР

...Жер жаннаты Жетісу өлкесінде өмірге келген Мұхамеджан Тынышбайұлының туғанына 115 жыл толды... Ағайын туыстарының сұрауымен көптеген жеке шаруашылық ұжымдарының, Мұхамеджанның немере-шөберелерінің тілегі бойынша жерлесіміздің мерей тойын 1993 жылы тамыз айының 21-22 жұлдызында туған жері Тынышбайсайы деген жерде атап өтіп, ас беріп Мұхамеджанға мүсін орнату жайында Сарқан ауданының әкімі жарлық шығарды.

Осыған орай Талдықорған облысы, Сарқан ауданы агропромбанкiсінде № 000749801 есепшот ашылды...

Тарихи шындықты қалпына келтірудің аса зор маңызы бар екендігін халқымыз жақсы түсінеді. Жас ұрпақты адамгершілік рухта тәрбиелеуге Мұхамеджан Тынышбаевтың жүріп өткен жолы үлгі боларлықтай деп кәміл сенеміз.

**С. ШӘРӘПИЕВ,
Сарқан аудандық
"Қазақ тілі" қоғамының
төрағасы // Жерұйық.-
1993.-19 тамыз.**

ОБЛЫСТЫҚ МҰРАЖАЙ ТЫНЫШБАЙҰЛЫ АТЫНДА

... Аса қуанышпен айтарлық маңызды уақиға - облыстық тарихи-өлкетану мұражайына Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің шешімімен қазақтың тұңғыш инженері-ғалымы, "Түркісіб" темір жолы құрылысының бас инженері, көрнекті тарихшы, өлкетанушы, жазиралы Жетісу өлкесінің түлегі Мұхаметжан Тынышбайұлы есімінің берілуі...

Алдағы уақыттарда экспозициядағы М. Тынышбайұлына арналған материалдар орны ұлғайтылып ардақты азаматымыз жайлы материалдарды іздестіру жалғасып, өмірі мен қызметі жайлы мағұлмат беретін арнайы көрілім жасалмақ...

Сөзімізді екшелей айтқанда М.Тынышбайұлы атындағы облыстық тарихи-өлкетану мұражайы өзінің алғаш ашылып халық игілігіне қызмет істей бастағанына 20 жыл толуын келесі жылы наурыздың 1-де атап өтпекші...

С. ТҰРЛАНОВ
М.Тынышбайұлы
атындағы облыстық
тарихи-өлкетану мұра-
жайының ғылыми қыз-
меткері //Жерұйық.-1993.-
19 тамыз

ХАЛҚЫ ҚАСТЕРЛЕЙ БЕРЕТІН ЕР

Жері ұлы халықтың өзі де ұлы болмақ. Бірақ ұлан-байтақ ұшы-қиырсыз даланы мекендеу қазаққа оңай тиген жоқ. Қазақ халқы сан ғасырлар бойы сол жерді жан-жақтан жаулап алуға тырысқан басқыншылармен соғысып өтті.

Жер бетінен жойылып кету қаупін талай рет басынан кешірген, тағдыры қиындықпен өткен қазақ сияқты халық әлемде аз шығар.

Бұл тағдырды қазақ халқы ХХ ғасырда да басынан кешірді. 1932 жылы қызыл империя әдейі ұйымдастырған ашаршылықта, ұлтымыздың жартысына жуығы аштан өлді. Егер 1927-1932 жылдары аралығында атақты Түрксіб темір жолы құрылысы салынбағанда, бұл сан бұдан да көп болар еді. Жүздеген мың қазақтарды ашаршылықтан аман сақтап қалған осы Түрксіб екенін дәлелдеп жатудың керегі жоқ.

Бұл құрылыстың белсенді авторларының бірі, қазақтан шыққан тұңғыш теміржол инженері Мұхамеджан Тынышбаевтың есімін қазақ халқы қастерлеп өтетіні анық. Ол Түрксіб темір жол құрылысының кәсіптік-техникалық бөлімінің бастығы, Түрксіб құрылысындағы Шокпар нұсқасының жобасын жасап іске асырған.

Өткен аптада Қазақстан Республикасының қоғам және саяси қайраткері Мұхамеджан Тынышбаевты ұрпақтар жадында мәңгі қалдыру мақсатында, оның 1926-1931 жылдары өзі тұрған Төле би мен Панфилов көшелері қиылысындағы үйге ескерткіш тақтасының ашылу салтанаты өтті. Салтанатқа қаладағы зиялы қауым, қоғам қайраткерлері, туған-туыстары қатысты. Рәсімге арнайы шақырылған, Башқортостанда Уфа қаласында тұратын ұлы Дәулет Мұхамеджанұлы Тынышбаев (Шейх-Али) келіп сөз сөйледі.

Ескерткіш тақта ашылу рәсімінен кейін Қазақстан ұлттық академиясының мәжіліс залында М.Тынышбаевтың өмірі мен қызметіне арналған ғылыми-конференция болды.

Онда республиканың белгілі ғалымдары бірнеше тақырыпқа арналған баяндамалар жасады.

Сонымен бірге Алматы қаласындағы бұрынғы Шверник көшесіне Мұхамеджан Тынышбаев есімі берілді.

Осындай шаралар М.Тынышбаевтың туған жері Сарқанд қаласында да өтті.

Биыл елімізде сәуір айында кеңінен аталып өтетін Түркісттің 70 жылдық мерекесін тойлау қарсаңында, теміржол ардагерлерін еске түсіру рәсімдері басталып та кетті.

Е. ЕЛУБАЕВ

**// Қазақстан теміржолшысы. -
2000.-№14.-март.-1 б.**

ЕСКЕНДІР ТЫНЫШПАЕВҚА

Хас тұлпардан қасқайып із қалады,
Тас жарылып, сөгілер мұз қабағы.
Әттең, шіркін,
Тұлпардың өзін ойлап,
Көкіректе жібімес із қалады.

Мұхамеджан ағаның Ескендірі,
Қатпар тасты қақ жарып өскен гүлі.
Шын қайғырып астана ере шықты,
Ол фәниден бақиға көшкен күні.

Ұлғатты ісі қоныпты көкейіме,
Қымбат кісі күмән жоқ екеніне.
Сәкенге ұқсас қазақтың сымбаттысы,
Көнді амалсыз сұм ажал жетегіне.

Беу, ағайын!
Жол қамын дұрыстайық,
Аза-шеңбер қаралы гүл ұстайық.
Абзал жанның алдынан жарылқасын,
Торқа болар топырақ уыстайық.

Ауыр қаза... жанарға жас қамалды.
Жас қамалды, таппадық басқа амалды.
Қиын күнде жан қинап кеткенін-ай,
Қимай тұрмын ажалға жақсы адамды.

Құлагерден тараған кер бесті едің,
Құйын-желің болмапты жеңбес сенің.
Атағыңды аспанға көтеріп тұр,
Шәкен, Мәжит, Сұлтанмен теңдескенің.

Жаза тартса әкемен жас бала да,
Талмай жеттің ақылмен ақ-қараңа.
Заман үшін ішіміз қыж-қыж қайнап,
Ұяламыз сен шеккен масқараға.

Дауылпаздың ұшқыны дарынды едің,
Көрдің талай қиямет алғы шебін.
Не де болса
Мұхаңның мықтап тұрып,
Күшің барда күңіреніп алдың кегін.

Елінді ұқтың,
Елің де ұқты сені,
Ер боздақтың булыққан шықты шері.
"Түрксибтің" бесті асау жас күнімде,
Өзім көрген фильмнің мықтысы еді.

Қарсы алыпсың қаймықпай бар қысымды,
Сол үшін де қабыл ет алғысымды.
Дербес елім қосылар
Алатаудан,
Ұшырғанда азалы жан-құсымды.

Қара жерге жатпассың жабық қалып,
Жұлдыз сөнбес тұтанған талып барып.
Өзің кеттің
рухың елмен жасар,
Жылдан жылға атағың анықталып.

Жалт қаратса ажалың астананы,
Жаңа өмірің жан-аға басталады.

Әке, бала әулеті Тынышбайдың,
Есімдерің мәңгілік сақталады.

КӘКІМБЕК САЛЫҚОВ
5.ІҮ.1995.
Алматы қаласы

III Бөлім. КӨМЕКШІ КӨРСЕТКІШТЕР

ҚҰРМЕТТІ МҰХАМЕДЖАН !

ОСЫ ӨЛКЕНІҢ БІЛГІРІ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОНЫ
МЕКЕНДЕЙТІН ЖЕКЕ ҰЛТТАРДЫҢ ТАРИХЫН
ЖЕТЕ БІЛУШІ СІЗГЕ АРНАЙЫ ӨТІНІШІМ,
ОСЫ ӨЛКЕМЕН ТАНЫСУ ҮШІН СІЗДІҢ
БЕРГЕН АҚЫЛ – КЕҢЕСТЕРІҢІЗГЕ ЖӘНЕ
ЕСКЕРТПЕЛЕРІҢІЗГЕ ШЫН ЖҮРЕКТЕН
АЛҒЫСЫМДЫ АЛДЫН-АЛА БІЛДІРЕМІН...

АКАДЕМИК Н.И. ВАВИЛОВ

1929 жыл, 22 март

М.ТЫНЫШБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШІ

1905

1. Его высоко превосходительству господину председателю комитета министров. 1905 г. Петербург. Студент М.Тынышпаев.

1906

2. Киргизы и освободительное движение (Доклад I-му съезду автономистов, читанный 19-го ноября 1905 года) // Русский Туркестан.-1906.-№1.-1 января.

1914

3. Англия және Германия дредноуттары // Қазақ.-1914.-16 декабрь.

4. Аспанда ұшып жүретін машина ьәм Европа соғысы // Қазақ.-1914.-23 қараша.

5. Соғыс кемелері ьәм мина // Қазақ.-1914.-16 желтоқсан.

6. Сүңгуір қайық // Қазақ. - 1914. - 28 наурыз.

7. Темір жол ьәм Европа соғысы // Қазақ. - 1914. - 16 қыркүйек.

1915

8. Барлыбек Сыртанов // Қазақ.-1915.-11-15 қаңтар.

1916

9. Его превосходительству господину Туркестанскому генерал-губернатору /Копия показаний инженера Тынышпаева М./

1917

10. Жетісу облысындағы босқын қырғыз-қазақ жайы // Қазақ.-1917.- 6 желтоқсан.

11. Мұхамеджан. Учредительное Собрание // Қазақ.-1917. - 24 наурыз.

12. Садуақас Шәлімбеков // Қазақ.-1917.-16 ақпан.

13. Тынышбаев берген телеграмма // Қазақ.-1917.-17 наурыз.

1919

14. В туземный отдел МВД от группы киргизской интеллигенции / Записка. 1919. 6 мая. Семипалатинск.

15. Его Высокопревосходительству Верховному правителю адмиралу А.В. Колчаку /ГАРФ Ф.1701. "Туземный отдел" МВД. Омск. 1918-1919 гг. Оп. 1. Д.35. Л. 4-10.

1923

16. Түркі-монғол тарихы // Сана.-1923.- № 1.

1924

17. Краснореченские развалины и город Баласагун (Отд. оттиск. Изв. Т.О.Р.Г.О.), Т. ХҮІІ. - Ташкент, 1924.- С. 185-188.

18. Мырза Едіге батыр. Ертедегі Едіге мен тарихтағы Едіге // Сана.-1924.- № 2-3.

1925

19. Материалы к истории киргиз-казахского народа (Читаны в Туркестанском Отделе Русского Географического Общества в 1924 и 1925 гг.), Ташкент: Вост. отд. Кирг. Гос. изд-ва, 1925.-62 с.

20. Отзыв о труде А.П. Чулошникова по истории казак-киргизского народа // Труды общества изучения Казахстана. Кзыл-Орда, 1926.-Т.ҮІІ, Вып. ІІ. (Отдел истории и этнографии).-15 с.

1926

21. Киргиз-казаки в 17 и 18 веках. (Дополнение к "Материалам к истории киргиз-казакского народа") Ист. справки и племенной состав населения Ташкентского уезда // Труды Общества изучения Казахстана. - Кзыл-Орда, 1926.- Т.ҮІІ, Вып.ІІ. (Отдел истории и этнографии). - С.1-14.

22. Коксуйские развалины и город Кайлак (Койлык) / Доклад сделан в 1926 г. в исторической секции Общества изучения Казахстана // Труды О-ва изучения Казахстана:

Кзыл-Орда, 1926. - Т. YII, Вып.II. (Отдел истории и этнографии).-С.1-8.

23. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч.1. Древнее время и средние века. Оренбург, 1924. 284 с.: Рец. Тынышпаев М. // Труды Общества изучения Казахстана. Кзыл-Орда, 1926.- Т.YII, Вып.II. (Отдел истории и этнографии). -С.1-15.

1927

24. Ақтабан шұбырынды (Великие бедствия и великие победы казаков) // В.В. Бартольд. Туркестанские друзья, ученики и почитатели.-Ташкент, 1927. - С.57-67

1928

25. Газовая война у монголов в 13 веке. - Алматы.- 1928.-7 марта.

1990

26. Қазақ руларының шежіресі // Ана тілі.- 1990.-26 шілде.

27. Қазақтардың 1917 жылғы саны (М.Тынышбаевтың рулар мен уездер бойынша жасаған кестесінің нұсқасы) // Ана тілі. - 1990. - 22 қараша.

28. ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақтар // Қазақстан коммунисті. - 1990. - № 11. - 64-73 б.

29. Ұлы мәртебелі мырзаға // Қазақ әдебиеті.- 1990.- 26 қазан.

1991

30. Босқын қазақ-қырғыз жайы // Ана тілі. - 1991.- 1 тамыз.

31. Түрік - монғол тарихы // Семей таңы.- 1991.- 6-7 наурыз.

1992

32. Великие бедствия...- Алма - Ата: Жалын, 1992. - 152 с.

33. Қазақ даласындағы көшпелі халықтың мұқтаждарына орай // Дала дидары. - 1992. - 3-9 шілде.

34. Қазақтар және Азаттық қозғалысы // Жұлдыз. - 1992.- № 8. -142-147 б.

1993

35. История казахского народа. Составители и авторы проф. Такенов А.С., Байғалиев Б. - Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993.- 224 с.

36. Қызылөзендегі қираған үйінді және Баласағұн қаласы // Жерұйық. - 1993. - 19 тамыз.

1999

37. Көксудағы қираған қаланың орны және Қайлық (Қойлық) қаласы // Жерұйық. - 1999. - 7 қаңтар.

М.ТЫНЫШБАЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ӘДЕБИЕТТЕР

1. Айдаров Т. Халқына қайта оралған арыстар: [А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, М.Тынышбаев, Ж.Ақбаев ж.б.] // Жетісу. - 1997. - 30 мамыр.
2. Айқап / Құрастырушылар: Субханбердина Ү., Дәуітов С. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.- 366 б.
3. Алаш мирас. Құжаттар жинағы. - Алматы: Дәуір, 1993. -158 б.
4. Алаш партиясы атынан Учредительное собрание аталған депутаттар // Қазақ. - 1917. - 28 қазан.
5. Асқаров А. Ұлы тұранның ұлдары. Алматы. "Нұрлы Әлем", 1998. - 150-152 б.
6. Асылбеков М.Х. Түркісібте тағдыры түйіскен арыстар // Қазақ тарихы. - 2001. - № 2. - 44-49 б.
7. Ахмедов Ғ. Алаш "Алаш" болғанда. Естеліктер мен тарихи деректер. -Алматы: Жалын, 1996. - 224 б.
8. Ахметова С. Имандылық белгісі // Жерұйық.- 1993. -19 тамыз.
9. Әбдіманов Ө. "Қазақ" газеті. - Алматы: Қазақстан, 1993. - 168 б.

10. Әлихан Бөкейхан. Таңдамалы. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. - 15 б.

11. Әліпбай Т. "Ойхой дүние-ай" (тарихи очерк) // Жерұйық. -1993. - 19 тамыз.

12. Әлмұханова Р. Халел басқарған "Талап" қауымы // Ақиқат. -1998. - № 3. - 62-64 б.

13. Әлмұханова Р. Халел Досмұхаметұлы - Кенесары қозғалысын зерттеуші // Ақиқат. - 1999. - № 9-10. - 66-71 б.

14. Байғалиев Б. Мұхамеджан Тынышбаев // Жұлдыз.- 1991. - № 6. - 164-168 б.

15. Байғалиев Б. Тозаң тұтпас тұлға // Дала дидары.- 1991. - 4-10 сәуір.

16. Байтұрсынов А. Ақ жол. - Алматы: Жалын, 1991.— 464 б.

17. Бакан Н. Баршаға ардақты есім // Жерұйық.-1993.- 19 тамыз.

18. Балқияұлы Н., Жолбасқан Т. Есімі қымбат азамат: [Тұңғыш теміржол инженері М.Тынышбаев жайында] // Ақтөбе. - 1997. - 4 ақпан.

19. Бегалиева А. Түркістан - Сібір магистралының тарихы. (1926-1958 жж.): т.ғ.к...авторефераты.- Алматы, 1991. - 25 б.

20. Бейсенбаева С. Дара туған тұлға еді: [М.Тынышбаев туралы] // Егемен Қазақстан. -1996. - 24 мамыр.

21. Бөкейханов Ә. Шығармалар. Құрастырып, кіріспесін және өмірбаяндық ғылыми мақаласын жазған М.Қойгелдиев. - Алматы: Қазақстан, 1994. - 52, 72, 78-80, 86 б.

22. Бөкейханов Ә., Байтұрсынов А., Дулатов М. Алаштың азаматтарына! // Қазақ. - 1915. - 11 шілде.

23. Бутина-Тынышбаева Д. Әкем туралы естегілер. (Қолжазба).- 2 б.

24. Досжанов Д. Абақты. - Алматы: Қазақстан, 1992.— 288 б.

25. Дүзбаев Ж. Аққа қара жұқпайды // Октябрь туы. - 1989. - 11 тамыз.

26. Дүзбаев Ж., Ысқақов А. Мұхамеджан Тынышпаев // Қазақ әдебиеті. - 1989. - 25 август.

27. Елеуов Т. Қазақ ауылында совет үкіметінің орнауы және нығаюы. - Алматы: Қазақстан, 1967. - 27 б.

28. Елубаев Е. Халқы қастерлей беретін ер // Қазақстан теміржолшысы. - 2000. - № 14. - март. -1 б.

29. Есмағамбетов К.Л. Қазақтар шетел әдебиетінде.- Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. - 240 б.

30. Есімбеков О. Мұхамеджан туралы не білесіз: [Екінші мем. Думасының мүшесі М.Тынышбаев жайлы] // Семей таңы. - 1997. -11 қаңтар.

31. Жолсейітова М. Түркістан қаласында 1918 жылы қаңтарда өткен Сырдария облысы қазақтары съезінің тарихи маңызы // Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті оқытушы-профессорларының ғылыми еңбектері жинағы. - 2000. - 128-132 б.

32. Жұртбаев Т. Талқы. Алматы: Қазақстан, 1997. - 152, 215-221 б.

33. Жүгенбаева Г. Көтеріліс және Мұхамеджан Тынышбаев // Қазақ тарихы. - 1996. - №3. - 5-10 б.

34. Жүгенбаева Г. Империяға қарсы шыққан қазақ // Қазақ тарихы. -1997. - №1. - 49-53 б.

35. Жүгенбаева Г. Тынышбаевтың ғылыми-ағартушылық қызметі // Қазақ тарихы. - 1999. -№ 4, 5., 2000. - № 1. - 49-53 б.

36. Жүгенбаева Г. М. Тынышбаевтың адмирал Колчакқа жазған хаты // Ақиқат. - 1997. - № 5. - 18-24 б.

37. Жүгенбаева Г.С. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі (1879-1938). - Алматы: ҚазККА, 2000. - 228 б.

38. Жүгенбаева Г.С. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі (1879-1938): т. ғ. к... авторефераты.- Алматы, 1999.-30 б.

39. Исаұлы О. Ұлтшылдықтың аты Алаш-Орда // Қызыл Қазақстан. -1927. - № 10. - 58-63 б.

40. Кәкен А. Түркістан легионы. - Астана: Республикалық баспа-полиграфия орталығы, 2000. - 6, 7, 129 б.

41. Кәрібай М. М.Әуезовтың Ашық хаты (шындық пен шытырман) // Дипломатия жаршысы. - 2000. - № 4.- 64 - 69 б.

42. "Қазақ" газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев.-Алматы: "Қазақ энциклопедиясы" Бас редакциясы, 1998.-53, 82, 333, 348 б.

43. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін.- Алматы: Атамұра, 1998. - Т.2. - 370 б.

44. Қаратаев Т. "Алаш" және "Алашорда". - Алматы: КазГУ, 1990. - 41 б.

45. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 272 б.

46. Қозыбаев М. 1916 жыл: ұлт азаттық революция тарихының кейбір мәселелері // Қазақ әдебиеті. - 1992. - 3 сәуір.

47. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. - Алматы : Санат, 1995. - 264-292 б.

48. Қойгелдиев М. Алашорда // Егемен Қазақстан. - 1992. - 18 қаңтар.

49. Қойгелдиев М. Алашты бұғаудан қашан босатамыз? // Арай. - 1990. - № 8-9. - 6-8 б.

50. Қойгелдиев М. Өткінші шаралардан сақтанайық // Қазақ тарихы. - 1998. - № 3. - 28-31 б.

51. Қойгелдиев М. Панасызға араша түскендер // Қазақ әдебиеті. - 1992. - 22 мамыр.

52. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? - Алматы: Ана тілі, 1993. - 203 б.

53. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов. Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. - Алматы: Қазақстан, 1994. - 373-374 б.

54. Құлмаханова Л., Қойгелдиев М. Мұхаметжан Тынышбаев және қырғыз трагедиясы // Ақиқат. - 1996. - № 5. - 85-89 б.

55. Құл-Мұхаммед. Алаш ардагері. Жақып Ақбаев. Алматы: Жеті жарғы, 1996. - 118-142, 160-163 б.

56. Манаров Қ. Айтар рахметімде шек жоқ // Жер-ұйық. - 1993. - 19 тамыз.

57. Марта Олкот. Қазақтар // Қазақтар шетел әдебиетінде. - 125 б.

58. Махаева А. Ш. Қазақ комитеттері. - Алматы, 1995. -30 б.

59. Махаева А.Ш. Мұхтар Әуезов 1917-1918 жылдарда // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. - 1998. - № 6. - 62-66 б.

60. Мекебаев Т. Уақытша үкіметтің Қазақстандағы билік орындарымен қарым-қатынасы // Қазақ тарихы. - 1996. - № 4. - 30-34 б.

61. Мекебаев Т. Уақытша үкіметтің Қазақстандағы билік орындарының қызметі (1917 жылдың ақпаны 1918 жылдың басы): т. ғ. к. ... авторефераты. - Алматы, 1996. - 25 б.

62. Мектептегі А.Қ. Қазақтың саяси көсемдері: / А.Байтұрсынұлы, Ж.Досмұхамедұлы, М.Тынышпайұлы, Ә. Бөкейханұлы, М. Шоқай, М. Дулатұлы, Х. Досмұхамедұлы // Қазақ елі. - 1996. -16 ақпан.

63. Мектептегі А., Тақарұлы Б. Мұхамеджан Тынышбаев. Отарбадай ағып өткен ғұмыр // Ана тілі. - 1992. - 9 сәуір.

64. Мектептегі А.Қ. Қазақтың саяси көсемдері: / А.Байтұрсынұлы, Ж.Досмұхамедұлы, М.Тынышпайұлы, Ә. Бөкейханұлы, М. Шоқай, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы // Қазақ елі. - 1996. -16 ақпан.

65. Мектептегі А., Тақарұлы Б. Мұхамеджан Тынышбаев. Отарбадай ағып өткен ғұмыр // Ана тілі. - 1992. - 9 сәуір.

66. Назарбаев Н. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 1999.-156-175 б.

67. Нұрпейіс К. Қазақ интеллигенциясының әкімшіл-әміршіл жүйеге ғылым мен мәдениет саласындағы қарсылығы (20-30 жылдар мысалында) // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. - 1998. - № 9. - 22-24 б.

68. Нұрпейісов К. Алаш және Алашорда тарихының зерттелуі хақында // Қазақ тарихы. - 1994. - № 1. - 7-15 б.

69. Нұрпейісов К. Алаш ьәм Алашорда. - Алматы : Ататек, 1995. - 256 б.

70. Нұрпейісов К., Құлкенов М., Хабижанов Б., Мектепов А. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы. - Алматы: Санат, 1996. - 59-113, 122, 139, 142, 157 б.

71. Нұрпейісұлы К. Бетпе-бет // Егемен Қазақстан. - 2001. - 26 қыркүйек. - 5 б.

72. Нұртазина Н. Ресейдің көпұлтты Түркістанда жүргізген отарлық саясаты // Қазақ тарихы. - 1994. - № 6. - 37-43 б.

73. Нұрымбетова Г.Р. Тәуелсіз Қазақстан және қазақ диаспорасы // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. - 1998. - № 9. - 98-100 б.

74. Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917 ж.ж.) - Алматы: ҚР Парламентінің баспаханасы, 1998. - 460 б.

75. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті.- Алматы: Санат, 1997. - 320 б.

76. Омарбеков Ш.Т. Түркі (Түркістан) елі қазақ ұлттық демократиялық интеллигенциясының еңбектерінде // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. - 2001. - № 1(20).- 9-15 б.

77. Омарбекұлы С. "Алаш" шаңырағын бірге көтеріскен // Ақиқат. - 2001.-№ 4. - 55 б.

78. Осадчий Ф. Болашақты болжай білген...Қазақтан шыққан тұңғыш теміржолшы - инженер М.Тынышбаев өмірінен // Түрксиб тынысы. -1994. - 3 маусым.

79. Осадчий Ф. Қазақтың тұңғыш темір жол инженері // Өркен. - 1989. - 4-10 сәуір.

80. Өзбек-ұлы С. Барлыбек Сыртанов. - Алматы: Жеті жарғы, 1996. - 19, 27, 30, 32, 36, 104-107 б.

81. Раджапов А.Ө. Оңтүстік Қазақстан 1917 жылғы қос революция тұсында: т.ғ.к.... авторефераты. - Алматы, 1998. - 25 б.

82. Рүстемов С. XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс: т.ғ.к. ... авторефераты. -Алматы, 1997. - 25 б.

83. Рысқұлов Т. Жастар хатына жауап // Еңбекші қазақ. - 1926. - 9 шілде.

84. Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу / Шығармалар жинағы.- Алматы: Жазушы, 1988. - Т. 4.- 448 б.

85. Стамшалов Е. Ресей мұсылмандарының ұлттық мемлекет құру әрекеті (1905-1917 жылдар) // Ақиқат. - 2001.- № 1.- 85-89 б.

86. Субханбердина Ү. Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. - Алматы: Қазақстан Республикасы, Орталық ғылыми кітапхана, 1999.- 710-796 б.

87. Сүлейменов П.М. Қазақстанның қазіргі саяси процестері және Мұстафа Шоқайұлының "Біртұтас Түркістан" концепциясы: с.ғ.к....авторефераты. - Алматы, 1999. - 25 б.

88. Тақаров Б. Қазақтан шыққан тұңғыш инженер-теміржолшы // Түрксіб тынысы. -1994. - 15 желтоқсан.

89. Тәкенов Ә.С. "Толығымен қайта жазылуы тиіс..." // Қазақ тарихы.- 1996.- № 3. - 3-5 б.

90. Тәкенов Ә.С. Тынышбаевтың екінші ұлы табылды / Белгілі қазақ қайраткері, инженер әрі тарихшы М.Тынышбаевтың ұлы Дәулет Тынышбаев туралы // Түркістан. - 1996. - 28 ақпан.

91. Тәкенов Ә.С., Көкебаева Г. Баймырза Һаит "Алаш" қозғалысы хақында // Қазақ тарихы. - 1996. - № 3. - 17 -18 б.

92. Тәуімбет Б. Тынышбаев [Мұхаметжан] тағдырының әр қыры // Жұлдыз.-1997. - № 4. -182-198 б.

93. Тұрланов С. Облыстық мұражай Тынышбайұлы атында // Жерұйық. - 1993.-19 тамыз.

94. Тұрсын Хазірет-әлі. Түркістан мұхтариаты мен Алашорда үкіметінің тарихи сабақтастығы // Ақиқат. - 2001.- № 4.- 90-93 б.

95. Тұрысбеков У. Естен кетпес сәт // Ана тілі. -1991.— 8 тамыз.

96. Тыныбаев Б. Қамын ойлап қазақтың (Халел Дос-мұхамедов туралы) // Денсаулық.- 1997.- № 7. -24 б.

97. Тынышбаев берген телеграмма // Қазақ.-1917.- 17 наурыз.

98. Тынышбаев Көмек Комитетіне мүше // Тілші. - 1927. -29 қаңтар.

99. Тынышбаев М. Таңдамалы. Избранное. - Алматы: Арыс, 2001.- 332 б.

100. М.Тынышбаевты еске алу // Жас Алаш. - 1997. - 22 мамыр.

101. М.Тынышбаевты еске алу // Егемен Қазақстан. - 1997.- 28 мамыр.

102. М.Тынышбаевты еске алу // Қазақ әдебиеті. - 1997. - 21 мамыр.

103. Үлкен станция Алматыда болды // Тілші. - 1928. - 26 қаңтар.

104. Ыаит Б. Түркістан Ресей мен Қытай аралығында // Қазақ тарихы.- 1996.- № 3. - 18-23 б.

105. Шәрәпиев С. Ақылы асқан адамдар // Жерұйық. - 1993.-19 тамыз.

106. Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер.- Ыстамбул: Атажұрт, 1997. - 217 б.

107. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. - Алматы: Жалын, 1992. - 184 б.

108. Ілиясова К.М. Қазақ съездері: қаралған мәселелері, шешімдері және олардың орындалуы (1917-1919 ж.ж.). Тарихи талдау: т.ғ.к.... авторефераты. - Алматы, 1999. - 28 б.

109. Абенов Е.М., Арынов Е.М., Тасмаганбетов И.Н. Казахстан: эволюция государства и общества. - Алматы: Институт развития Казахстана, 1996. - С. 396.

110. Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. - Алматы: Казахстан, 1994. - С. 160.

111. Агзамходжаев С. Туркестон мухторияти: борьба за независимость: Автореф. дис... канд. ист. наук. - Ташкент, 1996. - 57 с.

112. Акишев К., Аргынбаев Х., Алимбаев Н. Историческая наука Советского Казахстана (1917-1960 гг.): Очерки становления и развития. - Алма-Ата: Ғылым, 1990. - С. 60.

113. Алаш-Орда. Сборник документов /Составитель Мартыненко Н. - Алма-Ата: Айқап, 1992. - С. 192.

114. Алексеенков П. Кокандская автономия. - Ташкент: Узгиз, 1931. - С. 14-36.

115. Алескеров Ю. Интервенция и гражданская война в Средней Азии. - Ташкент: Госиздат Узбекской ССР, 1959.- С.22-27.

116. Аманжолова Д.А. Движение Алаш в 1917 г. - М.: Россия молодая, 1992. - 160 с.

117. Аманжолова Д. А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш.- М.: Россия молодая, 1994. - 216 с.

118. Аманжолова Д.А. Партия Алаш: история и историография. Семипалатинск: Семипалатинский педагогический институт имени Шакарима, 1993. - 137 с.

119. Асфендияров С.Д. История Казахстана / с древнейших времен. 2-ое изд. Под ред. проф. А.С. Такенова. - Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. - С. 304.

120. Асылбеков М.Х. Мухамеджан Тынышпаев и Турар Рыскулов на Турксибе // Магистраль. - 2001. - № 2.- С. 14-17.

121. Асылбеков М. Первый казах - начальник дороги // Магистраль. - 2000. - № 4. - С. 45-47.

122. Асылбеков М. Турар Рыскулов и Мухамеджан Тынышпаев на Турксибе // Мысль. - 2000. - № 7. - С.70-73.

123. Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970 гг.). - Алма-Ата: Наука, 1973. - 322 с.

124. Ахмед Заки Валиди Туган. 1890-1990. Материалы к изучению жизни и творчества. -Уфа: Китап, 1990. - 8 с.

125. Ахмеджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане (конец XIX - нач. XX в.).- Ташкент: Фан, 1984. - 127 с.

126. Ахмеджанова З.К. К истории строительство железных дорог в Средней Азии (1880-1917). - Ташкент: Наука, 1965. - 214 с.

127. Бабаходжаев А. Провал английской агрессивной политики в Средней Азии.-Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1955. - 411 с.

128. Байдильдин А. По поводу революционного движения в Восточной Киргизии // Степная правда. -1922. - 27 июля.

129. Байтурсинов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей. -1919. - 3 августа.

130. Балкияев Н., Жолбасканов Т. Тому, кто идет первым трудно вдвойне: [О первом инженер-железнодорожнике М.Тынышбаеве] // Актюб. вестн. - 1997. - 10 января.

131. Бахтибаева А.А. Казахская диаспора в Узбекистане в 1920-1930 гг. (исторический аспект)

132. Бейсембаев С. Ленин и Казахстан. - Алма-Ата: Казахстан, 1987. - С. 392.

133. Бенигсен А., Ламарсье-Келькежей Ш. Пресса и национальное движение среди мусульман России до 1920 года // Алем: Альманах. Алма-Ата: Жазушы, 1991.- Т.1. - 448 с.

134. Бочагов А.К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально - буржуазном движении в Казахстане период 1917-1919 гг. - Кзыл-Орда: Казкрайиздат, 1927. - С. 53.

135. Брайнин С., Шафиро Ш. Восстание казахов Семиречья в 1916 г. - Алма-Ата, Каз. краевое изд-во, 1936. - 104 с.

136. Брайнин С., Шафиро Ш. Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1947. - С.21-22

137. Брайнин С., Шафиро Ш. К вопросу о роли казахской националистической интеллигенции в 1917 году // Большевик Казахстана. -1933. - № 4. - С. 17-21.

138. Брайнин С., Шафиро Ш. Об истоках алашского движения // Большевик Казахстана. - 1933. - № 6. - С. 48-50.

139. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды.- Алма-Ата: Казкрайиздат, 1935. - С.148.

140. Брискин А.М. На южном Турксибе. - Алма-Ата: Казиздат, 1929. - С. 120.

141. Букинич Д. Коммунизм и киргизы // Жизнь национальностей. - 1919. - 17 августа.

142. Бурмистрова Т.Ю., Гусакова В. С. Национальный вопрос в программе и тактике политических партий в России. 1905-1917 гг. М.: Мысль, 1976. - С. 264.

143. Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане / Летопись событий. 27 февраля 1917 - 30 июня 1918 г. - Алма-Ата: Наука, 1967. - С. 458.

144. Великий Октябрь в кривом зеркале западной "советологии": Сборник статей.- М.: Прогресс, 1977. - 299 с.

145. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: Сборник документов. - М.: Изд.-во АН СССР, 1960. - С. 797.

146. Временное Правительство Автономной Сибири // Красный Архив. - 1928.- Т.4 (29). - 86 с.

147. Голощекин Ф.И. Отчет Краевого Комитета VI Всеказахской партконференции. - Кзыл-Орда: Казгосиздат, 1928. - С.195.

148. Голощекин Ф.И. 10 лет Советской власти. - Кзыл-Орда: Казгос.изд-во, 1926. - С. 29.

149. Гражданская война в Казахстане /Летопись событий. - Алма-Ата: Наука, 1974. - С. 392.

150. Григорьев В.К. Противостояние (Большевики и непролетарские партии в Казахстане 1917-1920 гг.).- Алма-Ата: Казахстан, 1989. - С. 248.

151. Григорьев В., Кривенький В. Алаш // Политические партии России. Конец XIX-первая треть XX века. - М., РОСПЭН, 1996. - С. 26-27

152. Дахшлейгер Г.Ф. Историография Советского Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1969. - С. 48.

153. Дахшлейгер Г.Ф. Турксиб - первенец социалистической индустриализации / Очерк истории постройки Турксиба - Алма-Ата: Изд.-во АН КазССР, 1953. - С. 131.

154. Данилов А.А. История России. XX в. / Справочные материалы. - М.: Гумнит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. - С. 88.

155. Дервиш. Современное басмачество // Коммунист.-1922.- № 5. - С. 17-20.

156. Дервиш. Ферганская проблема // Военная мысль.- 1921. - № 2. - С. 15-20.

157. Додонов И.К. Национально-освободительное движение в Узбекистане после свержения власти царизма (апрель-октябрь 1917 г.).- Ташкент: Госиздат Узбекской ССР, 1958.- С. 180.

158. Есмагамбетов К.Л. Действительность и фальсификация. - Алма-Ата: Казахстан, 1976. - 183 с.

159. Жанпеисова Ж., Тенисбаев К. Казахская национальная интеллигенция в востании 1916 года // Вестник университета Ясави. - 1997. - №3. - С.34-36.

160. Жугенбаева Г. Алаш-Орда в годы гражданской войны // Поиск. - 1998. - № 4. - 76-85 с.

161. Жугенбаева Г. М.Тынышпаев о восстании 1916 г. в Семиречье // ҚазМҰУ хабаршысы. - 1997. - № 5. - 71-75 с.

162. Жугенбаева Г. М.Тынышпаев и правительство Колчака // Мысль. - 1998. - № 8. - 83-98 с.

163. Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. - Уфа: Китап, 1994. - Кн.1. - 400 с.

164. Зевелев А.И. Историография Советского Туркестана (историография и источники гражданской войны в Туркестане). - Ташкент; Узбекистан, 1968. - С. 50.

165. Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Шишкина Л.В. Басмачество: Правда истории и вымысел фальсификаторов.- М.: Мысль, 1986. - С. 47.

166. Ивлев Н.П. История развития дорожного хозяйства в Казахстане (1917-1990 гг.) - Алма -Ата: Ғылым, 1994. - 574 с.

167. Ивлев Н.П. Тынышпаев - инженер и начальник Джетысуйского губдоротдела КазОМЕСА // Тезисы докладов 2-ой научно-технической конференции ААДИ.- Алма-Ата: ААДИ, 1992. - С. 9-10

168. Иноятов Х.Ш. Некоторые итоги изучения истории военной интервенции и гражданской войны в Средней Азии // История СССР. -1974. - № 6. - С.58-76.

169. Иноятов Х.Ш. Победа Советской власти в Туркестане. - М.: Мысль, 1978. - С. 364.

170. Иоффе Г.З. Колчаковская авантюра и ее крах. - М.: Мысль, 1983. - С. 294.

171. Исаева С. Турксиб Мухамеджана Тынышбаева // Қазақстан теміржолшысы. - 1999. - 9 июня.

172. История и сталинизм / Сост. Мерцалов А.Н. - М.: Политиздат, 1991. - С. 448.

173. История индустриализации Казахской ССР. Документы и материалы. В 2-х томах / Под ред. акад. С.Б. Баишева. - Алма-Ата: Наука, 1967. - Т. 1. - 479 с.

174. История Казахской ССР. 2-ое изд. / Под общей ред. И.О. Омарова и А.М. Панкратовой. - Алма-Ата: Изд.-во АН КазССР, 1949. - С. 421-422, 454, 458, 491, 581.

175. История Узбекской ССР. - Ташкент: Фан, 1957. - С. 123 -125.

176. Историки спорят. Тринадцать бесед. - М.: Политиздат, 1988. - С. 510.

177. Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение: Сборник статей.- Алматы: Наурыз, 1993. - С. 167.

178. Кенжин А.К. К исторической оценке деятельности "Алаш-Орды" // Степная правда. - 1922. - 14 ноября.

179. Кенжин А.К. К статье "Ревдвижения в Восточной Киргизии" // Степная правда. - 1922. - 27 август.

180. Когда начнется постройка Турксиб. ж.д? // Джетысуйская искра. - 1927. - 27 марта.

181. Козбаненко В.А. Партийные фракции в I и II Государственных Думах России 1906-1907. - М.: РОССПЭН, 1996. - С. 240.

182. Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. - Алма-Ата: Рауан, 1990. - С. 31.

183. Козыбаев М. История и современность. Алматы: Ғылым, 1991. - С. 252.

184. Краткая биография в Учредительное Собрание // Семиреченские ведомости. - 1917. - 7 октября.

185. Кудерина Л.Д. Геноцид в Казахстане.- М.: Скорпион, 1994. - С. 58.

186. Маликов Ф. Февральская буржуазно-демократическая революция в Казахстане. - Алма-Ата: Наука, 1972. - С. 239.

187. Маричева В. "Хочу отвечать за отца". Искандер Тынышпаев // Социальная защита. -1992. - № 4. - 16-19 с.

188. Мустафа Чокаев и большевизм: Сборник статей / Сост. С.Ж. Сапанов. - Алматы: Қазақ университеті, 2000. - С.34-38.

189. На турксибской стройке // Джетысуйская искра. - 1927. - 15 ноября.

190. Напорко А.Г. Очерки развития железнодорожного транспорта СССР. - М.: Транс-желдориздат, 1954. - 287 с.

191. Несипбаева К.Р. Современная англо-американская историография русской экспансии и колонизации

Центральной Азии и Казахстана / XVIII - начало XX века.- Алматы: Қазақ университеті, 1997. - 191 с.

192. Нурманбеткызы Ж. Деятельность комиссаров Временного правительства в Казахстане: Дис. . . к.и.н. / АГУ им. Абая. - 124 с.

193. Нурпеисов К. Халел Досмухамедов: Государственный деятель, ученый - энциклопедист, педагог // Мысль. - 1998. - №2. - С. 84-85.

194. О прошлом для будущего. Сб. статей. - Алма-Ата: Казахстан, 1990. - С. 254.

195. О Турксибе // Джетысуйская искра. - 1928. - 18 декабря.

196. О чем поведали ученые / М.Тынышпаев, М. Мас-сон, С. Малов, Г. Гржимайло. Сост. У. Джанибеков. - Алматы: Рауан, 1997. - С. 3-36.

197. Осадчий Ф. Великий творец добра и света (Страницы судьбы инженера М.Тынышпаева). - Алматы: Арыс, 2001.-106 с.

198. Островский З. Турксиб.- М.: Транспечать, 1930. - 256 с.

199. Открытое письмо т.т. Джандосову, Нурмакову, Садвакасову, Ходжанову, Мендешеву, Рыскулову, Тюрекулову // Советская степь. - 1925. - 20 ноября.

200. Панфилов А. Тынышпаев Мухамеджан // Политические деятели России. Биографический словарь.- М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. - 324-325 с.

201. Панфилов А. Тынышпаев М. // Политические партии России. Конец XIX - первая треть XX века.- М.: РОССПЭН. 1996. - 629-630 с.

202. Пестковский С.С. Киргизы и Советская власть // Жизнь национальностей. - 1920. - 27 апреля.

203. Рыскулов Т. Из прошлого казахской национальной интеллигенции. О контрреволюционной Алаш-Орде и ее осколках: Избранные труды. Алма-Ата: Казахстан, 1984.- С. 148-153, 206-213.

204. Рыскулов Т. О строительстве Туркестано-Сибирской железной дороги. - Новосибирск: Изд.-во Сибплана, 1928.-С. 28.

205. Рыскулов Т. Турксиб. - М.: Ленинград: Гос. изд-во, 1930.- С. 78.

206. Сазонов Т. Кокандская автономия. Воспоминания // Красная летопись Туркестана.- Ташкент.- 1923. - № 1-2.- С. 88-93.

207. Сатаев А. "Обращаюсь к вам как знатоку края": [О письме Н.Вавилова М.Тынышпаеву] // Казахстан. правда.- 1997. -11 июня.

208. Сафаров Г.И. Колониальная революция (Опыт Туркестана). - Алматы: Жалын, 1996. - 200 с.

209. Султанбеков Б.Ф. История в лицах. Исторические портреты. Люди и события. - Казань: Татарское книжное издательство, 1997. - С. 15-22.

210. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Восстание 1916 года в Казахстане. - Алма-Ата: Наука, 1977. -165 с.

211. Т. Кокандская автономия // Красная летопись Туркестана. -1923.- № 1-2. - С. 84-87.

212. Такенов А.С., Байгалиев Б. Инженер и историк (о М. Тынышпаеве) // Тынышпаев М. История казахского народа.- Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993.- С. 3-14.

213. Тогжанов Г.О. О Байтурсынове и байтурсыновщине.- Алма-Ата. - М.: ОГИЗ, 1932.- С. 42.

214. Труды комиссий по обследованию района Турксиб. ж.д. - СПб: М.П.С, 1909. - Т.1. - 157 с.

215. Турекулов Н. Кокандская автономия. Сборник к 3-ей годовщине Октябрьской революции в Туркестане.- Ташкент, 1920. - С. 59-65.

216. Туркестано-Сибирская магистраль: Сборник статей. М.: Комитет Содействия постройке Турксиба, 1929. - 320 с.

217. Турксиб // Джетысуйская искра. - 1927. -17 января; 31 января.

218. Турсунов Х.Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане.- Ташкент: Гос. изд.-во Уз ССР, 1962.- С. 428.

219. Турсунбаев А. Казахский аул в трех революциях.- Алма-Ата: Казахстан, 1967. - С. 483.

220. Тынышпаев Д.М. (Шейх-Али) Я выполнил волю отца // Советская Башкирия. Известия Башкортостана.- 1999. - 28 октября

221. Указ Временного Всероссийского правительства правительству Алаша - Алаш-Орде // Вестник Временного Всероссийского Правительства. - 1918. - 16 ноября.

222. Ускенбай К. М.Тынышпаев о некоторых спорных вопросах казахского средневековья и современная историография // Отан тарихы. - 2000.- № 1-2. - С.119-123.

223. Хасанов М. Альтернатива. Из истории Кокандской автономии // Звезда Востока. - 1990. - № 7. - 105 с.

224. Чокаев М. Туркестан под властью Советов. (К характеристике диктатуры пролетариата). - Алма-Ата: Ғылым, 1993.- 60-62 с.

225. Шайкен Ж. Памятник национальной истории. К истории одного здания города Алматы // Отау. - 1999. - № 1.- С. 50-53.

М. ТЫНЫШБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ӘЛІПБИ КӨРСЕТКІШІ

Ақтабан шұбырынды - 24

Англия және Германия дредноуттары - 3

Аспанда ұшып жүретін машина бәм Европа соғысы -4

Барлыбек Сыртанов - 8

Босқын қазақ-қырғыз жайы - 30

В туземный отдел МВД от группы киргизской интеллигенции - 14

Великие бедствия... -32

Газовая война у монголов в 13 веке - 25

Его высоко превосходительству господину председателю комитета министров - 1

Его Высокопревосходительству Верховному правителю адмиралу А.В. Колчаку - 15

Его превосходительству господину Туркестанскому генерал-губернатору - 9

Жетісу облысындағы босқын қырғыз-қазақ жайы - 10

История казахского народа - 35

Киргиз-казаки в 17 и 18 веках - 21

Киргизы и освободительное движение - 2

Көксудағы қираған қаланың орны және Қайлық (Қойлық) қаласы - 37

Коксуйские развалины и город Кайлак (Койлык) - 22

Краснореченские развалины и город Баласагун - 17

Қазақ даласындағы көшпелі халықтың мұқтаждарына
орай - 33
Қазақ руларының шежіресі - 26
Қазақтар және Азаттық қозғалысы - 34
Қазақтардың 1917 жылғы саны - 27
Қызылөзендегі қираған үйінді және Баласағұн қаласы-36

Материалы к истории киргиз-казахского народа - 19
Мұхамеджан. Учредительное Собрание - 11
Мырза Едіге батыр - 18

Отзыв о труде А.П. Чулошникова по истории казак-
киргизского народа - 20

Садуақас Шәлімбеков - 12
Соғыс кемелері бәм мина - 5
Сүңгуір қайық - 6

Темір жол бәм Европа соғысы - 7
Түрік - монғол тарихы - 16
Тынышбаев берген телеграмма - 13

Ұлы мәртебелі мырзаға - 29
ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақтар - 28

Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского
народа - 23

ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ

- Арапов Қ. 48
Аристов 64,65,82,84
Байтурсунов А. 54
Барабаш 38
Бартольд В.В. 14, 100
Бейсенбин М.Ғ. 49
Березин 81
Ботбаев 55
Букейханов А. 54
Булыгин 38,39
Васильев 38
Вахрушев М.В. 51
Велецкий С.Н. 47, 48
Витте 39
Галкин 39
Гилев 55,59
Грибановский 58
Гродеков 82,84
Дейнеко 51
Досмұхамедов Х. 100
Дулатов М. 54
Жақамбаев 58
Железников 55
Иванов 49
Ильминский 44
Ионов М.Е. 47, 48, 49
Исабаев 56,57
Исаев З. 56
Карамзин 82
Кауфман К.П. 43,44
Колпаковский Г.А. 43,44, 45
Крафт И. 32
Куропаткин А.Н. 43
Күлтегін 72
Қадыпов С. 50
Левицкий 38
Левшин 14, 18, 19, 20, 25, 27, 29
Ломачевский 38
Лосевский 39
Лундин 59
Мағуев Б. 56
Мелиоранский 81, 82
Нәрікұлы Шора 82
Ниязбеков С. 56
Новак 51
Османов 81
Оссовский 39
Остроумов 44
Петров 45, 46
Полферов Я.Я. 32,36
Поротиков 56, 57, 58
Радлов 81, 83
Романов 39
Сарбалин А. 50
Скулаев 54
Сухотина 40
Сыртанов Т. 46
Тоқсанбаев 55
Ұлығбек 62, 88
Үрбенек 59
Хлыновский 54, 55

Федоров 48
Фриде 49
Шоқан У. 81, 83, 87
Шпакский О. А. 46
Шванебах 47
Шыңғыс хан 62,78,
79,83,87,88
Щербина 93
Юрашкевич А. Д. 51

КӨРСЕТКІШТІ ҚҰРАСТЫРУҒА ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАР ТІЗІМІ

1. Жүгенбаева Г.С. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі (1879-1938): тарих ғ. к. ғ... авторефераты. - Алматы.-1999.-32 бет.

2. Нұрпейісов К. Алаш ьәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995. - 256 б.

3. Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917 ж.ж.) - Алматы: ҚР Парламентінің баспаханасы, 1998. - 460 б.

4. Тынышбаев М. Таңдамалы. Избранное. Алматы: Арыс, 2001. - 332 б.

5. Великие бедствия... - Алма-Ата: Жалын, 1992.-152 с.

6. Ивлев Н.П. История развития дорожного хозяйства в Казахстане (1917-1990 гг.).- Алма-Ата: Ғылым, 1994.-574 с.

7. О чем поведали ученые / М.Тынышпаев, М.Массон, С.Малов, Г.Гржимайло. Сост. У.Джанибеков. - Алматы: Рауан, 1997. - С. 3-36.

8. Осадчий Ф. Великий творец добра и света (Страницы судьбы инженера М.Тынышпаева). - Алматы: Арыс, 2001. - 106 с.

9. Тынышпаев М. История казахского народа. - Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. - 224 с.

Ана тілі
Ақиқат
Ақтөбе
Дала дидары
Дипломатия жаршысы
Егемен Қазақстан
Еңбекші қазақ
Жас Алаш
Жерұйық
Жетісу
Жұлдыз
Заң газеті
Қазақ
Қазақ әдебиеті
Қазақ тарихы
Қазақстан теміржолшысы
ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы
Октябрь туы
Отан тарихы
Отау
Өркен
Семей таңы
Түрксиб тынысы
Түркістан
Тілші

Актюбинские вести
Большевик Казахстана
Военная мысль
Джетысуйская искра
Жизнь национальностей

Звезда Востока
Казахстанская правда
Коммунист
Магистраль
Мысль
Поиск
Семиреченские ведомости
Советская Башкирия
Советская степь
Степная правда

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒҰЛМАТТАР

АЛДАЖҰМАНОВ Қайдар - тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты директорының орынбасары.

АХМЕТОВА С. - зейнеткер, Сарқан қаласы.

ӘБЕНОВА Лаура - Орталық ғылыми кітапхананың ғылыми-библиографиялық бөлімінің меңгерушісі.

ӘБУҒАЛИЕВА Күлжиыан - Орталық ғылыми кітапхана директоры

Байғалиев Бейсенбай - ғылым зертеуші

ВДОВУХИНА Татьяна - ғылыми-библиографиялық бөлімнің жетекші маманы.

ДҮЗБАЕВ Жанат - Әл-Фараби атындағы ҚазМУ-нің тарих факультетінің түлегі.

ЖҮГЕНБАЕВА Гүлбану - тарих ғылымдарының кандидаты.

НҰРБЕКОВА Қарлығаш - Орталық ғылыми кітапхана директорының орынбасары.

НҰРПЕИІСОВ Кеңес - тарих ғылымдарының докторы, ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент мүшесі, Мемлекеттік сыйлықтардың иегері, Қазақстан ғылымына еңбегі сіңген қайраткер.

ОЗҒАНБАИ Өмірзақ - тарих ғылымдарының докторы.

ОСАДЧИЙ Федор - журналист, Ұлы Отан соғысының ардагері, саяси құрбандар Ассоциациясының мүшесі.

САЛЫҚОВ Кәкімбек - қазақ ақыны, бірнеше өлеңдер жинақтарының авторы.

Такенов Әбу тарих ғылымдарының докторы, профессор.

ТҰРЛАНОВ Серікбай - М.Тынышбаев атындағы облыстық тарихи-өлкетану мұражайының ғылыми қызметкері.

ТЫНЫШБАЕВ Дәулет (Шейх-Али) - техника ғылымдарының докторы, М.Тынышбаевтың ұлы.

ӨСКЕНБАИ Қанат - Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының аспиранты.

ШӘРӘПИЕВ С. - Сарқан аудандық "Қазақ тілі" қоғамының төрағасы.

Бегманова М. М.

Дәуірдің жарық жұлдызы

ПОДПИСАНО К ПЕЧАТИ 27.3 1,2001
ОБЪЕМ 16.6 ПЛ . ФОРМАТ БУМАГИ 60/84/16
ТИРАЖ 300 ЭКЗ.

ОТПЕЧАТАНО В "КОМПЛЕКС"